

Міністерство освіти і науки України
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 2

2013

Луцьк
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки
2013

Редакційна колегія

- Яцишин Михайло Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (головний редактор);
- Ярмиш Олександр Назарович** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України, професор кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Усенко Ігор Борисович** – кандидат юридичних наук, професор, перший віце-президент Міжнародної асоціації істориків права, голова секції історії держави і права Наукової ради НАН України з координації фундаментальних правових досліджень, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, заслужений юрист України (заступник головного редактора);
- Maj Paweł Gerard** – doctor habilitowany, profesor nadzwyczajny, kanclerz, Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu (Rzeczpospolita Polska);
- Бевзенко Володимир Михайлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного права та процесу Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Гаврилюк Світлана Віталіївна** – доктор історичних наук, професор, проректор з навчальної роботи, завідувач кафедри документознавства та музейної справи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Глушков Валерій Олександрович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач спеціальної кафедри № 1 Національної академії Служби безпеки України, заслужений юрист України;
- Джужа Олександр Миколайович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ України, заслужений юрист України;
- Долежан Валентин Володимирович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри організації судових та правоохоронних органів Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Кельман Михайло Степанович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри загальної теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ;
- Кириченко Володимир Євгенович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри фундаментальних юридичних дисциплін Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ;
- Колесник Віктор Пантелеймонович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Крестовська Наталія Миколаївна** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія»;
- Кузьмінєць Олександр Васильович** – доктор історичних наук, професор, начальник кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ;
- Ладиченко Віктор Валерійович** – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та правознавства Національного університету біоресурсів та природокористування України;
- Лук'яничков Євген Дмитрович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційного та підприємницького права Національного технічного університету України «КПІ»;
- Луць Людмила Андріївна** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Сорока Юрій Михайлович** – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Стрельбицький Микола Павлович** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;
- Щербак Віталій Олексійович** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія»;
- Щур Богдан Володимирович** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права та процесу Львівської комерційної академії, заслужений юрист України;
- Крикунов Олександр Вікторович** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (відповідальний секретар).

Рецензенти

- Бойко І. Й.** – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка;
- Рогач О. Я.** – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного приватного права, правосуддя та адвокатури факультету європейського права та правознавства Ужгородського національного університету;
- Федоренко В. Л.** – доктор юридичних наук, професор, заступник начальника ННІ заочного та дистанційного навчання, декан юридичного факультету Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України

І 90 Історико-правовий часопис : журнал / упоряд. Н. Вознюк, О. Крикунов, О. Старчук, І. Шевчук, О. Юхимюк. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – № 2. – 184 с.

Журнал є науковим періодичним друкованим виданням юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, у якому публікуються статті, присвячені історико-правовим дослідженням, актуальним проблемам захисту прав людини, функціонування правової системи України, а також результати міжнародного наукового співробітництва.

Для науковців, практичних працівників, аспірантів, студентів.

The magazine is a scientific periodical journal of Lesya Ukrainka East European National University's law faculty. It includes articles on historical-law researches, actual problems of human rights protection, functioning of the legal system of Ukraine, and results of international scientific cooperation.

For scientists, practitioners, postgraduates, students.

Журнал являється научным периодическим печатным изданием юридического факультета Восточноєвропейского национального университета имени Лесы Украинки, в котором публикуются статьи, посвященные историко-правовым исследованиям, актуальным проблемам защиты прав человека, функционирования правовой системы Украины, а также результаты международного научного сотрудничества.

Для учёных, практических работников, аспирантов, студентов.

УДК 34(09)(062.552)
ББК 67я54

РОЗДІЛ I

Теорія, історія, філософія держави та права

УДК УДК 347.13

Н. Оніщенко

Деякі умови забезпечення політико-правової реформи в Україні (теоретично-правовий аналіз)

Політико-правові реформи, що відбуваються сьогодні в Україні, з одного боку, характеризуються інтенсивним характером, із другого – потребують виваженого ставлення до них, відповідного забезпечення, без чого їх завершений характер уявляється неможливим. У статті запропоновано аналіз низки факторів та умов, за наявності яких реформи, що проводяться (конституційна, адміністративна, судова тощо), можуть розглядатися як підготовлені в контексті відповідного функціонування економічної системи, гармонізації правової системи, публічності права тощо.

Ключові слова: умови та фактори проведення реформ, правова система, економічна система, публічність права, правовий оптимізм, наслідки реформування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Беззаперечна істина, що від того, як у суспільстві різні соціуми, прошарки, пересічна людина сприймають різні реформаторські старти, у тому числі реформи політичні й правові, залежить їхня доля, їх реалізація в суспільних відносинах.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний і правовий песимізм, що трансформується сьогодні із площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Це й обумовлює певну ту чи іншу, на жаль, не завжди бажану для суспільства поведінку індивіда.

Не приділяючи аналізу причин цього явища спеціальної уваги (усі вони добре відомі як пересічному громадянину, так і державним діячам, посадовцям, політикам, представникам науки), хочемо лише наголосити, що песимістичні настрої багато в чому нівілюють, відкидають повагу до права як найбільш дієвого регулятора суспільних відносин. Такий стан речей обумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини; люди багато в чому ігнорують не тільки соціальні (мораль, релігійні канони), але й правові норми.

Формулювання мети та завдань статті. У цих умовах, на наш погляд, необхідне відродження поваги до права, принципів верховенства права, законності, підвищення авторитету закону, що є чи не першочерговим завданням представників вітчизняної науки. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», ураховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», а довіра до права, закону й режиму законності не може виникнути миттєво, за бажанням представників як влади, так і соціуму, хочемо наголосити на тих невідкладних завданнях, які можуть слугувати розв'язанню зазначеної проблеми та, передусім, подоланню тотального явища – «правовий песимізм».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перетворення справедливості на законність і її втілення в законодавство – ось головне завдання, до розв'язання якого має прагнути влада.

В інших випадках усе виразнішим ставатиме невдоволення суспільства феноменом держави в усіх проявах її функціональної здатності. Щодо нашого суспільства йдеться не про політичну

заангажованість, «кольори» та «фарби» від політики. Сьогодні це питання не є вже таким гострим у суспільній свідомості. Ідеться про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів, що тільки посилює песимістичні настрої в суспільстві.

Сьогодні тільки «ліниві» вчені й «незаповзятливі» практики не торкаються реформаторських засад у нашому суспільстві. Це реформа і конституційна (діяльність Конституційної асамблеї), і судова, і освіти, кримінальної юстиції, сфери трудових відносин тощо. Кожне зазначене спрямування навіть при ідеальному теоретичному обґрунтуванні й практичному фаховому супроводженні, можливо, не матиме жодного шансу на успіх, якщо не буде змінена в суспільній свідомості оцінка конструктивних властивостей та можливостей права, а реформи носимуть незавершений або напівзавершений характер.

Коли йдеться про політичні й правові реформи, вважаємо, що доречно буде зупинитися, передусім, саме на економіці, оскільки говорити про рівні реформи без реформ в економіці просто немає сенсу.

Економічний блок. Тема співвідношення права та економіки, пріоритет одного зі складників, розгляд умов їх гармонійного існування й удосконалення не є новими ні для вітчизняного, ні для зарубіжного наукового доробку. Утім, слід констатувати, що наукові розробки в цій площині були набагато жвавішими 10–15 років тому.

У сучасному правовому полі України серед виважених, ефективних і дієвих публікацій, присвячених цій проблематиці, можна назвати здебільшого публікації Інституту економіко-правових досліджень НАН України на чолі з академіком В. К. Мамутовим. Хоча, на наше глибоке переконання, в означених дослідженнях, широких наукових обговореннях, толерантних дискусіях сьогодні, як ніколи, є потреба.

Що ж у тандемі «економіка – право» є недосконалим, «невідповідним», таким, що гальмує суспільні відносини? Спробуємо окреслити деякі відповіді на ці запитання, підходи до аналізу цих явищ, що дають змогу з площини теоретичної, доктринальної перейти в площину практичну, конче необхідну сьогодні, доцільну для розвитку нашої держави.

Співвідношення «юридичного» й «економічного» має багатовікову історію, функціонування економічного механізму передбачає врахування суб'єктами економіки вимог права. Масове нехтування правовими нормами, прогалини в законодавстві, відсутність налагодженої судової системи призводять до руйнування економічних зв'язків. Особливо гостро наша країна відчуває це зараз, під час реформування економічних засад. Про це свідчить навіть побіжний аналіз друкованих публіцистичних видань України, які присвячують увагу цій гострій темі [3, с. 4; 10, с. 9; 11, с. 8; 5, с. 2].

Право як різновид соціального нормативного регулятора фактично впливає на різні сфери життєдіяльності суспільства, держави й людини. Особливе місце при цьому належить економіці, господарським зв'язкам, які являють собою певні матеріальні основи виробництва, відтворення духовних, моральних, політичних та інших цінностей суспільного життя. Право як багатоаспектна й різноманітна сфера буття людини виникло, розвивається та функціонує в результаті комплексу факторів, і економіка – один із найважливіших серед них.

Термін «економіка» походить від грецького *oikonomike*, що означає мистецтво ведення домашнього господарства. У сучасній мові під цим терміном слід розуміти сукупність суспільно-виробничих відносин, господарче життя, стан господарства [4, с. 339].

Ідеї соціально-економічної рівності та справедливості, які знайшли відображення в офіційних правових джерелах старовини, ґрунтуються на принципі еквівалентності, що виник при «обмінних» відносинах.

Вступаючи у відносини обміну, люди розглядали продукти своєї діяльності й послуги як рівноцінні, при цьому формувались уявлення про еквівалентність та стандарти того, що можна вважати еквівалентом [12, с. 550–560].

Основоположники марксизму абсолютизували залежність права від економіки, від пануючих у суспільстві виробничих відносин, що призвело до збідніння, у певному сенсі, розуміння й значення права в житті суспільства. З іншого боку, із погляду історичної дійсності важко заперечувати важливість економічного фактора у виникненні права. Історія права дає чимало підтверджень цьому, наприклад, відомий поділ історії людства на два способи його існування й відтворення – на «присвоєння» та «виробництво». На думку А. Б. Венгерова, цей факт «є також і методологічним ключем до

вивчення походження права» [8, с. 155]. «У виробничому господарстві, – зазначає А. Венгерів, – ускладнюється організація виробництва ... Виникає необхідність регламентувати сільськогосподарське виробництво, зберігання, розподіл і обмін додаткового продукту і виникаючих на цій основі відносин власності» [8, с. 157]. У самому процесі виникнення особливостей та властивостей права відчувається «дихання» економічних відносин [2, с. 260–279].

Отже, розвиток виробництва, суспільний розподіл праці і його вдосконалення, виникнення відносин власності та обмін виробленими продуктами стимулюють потребу й необхідність у формуванні таких соціальних норм, які, крім заборон та обов'язків, надавали й забезпечували можливість вибору рішень і дій індивідів.

Серед багатьох ідей природно-правового вчення найбільшої уваги заслуговують принципи невід'ємності прав і свобод людини та рівності людей. Відновлення соціальної й економічної справедливості втілювалося в гаслі «Свобода, рівність, братерство» епохи буржуазних революцій.

Розуміння свободи виходило не тільки з особистої свободи індивіда, а й, передусім, із права власності, яке вимагало правового закріплення та охорони.

Історично саме в епоху становлення капіталістичних відносин оформились основні національні правові системи та право як основний елемент правових систем перетворилося в атрибут суспільного життя, який розвивається й удосконалюється: у законодавстві, юридичній техніці, правозастосуванні, ефективності регулювання суспільних відносин тощо.

Зі свого боку, економічна діяльність, набувши рис ринкової, іншими словами – саморегульованої, такої, що має здатність до саморозвитку у сфері суспільного буття, так само, як і право, стає відносно самостійною.

Із зазначеного випливає, що право й економіка не просто співвідносяться, а взаємодіють, взаємовпливають одне на одного. До певної міри (і ми це спробували показати вище) право являє собою продовження економіки. Зі свого боку, і економіка може існувати й розвиватися тією чи іншою мірою як регульована та спрямована за допомогою державно-правових настанов система.

Характер і форми взаємодії права та економіки можуть і реально обумовлюються різними факторами. Про це знову ж таки свідчить історичний аналіз.

Ми вважаємо, що при дослідженні проблем співвідношення права й економіки в різних соціальних системах доцільним є шлях їх класифікації та дослідження залежно від розвитку або відсутності структур ринкової економіки [6, с. 20–27; 372–385].

Адміністративно-командна система породжує уяву щодо співвідношення права й економіки: право – це концентроване вираження політики, політика – концентрований вираз економіки.

Соціальні системи зі змішаною економікою набули поширення в середині ХХ ст. Вони відображають реальні зрушення в соціально-економічному житті та пов'язані, насамперед, із посиленням ролі держави в економіці. На сьогодні, мабуть, у жодній країні немає економіки в класичному ринковому варіанті або повної відсутності ринкових відносин.

При цьому співвідношення права й економіки можна визначити таким чином: право, урахувавши об'єктивні закони економіки, «прагне» за допомогою нормативних настанов відновити соціальну та економічну справедливість у суспільстві.

Блок «Правова освіта». Наукове спрямування, попри всі кризові прояви, політичні симпатії або, навпаки, різні дисфункції суспільного розвитку, ніколи не полишало ні гуманітарного видавничого простору, ні юридичного наукового доробку. Це, зокрема, стосується проблематики, пов'язаної з правовим вихованням, правовою освітою, правовою культурою, правовою свідомістю особи [7, с. 14].

І хоча цю наукову сферу цілком виправдано можна віднести до добре відомого всім музичного проекту «Старі пісні про головне», коефіцієнт корисної дії її впровадження в суспільні відносини лишається стабільно низькими. Проблема, беззаперечно, – одна з першочергових у сприйнятті права як явища соціальної дійсності, усвідомлення його ролі, місії в житті як пересічного громадянина, так і суспільства в цілому. Означена наукова сфера, безумовно, не є новою, але беззаперечний і той факт, що, попри всі намагання її теоретичного освоєння задля реалізації практичних потреб, «віз лишається на місці». Більше того, бурхливий кількісний розвиток юридичних навчальних закладів очікувано міг би призвести до покращення правової обізнаності в суспільстві. На жаль, цього не сталося.

Наскільки ж важливою є категорія «правова освіченість» в життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, але й практичних ракурсів і напрямів, то можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медичного обслуговування, від належних умов праці до належних умов відпочинку.

Таким чином, ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки «азбукою права», а й потребою більш високого рівня правової освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, суспільство, роботодавців тощо вдалося би уникнути, якби кожний пересічний громадянин, незалежно від віку, статі й соціального становища, характеризувався більшою правовою грамотністю сьогодні.

Отже, потрібно в рамках теоретико-правового аналізу зупинитися на понятті «правова освіченість» (як результат) і «правова освіта» (як процес досягнення результату). Якщо освіченість – це засвоєння різнобічних знань [4, с. 858], то правова освіченість – це засвоєння правових знань на певних етапах державно-правового розвитку у визначених темпорально-просторових координатах. Правова освіченість – рівень правової освіти.

Як і кожна теоретико-прикладна проблема, ця не є винятком і повинна враховувати як нові підходи, способи, методи вивчення, так і відповідну методiku щодо її реалізації. Відповідно до першої позиції, слід відразу наголосити на необхідності запровадження іншого, відмінного від попередніх часів підходу: пропозиція оволодіння не «правовим мінімумом» (цього явно не достатньо), а необхідним, відповідним цивілізованому суспільству рівнем правових знань у площині сучасного право-державотворення.

Блок гласності в праві. Отже, закономірний інтерес викликає питання: наскільки правові видання виконують необхідні суспільству функції. Цікавим у цьому контексті є також питання вартості публікацій у загальнодоступних юридичних виданнях і те, чи можна, з урахуванням далеко не дешевого способу оприлюднення правової інформації, вважати, що сьогодні наявні покращення в площині ознайомлення суспільства з правовою доктриною взагалі. Безумовно, це не просте питання, важливою відповіддю на яке є: «Чи не продукуємо ми сьогодні процеси, коли публічні юридичні дискусії стануть справою тільки наукової молоді – представників прошарку, які зобов'язані виконати статейний «дисертаційний мінімум» (п'ять публікацій у вітчизняних джерелах). Що ж до серйозних наукових розробок у соціогуманітарній сфері, зокрема в правовій, то складається враження, що наукові видання здебільшого зацікавлені в кількості, а не в якості публікацій, ураховуючи необхідний їм грошовий еквівалент, здатний підтримувати життєдіяльність видання.

Певні аналогічні претензії можна пред'явити й до монографічних публікацій. У них, безумовно, є суттєва потреба в суспільстві, яке намагається розвивати інститути громадянського суспільства та «сповідувати» постулати правової держави. Справа в тому, що монографічні наукові видання спонсоровані, зазвичай, авторами й тому виходять невеликим тиражем, а отже, стають надбанням не стільки громадськості, скільки певних наукових кіл.

Стосовно зовнішнього або міжнародного аспекту вітчизняної гласності в праві слід зауважити, що останнім часом точиться жвава дискусія щодо обов'язковості закордонних фахових публікацій для здобувачів наукових ступенів. Утім, ще раз наголосимо, що наукові знання «прирастають» не тільки працями наукової молоді. Що ж стосується «зрілих» досвідчених науковців, то критерії обов'язкової закордонної «прокатки» своїх наукових ідей (індекс цитування) є не до кінця продуманим для представників гуманітарної науки*, оскільки цей критерій є суто інструментальним, кількісним, а не сутнісним. По-перше, «насильницька гласність» правових ідей до позитивного результату навряд чи призведе. Потрібно, щоб праці вітчизняних фахівців правової сфери були затребувані хоча б у близькому зарубіжжі, а публікації носили не примусовий характер, а були підкріплені науковим авторитетом авторів, котрі є знані в пострадянському просторі. Це ж можливо лише за умови поглиблення наукових зв'язків і контактів, чому сприяють такі заходи, як міжнародні наукові конференції, симпозіуми, конгреси. Важко сказати, коли проводилися, наприклад, останні

* Індекс цитування – прийнята в науковому середовищі оцінка «значущості праць» ученого. Величина індекса визначається кількістю посилань на цю працю (чи прізвище) в інших джерелах. Однак, для точного визначення значущості наукової праці важлива не тільки «кількість» посилань на неї, але і якість самої праці.

конгреси за роки незалежності України, а участь у міжнародних конкурсах наших монографічних видань є, мабуть, мрією кожного науковця.

Блок «Інтернет-видання». Можна зауважити, що інтернет-мережі до певної міри заповнюють відповідні прогалини. Утім до самих інтернет-мереж та інтернет-видань існує низка суттєвих претензій, принаймні на сьогодні.

Поняття інформаційного правового простору – категорія змінна. Сама ж інформаційна діяльність потребує чіткої правової регламентації. Сьогодні з упевненістю можна стверджувати, і це відзначають окремі вчені, про сформоване глобальне інформаційне суспільство, у якому обробкою інформації та її вищої форми – знань, – зайнято більше людей, ніж обробкою сировини й матеріалів, але кількість пропонованого матеріалу не означає його якості.

Однак, на жаль, мусимо визнати, що нині майже всі відносини, пов'язані зі збиранням, обробкою, передачею та іншим використанням інформації в електронній формі, не тільки не врегульовані правом, але на нормативному рівні навіть не існує дефініції основних понять, на формально визначеній основі яких має будуватися правове регулювання (наприклад кіберпростір, кіберзлочинність, протокол передачі даних, шлюз, проксі-сервер тощо).

Легкодоступна змінюваність інформації в електронній формі: на відміну від стабільної, документально оформленої інформації, електронна не має форми, стабільної в часі та просторі. У зв'язку з цим вона циркулює переважно неконтрольовано та хаотично [1, с. 563].

Ще одна проблема полягає в необхідності вирішити питання про контроль над інформацією, яка розповсюджується в електронних мережах, насамперед в Інтернеті. Крім цього, стає очевидним, що жодна сучасна держава не спроможна самотійно розв'язати всі проблеми, пов'язані з розвитком електронного інформаційного простору. Поступовий розвиток глобального інформаційного суспільства вимагає забезпечення його належного правового регулювання і на міжнародному, і на національному рівнях [9, с. 33–36].

Висновки та перспективи подальших досліджень. В умовах сучасного кризового стану, на наш погляд, потрібне відродження поваги до права, принципів верховенства права, законності, підвищення авторитету закону, що є чи не найпершочерговим завданням представників вітчизняної науки.

Співвідношення права й економіки можна визначити таким чином: право, ураховуючи об'єктивні закони економіки, «прагне» за допомогою нормативних настанов відновити соціальну та економічну справедливість у суспільстві.

Необхідним вважаємо запровадження якісно іншого підходу – оволодіння не «правовим мінімумом», а відповідним цивілізованому суспільству рівнем правових знань.

Правові видання виконують необхідні суспільству функції за умови, що праці вітчизняних фахівців правової сфери були затребувані, а публікації – підкріплені науковим авторитетом авторів.

Сприйняття права: а) як знаряддя для силового забезпечення проведення певної політики; б) як засобу здійснення певних управлінських завдань; в) як веління держави – провокуватиме ситуацію, тому що люди ігноруватимуть старти й починання, запропоновані державою. Полілог між суспільством – державою – владою – людиною ставатиме дедалі складнішим. Отже, ученим важливо відповісти на запитання: «Що прагне сьогодні суспільство? Чого бажає пересічна людина у сфері права?» – і запропонувати свої ефективні «рецепти» задля забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини.

Джерела та література

1. Актуальные проблемы теории государства и права : учеб. пособие / отв. ред. Р. В. Шагиева. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2011. – 576 с.
2. Алексеев С. С. Линия права / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 2006. – 461 с.
3. Быстрицкий Е. О. О чем свидетельствует стратегия, утвержденная Президентом? / Е. О. Быстрицкий // Зеркало недели. – 31 марта 2012. – № 12 (60). – С. 4.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
5. Головатый И. Николай Азаров: «За два года правительству удалось создать запас прочности экономики, позволяющей минимизировать влияние негативных мировых тенденций» / И. Головатый // Факты. – 11 августа 2012. – С. 2.

6. Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права : учебник : в 2-х т. / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2007. – Т. 2 : Право. – 656 с.
7. Массовое сознание: колебание и прогресс // Зеркало недели. – 10.11.2012. – № 40 (88). – С. 14.
8. Общая теория права : курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. – Н. Новгород : Нижегородская высш. шк. МВД, 1993. – 693 с.
9. Оніщенко Н. Проблеми протидії правопорушенням в інформаційній сфері: реалії та перспективи / Н. Оніщенко, С. Сунегін // Віче. – черв. 2012. – № 11 (320). – С. 33–36.
10. Продан О. Без успешного малого и среднего бизнеса не может быть успешной экономики / О. Продан // Зеркало недели. – 9 июня 2012. – № 21 (69). – С. 9.
11. Савченко А. Социальная ответственность корпораций / А. Савченко // Зеркало недели. – 21 апреля 2012. – № 15 (63). – С. 8.
12. Теория государства и права / под ред. В. П. Малахова, В. М. Казакова. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2002. – 576 с.

Онщенко Н. Некоторые условия обеспечения политико-правовой реформы в Украине (теоретико-правовой анализ). Политико-правовые реформы, происходящие сегодня в Украине, с одной стороны, характеризуются интенсивным характером, с другой – требуют взвешенного отношения к ним, соответствующего обеспечения, без чего их завершённый характер представляется невозможным. В статье предложен анализ ряда факторов и условий, при наличии которых реформы могут рассматриваться, как подготовленные в контексте надлежащего функционирования экономической системы, гармонизации правовой системы, публичности права и т. п. Делается вывод о необходимости возрождения уважения к праву, верховенству права и правопорядку, принципу законности. Соотношение права и экономики можно определить следующим образом: право, учитывая объективные законы экономики, «стремится» с помощью нормативных установок восстановить социальную и экономическую справедливость в обществе. Необходимым считаем внедрение качественно иного подхода – овладение не «правовым минимумом», а соответствующим цивилизованному обществу уровнем правовых знаний. Правовые издания выполняют необходимые обществу функции при условии, что труды отечественных специалистов правовой сферы были востребованы, а публикации – подкреплены научным авторитетом авторов.

Ключевые слова: условия и факторы проведения реформ, правовая система, экономическая система, публичность права, правовой оптимизм, последствия реформирования.

Onishchenko N. Some Conditions Ensuring the Political and Legal Reform in Ukraine (Theoretical and Legal Analysis). Political and legal reforms taking place today in Ukraine, on the one hand, are characterized by intense character, and on the other, they require a balanced approach as well as proper support. Their complete nature is regarded to be impossible without the later elements. The article offers an analysis of a number of factors and conditions under which reforms can be seen as efficient in the context of the proper functioning of the economic system, the harmonization of the legal system, publicity rights, etc. The author came to a conclusion about the necessity to revive the respect to the law, to the rule of law and the supremacy of law, and the principle of legality. The balance of law and economic life can be defined as follows: the law by means of the objective laws of economy tends to restore social and economic justice in society, with the help of the regulatory norms. It is necessary to implement a qualitatively different approach – a civilized society should acquire not only legal minimum but appropriate level of legal knowledges. Legal editions perform the necessary public functions under the condition when the legal works of the domestic experts are in demand and all the publications are supported by the academic authority of the authors.

Key words: conditions and factors of reform, the legal system, economic system, publicity right, legal optimism, the consequences of the reform.

УДК 340.15(47+57):343.81

М. Яцишин

До питання про організаційно-структурну побудову та підпорядкування радянської пенітенціарної системи (історико-правовий огляд)

У статті проаналізовано організаційно-структурну побудову та підпорядкування радянської пенітенціарної системи з виявленням позитивного й негативного досвіду, що може бути враховано при здійсненні заходів

щодо вдосконалення сучасної пенітенціарної системи України та відповідного законодавства. Зроблено висновок про те, що радянська пенітенціарна система залишила помітний слід у вітчизняній пенітенціарній історії як із погляду вдосконалення законодавчої бази, так і в практичній площині.

Ключові слова: радянська пенітенціарна система, організаційно-структурна побудова, каральна політика.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблеми функціонування пенітенціарної системи УРСР (УСРР), уключаючи такі її компоненти, як розробка теоретичних основ радянського державотворення й, відповідно, періодизація цього процесу, напрацювання та розвиток правової бази, управління системою в масштабі країни, регіону, безпосередня правозастосовна діяльність у сфері реалізації завдань кримінальної політики, неодноразово привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Не є виключенням у цьому процесі й радянський період. Перебуваючи в складі СРСР, Україна, як і інші союзні республіки, сприйняла та реалізувала на практиці всі елементи тогочасного кримінального, кримінально-процесуального й виправно-трудоного законодавства.

Повернення до аналізу цієї теми, здавалося б, достатньо висвітленої в історико-правовій літературі, викликане, передусім, необхідністю виваженої оцінки радянської пенітенціарної системи, яка ще й сьогодні характеризується здебільшого негативно, переважає критично-оціночний аспект. Утім, основні положення Виправно-трудоного кодексу УРСР (далі ВТК), затвердженого Верховною Радою УРСР від 23 грудня 1970 р. [1], застосовувались у незалежній Україні та діяли аж до 1 січня 2004 р., коли набув чинності новий Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК) [2].

Формулювання мети та завдань статті. Вищезазначене вказує на необхідність об'єктивних оціночних положень радянської пенітенціарної системи із виділенням того досвіду, який може бути використаний і в сучасних умовах творення правової держави, та, зокрема, того негативного, який виступає застереженням про неможливість його впровадження в пенітенціарну теорію й практику незалежної України. Це стосується, зокрема, визначених більшовицькою владою відразу після подій 1917 р. відправних положень пенітенціарної політики радянської держави в цілому й УСРР, зокрема, які передбачали фактичне запровадження жорстоких покарань, особливо щодо антирадянських елементів, котрі не мали нічого спільного з гуманістичними деклараціями про нібито виховний характер радянської системи покарань. Уже в 1918 р. В. І. Ленін, обґрунтовуючи необхідність подолання опору повалених ворожих класів і нещадного покарання злочинців, вимагав, щоб жоден із них «... не знаходився на свободі, а сидів у в'язниці або відбував покарання на примусових роботах найважчих видів» [3, с. 201].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В історії радянської пенітенціарії можна виділити періоди, пов'язані з її організаційною побудовою та системою підпорядкування. Усі вони детерміновані внутрішньою політикою ВКП(б).

На першому етапі місця ув'язнення перебували в компетенції Наркомату юстиції (НКЮ). Тільки деякі функції зосереджувались у Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС). У 1920 р. створюється центральний орган управління місцями ув'язнення – центральний тюремно-каральний відділ НКЮ. Місцевими органами управління кримінально-виконавчими установами, які підпорядковувалися центральному тюремно-каральному відділу й здійснювали загальне керівництво місцями ув'язнення в губерніях і повітах, стали юридичні відділи виконкомів відповідних рад. При них формувалися тюремно-каральні підвідділи. На початку 1921 р. система виправно-трудоного установ (ВТУ) УСРР уключала будинки громадських примусових робіт, реформаторіуми для неповнолітніх правопорушників, трудові землеробські (сільськогосподарські) колонії, табори примусових робіт. На 1 січня 1921 р. у підпорядкуванні каральних відділів НКЮ УСРР було 93 ВТУ [4, с. 12].

У серпні 1922 р. в УСРР прийнято перший КК, який визначив систему кримінальних покарань. Згідно з ним усі місця позбавлення волі підпорядковувалися НКВС, у складі якого утворено головне управління місць ув'язнення. Головне управління примусових робіт, що існувало до того часу в системі НКВС, скасовано у зв'язку з ліквідацією концентраційних таборів і скороченням ув'язнених у таборах примусових робіт із 60 тисяч у 1921 р. до 15 тисяч у травні 1922 р. У НКВС УСРР організоване управління місць ув'язнення. Таким чином, у 1922 р. пенітенціарна система, функції керівництва якою повністю перебрав на себе НКВС, стала складовою частиною каральної системи держави, засобом боротьби з «класовим ворогом» [5, с. 13].

Із цього часу розпочався другий період у формуванні пенітенціарної системи. У складі НКВС створено Головне управління місцями позбавлення волі. Перший загальносоюзний законодавчий акт у галузі карної й виправно-трудоної політики «Основні початки карного законодавства СРСР»

схвалено Всесоюзним центральним виконавчим комітетом (ВЦВК) 31 жовтня 1924 р. У РСФСР перший ВТК прийнято 16 жовтня 1924 р., в Українській СРР – через рік – 27 жовтня 1925 р. [6]. Загалом обидва нормативні акти відповідали досягненням тогочасної пенітенціарної науки та практики. Зокрема, ВТК УСРР не був обтяжений за змістом, мав чітку внутрішню структуру. Він забороняв завдання ув'язненим фізичних тортур й приниження людської гідності. Установлювалося роздільне утримання засуджених із додержанням класового принципу, особливо при розподілі ув'язнених за видами місць позбавлення волі. Основними засобами виправлення й перевиховання ув'язнених були визнані режим, праця та культурно-освітня робота.

Усі місця позбавлення волі поділялися на три види: 1) установи для застосування заходів соціального захисту виправно-трудового характеру; 2) установи для застосування заходів соціального захисту медично-педагогічного характеру; 3) установи для застосування заходів соціального захисту медичного характеру. Незважаючи на свої позитивні сторони, ВТК на той час був декларативним документом. У ВТК активно впроваджувався класовий підхід. У цілому перший ВТК УСРР відіграв важливу роль у становленні й розвитку українського виправно-трудового законодавства та, незважаючи на подальші зміни й доповнення, юридично продовжував діяти аж до 1960 р.

У 30-ті роки XX ст. виправно-трудове законодавство, як і пенітенціарна система в цілому, піддалися так званому процесу централізації – позбавлення союзних республік у значній частині юрисдикції як в організаційному, так і в нормативно-правовому відношенні на користь союзного законодавства. Постановою ЦВК і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 15 грудня 1930 р. припинили свою діяльність народні комісаріати внутрішніх справ союзних республік, а підвідомчі їм місця позбавлення волі були передані в підпорядкування НКЮ союзних республік. Так розпочався третій період формування радянської пенітенціарної системи. Організаційно-структурні зміни виправно-трудової системи, що відбувалися в цей період, безпосередньо залежали від змісту загальнодержавних завдань, напрямів і тактики так званої класової боротьби.

16 липня 1934 р. постановою ВЦВК створено загальносоюзний НКВС із Головним управлінням виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення. Із цим пов'язаний четвертий період формування пенітенціарної системи СРСР. Тепер усі місця позбавлення волі підпорядковувались одному загальносоюзному органу. При НКВС утворено «Особливу нараду», якій надавалися широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, виселення, ув'язнення до таборів на строк до п'яти років, виселення за межі країни тощо [5, с. 16].

Формальні принципи пенітенціарної політики грубо порушувались. У 1953 р. скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності, вони розрізнялися лише за ознаками статі й поділялися на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого в місцях ув'язнення режиму. У цей же час скасовано умовно-дострокове звільнення в'язнів. У виправно-трудовому праві домінували тенденції до посилення політичних репресій.

У цьому зв'язку значно розширювалося коло діянь, за які визначалося кримінальне покарання, поширювалося застосування смертної кари, передусім щодо «ворогів народу». Крім цього, уведено в обіг формулу, згідно з якою вина – це причинний зв'язок між особою, яка підозрюється у вчиненні злочину, і самим злочином. По суті, це означало фактичне нехтування такими важливими сторонами поняття вини, як умисел, мета й мотиви. Запроваджено також концепцію «об'єктивної вини», що призвело до безмежного судового свавілля.

У цих умовах розгалужена мережа кримінально-виконавчої системи виступала своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму, перебувала в органічному зв'язку з адміністративно-командною системою, що спричиняло порушення законності й у самих ВТУ. Діяльність останніх фактично регулювалася відомчими нормативними актами, які видавалися по лінії НКВС, що призвело до протиріч із чинним законодавством, уключаючи й Конституцію, та спричинило істотні порушення основних прав ув'язнених. Після видання Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у виправно-трудових колоніях від 2 серпня 1939 р. та Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у виправно-трудових колоніях від 4 липня 1940 р., які мали таємний характер, правове регулювання функціонування місць ув'язнення НКВС СРСР остаточно набуло вузьковідомчого підконтрольного характеру [7, с. 73].

Отже, діяльність НКВС СРСР, як і НКВС УСРР, у другій половині 30-х – на початку 40-х років призвела до встановлення режиму політичного розшуку та переслідування за політичні злочини.

Репресії як один з основних методів розв'язання політичних і, частково, економічних завдань широко використовувалися для беззастережного виконання вказівок вищого політичного керівництва держави. Неухильно дотримуючись партійних настанов, органи НКВС, у тому числі органи й установи виконання покарань, стали основним знаряддям проведення силової державної політики.

Іншим аспектом діяльності НКВС була законотворча практика. Якщо в галузі кримінального права він лише розвивав та доповнював в сторону розширення чи доповнення наявної норми, то у сфері пенітенціарної політики панував повний диктат із боку НКВС. За цих умов каральні функції, покладені на органи НКВС, не могли не призвести до масових порушень законності. Репресіям піддано тисячі людей (працівники різних галузей народного господарства, зокрема й органів внутрішніх справ, військовослужбовці, інтелігенція). У розпорядженні цієї системи в Україні перед початком Великої Вітчизняної війни перебувало 53 виправно-трудові табори, 425 виправно-трудових колоній та 392 загальні тюрми [8, с. 52].

На початку 1941 р. відбулися зміни в управлінні місцями позбавлення волі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого НКВС СРСР поділено на два окремі наркомати – НКВС СРСР і НКДБ СРСР [5, с. 17]. Виправно-трудові установи були підпорядковані останньому.

Під час Великої Вітчизняної війни значну частину чоловіків, засуджених за менш тяжкі злочини та придатних до військової служби, мобілізовано в Червону армію. 19 квітня 1943 р. указом Президії Верховної Ради СРСР передбачено позбавлення волі у вигляді каторжних робіт на термін від 15 до 20 років для фашистів і їхніх посібників, винних у вчиненні звірячих розправ над радянськими людьми. Ця категорія засуджених трималась у спеціальних в'язницях і таборах. 17 липня 1943 р. прийнято Тимчасову інструкцію, що визначала порядок обліку та етапування ув'язнених, засуджених до каторжних робіт, у спеціально організованих за наказом НКВС СРСР відділеннях у Воркутабі, Норильтабі, Дальбуді й Карагандинському виправно-трудовому таборі [9, с. 57–73].

У перші післявоєнні роки в усіх виправно-трудових таборах встановлено два види режиму – загальний та посилений. На посиленому режимі утримували засуджених за контрреволюційні виступи, бандитизм, розбій, утечу з місць ув'язнення, а також рецидивістів. Систему місць позбавлення волі на той час складали виправно-трудові колонії для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на стислі терміни; окремі табірні пункти для тримання повнолітніх, засуджених до позбавлення волі на термін три роки й більше; трудові колонії для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі; в'язниці для засуджених до тюремного ув'язнення; транзитно-пересильні пункти; штрафні підрозділи (із 1948 р. – підрозділи суворого режиму); табори, що підпорядковувалися безпосередньо НКВС СРСР.

Становище ув'язнених в усіх режимних установах почало регулюватись Інструкцією із режиму тримання в'язнів у виправно-трудових таборах і колоніях МВС СРСР, затвердженою наказом МВС від 24 березня 1947 р. Одним із завдань режиму визначено перевиховання ув'язнених. Серед інших нормативних актів того часу слід виділити Положення про трудові колонії для неповнолітніх, а також Інструкцію про режим тримання ув'язнених у строкових тюрмах, затверджену наказом МВС від 11 вересня 1950 р. (діяла до 1954 р.). У липні 1949 р. ухвалено нове Положення про Головне управління виправно-трудових таборів і колоній, яким на цю структуру поклалися такі завдання: виконання вироку, організація охорони, виправлення та перевиховання засуджених на основі їх залучення до суспільно корисної праці [7, с. 75].

П'ятий період у формуванні пенітенціарної системи бере свій початок із березня 1953 р., коли ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Президія Верховної Ради СРСР прийняли спільну постанову «Про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва в країні», згідно з якою Міністерство державної безпеки СРСР і Міністерство внутрішніх справ об'єднані в МВС СРСР. При цьому тюрми, СІЗО й трудові колонії неповнолітніх були залишені у віданні МВС, а виправно-трудові колонії та табори повернуті в підпорядкування Міністерству юстиції СРСР. Таке рішення не виправдало себе – і на початку 1954 р. ВТК та табори були повернуті у відання МВС. У цьому ж році відновлено дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених. Інститут зарахування робочих днів, що існував до цього, був скасований.

У 1957 р. постановою Ради Міністрів УРСР затверджено Положення про спостережні комісії. Пожвавилася діяльність комісій у справах неповнолітніх при місцевих радах. У 1958 р. Рада Міністрів СРСР затвердила загальносоюзне Положення про виправно-трудові колонії та тюрми.

Основним видом ВТУ для дорослих засуджених визнано виправно-трудові колонії. Для них передбачалися три види режимів: загальний, посилений і суворий. Положенням не передбачалися виправно-трудові табори – і вони або були реорганізовані в колонії або ліквідовані [10, с. 73–83].

13 січня 1960 р. союзне МВС скасували. У зв'язку з цим МВС УРСР довелося перебудувати свою структуру, у тому числі й стосовно місць позбавлення волі. Самостійні управління (відділи), що відали місцями ув'язнення, об'єднані в один орган – управління виправно-трудових установ. Цей захід дав змогу ліквідувати зайві, дублюючі управлінські ланки й централізувати вирішення питань діяльності місць позбавлення волі, зокрема комунально-побутового облаштування, розвитку виробництва, навчання засуджених робітничих професій тощо.

Аналізуючи особливості цього періоду в історії формування радянської пенітенціарної системи, слід зазначити, що цей час виявився переломним на шляху до становлення сучасної пенітенціарної системи. 25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР затверджено «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Це стало важливим підґрунтям прийняття республіканських положень про виправно-трудові колонії й тюрми, які передбачали створення колоній чотирьох видів: загального, посиленого, суворого та особливого режимів. На базі «Основ кримінального законодавства СРСР і союзних республік» Верховна Рада УРСР 28 грудня 1960 р. прийняла КК УРСР, який набув чинності з 1 квітня 1961 р. і діяв понад 40 років – до 1 вересня 2004 р. [11, 12].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1963 р. «Про організацію виправно-трудових колоній-поселень і про переведення до них засуджених, які впевнено стали на шлях виправлення», система колоній поповнилася ще одним видом – колонією-поселенням.

Перший в історії радянської держави кодифікований нормативний акт у галузі виконання покарань – Основи виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік – прийнято в 1969 р. Протягом 1970–1971 рр. відповідно до Основ і на їх базі підготовлено й затверджено ВТК союзних республік, зокрема й УРСР, ухвалений Законом Верховної Ради УРСР від 23 грудня 1970 р., який набув чинності з 1 червня 1971 р. [1] та діяв на території УРСР, а потім і незалежної України майже 33 роки – аж до 1 січня 2004 р., коли набув чинності новий КВК України [2].

Крім ВТК 1970 р., порядок та умови відбування (виконання) покарання у вигляді позбавлення волі регламентували й численні відомчі нормативні акти МВС УРСР, основними з яких були Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ, затверджені наказом МВС УРСР.

У наступні роки вносилися зміни і в чинний ВТК УРСР, і в структуру Головного управління ВТУ. У 1989 р. цю установу реорганізовано в Головне управління виправних справ із частковими структурними змінами. Зокрема, сформовано управління режиму й спецробіт. Загалом із другої половини 80-х років почалися розбудовчі процеси, які привели до суттєвих змін у розвитку пенітенціарної системи, а саме: гуманізації та демократизації, хоч у цілому ця система, створена на принципах суворого централізму й адміністративно-командного управління, у такому вигляді не могла повною мірою забезпечити покладені на неї функції.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що, крім указаних вище негативних факторів у розвитку радянської пенітенціарної системи, які неоднозначно сприймалися у тогочасному світі, зокрема в США та країнах Західної Європи, радянська пенітенціарна система все-таки залишила помітний слід у вітчизняній пенітенціарній історії як із погляду вдосконалення законодавчої бази, так і в практичній площині – створенні потужної матеріально-технічної бази УВП і засобів їх забезпечення. У результаті проведених перетворень відбулася централізація управління тюрмами, покращилося їх фінансування в обсягах, достатніх для розв'язання поточних проблем. Крім того, ця система відзначалася високою виконавською дисципліною й відповідальністю працівників за доручену їм справу.

Отже, наявний досвід пенітенціарного будівництва, відновлені історичні факти можуть стати основою сучасного процесу вдосконалення пенітенціарної системи та об'єктивного висвітлення її становлення.

Джерела та література

1. Виправно-трудовий кодекс України : затв. Законом від 23 грудня 1970 р. – К. : Правник, 1996. – 71 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповн. станом на 15 лютого 2008 р. : (відповідає офіц. текстові). – К. : Вид. Паливода А. В., 2008. – 88 с. – (Кодекси України).
3. Ленин В. И. Как организовать соревнование? / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений. – Т. 35. – С. 201.

4. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець XIX–середина XX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Іваньков ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2005. – 22 с.
5. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України / О. Б. Пташинський. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 204 с.
6. Пенитенциарный кодекс УССР. – Харьков, 1927. – 57 с.
7. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монографія / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.
8. Зубков А. И. Пенитенциарные учреждения в системе Министерства юстиции России. История и современность. – М. : Норма, 1988. – 176 с.
9. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / С. Я. Фаренюк, О. М. Джужа [та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 56–73.
10. Детков М. Г. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика XX века / М. Г. Детков, А. И. Зубков, С. И. Кузьмин. – М. : НОРМА, 1997. – 499 с.
11. Кримінальний кодекс УРСР, прийнятий ВР УРСР 28.12.1960. – К., 1961. – 162 с.
12. Кримінальний кодекс України : офіц. вид. – К. : Парламентське вид-во, 2003. – 172 с.

Яцишин М. К вопросу об организационно-структурном построении и подчинении советской пенитенциарной системы (историко-правовой обзор). Стаття посвящена анализу организационно-структурного построения и подчинения советской пенитенциарной системы с выявлением положительного и отрицательного опыта, что может быть учтено при осуществлении мероприятий по усовершенствованию современной пенитенциарной системы Украины и соответствующего законодательства. Сделан вывод о том, что советская пенитенциарная система оставила заметный след в отечественной пенитенциарной истории как с точки зрения усовершенствования законодательной базы, так и в практической плоскости – создании мощной материально-технической базы учреждений исполнения наказания и средств их обеспечения. В результате преобразований произошла централизация управления тюрьмами, улучшилось их финансирование в объемах, достаточных для решения текущих проблем. Кроме того, эта система отличалась высокой исполнительской дисциплиной и ответственностью работников за порученное им дело.

Ключевые слова: советская пенитенциарная система, организационно-структурное построение, карательная политика.

Yatsyshyn M. On the Organizational and Structural Forming and Subordination of the Soviet Penal System (Historical and Legal Review). The article analyzes the organizational and structural forming and subordination of the Soviet penal system with the identification of positive and negative experiences, which should be taken into account in the implementation of measures to improve the modern prison system of Ukraine and the relevant legislation. Author concluded that Soviet prison system still has left its mark in the national penitentiary history both in terms of improving the legislative framework and on a practical level – creating a powerful material and technical base of punishment's institutions and means of their ensuring. As a result of the reforms was the centralization of administration in prisons, improved funding in amounts sufficient to solve current problems. Besides, this system characterized a high executing discipline and responsibility of employees assigned to their work.

Key words: Soviet penal system, organizational and structural construction, punitive policy.

УДК 347.965.42

С. Бобровник

Компроміс, консенсус, згода: співвідношення

Проаналізовано проблему генези та природи уявлень про компроміс як суспільне явище й наукову категорію, що має еволюційний характер. Здійснено етимологічну характеристику компромісу на категоріальному рівні. Досліджено співвідношення понять «компроміс», «консенсус», «згода». Отримано висновок, згідно з яким категорії «компроміс» та «згода» співвідносяться як форма й зміст. При цьому компроміс, зазвичай, набуває форми угоди, а згода є результатом такої угоди та змістовно відображає інтереси її сторін.

Ключові слова: компроміс, консенсус, згода, правовий компроміс.

Постановка наукової проблеми та її значення. Загальновідомо, що виникнення в суб'єктів прав та обов'язків зумовлене наявністю соціальної, а не лише індивідуальної поведінки, яка співвідноситься зі змістом їхніх можливостей і зобов'язань, що свідчить про перебування їх (суб'єктів) у зворотному зв'язку. На думку А. В. Полякова, сутність права – це безперервний процес виникнення, зміни й припинення міжсуб'єктних правових комунікацій. При цьому правові норми за своєю природою є результатом інформаційно-ціннісного та функціонально-спонукального правового впливу на суб'єктів, а їх існування можливе лише в межах соціуму [1, с. 616–617]. Іншими словами, права не існує, якщо правові норми функціонують поза соціумом, тобто поза поведінкою людей із їхніми інтересами та ціннісними орієнтирами [2, с. 87–89; 3, с. 7].

Формулювання мети та завдань статті. На нашу думку, аналіз проблем генези та природи уявлення про компроміс потребує чіткого окреслення **мети** цієї публікації – дослідження компромісу як наукової категорії, аспекта суспільного буття, що має еволюційний характер. Досягти цієї мети можливо за умови виконання **завдань**, основними серед яких є такі:

- аналіз етимологічної характеристики категорії «компроміс»;
- дослідження співвідношення категорій «компроміс», «консенсус», «згода»;

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Спочатку проаналізуємо генезис та природу категорії «компроміс». Компроміс (від латин. *compromissum*) є угодою, що досягається на засадах взаємних поступок [4, с. 558; 5, с. 282]. Уперше цей термін запровадив у наукові дослідження О. Конт, який вважав, що без досягнення компромісу в суспільстві немає можливостей для його розвитку, оскільки суспільні відносини, перебуваючи як у статиці, так і в динаміці, потребують узгодженості для їх нормальної реалізації. Така узгодженість (а іншими словами – консенсус) побудована на принципах взаємодії різноманітних типів та рівнів, гармонії частин і цілого й спрямована на забезпечення інтересів учасників суспільних відносин [6, с. 139]. У сучасних дослідників така інтерпретація компромісу майже не викликає заперечень. Водночас не можна не помітити, що інтерпретація О. Контом компромісу здійснюється за допомогою синонімічних категорій «згода» та «консенсус», що призводить до певної термінологічної плутанини й логічної помилки «визначення поняття через саме поняття», тобто «те саме через те саме» [7, с. 45–48]. Тому доцільно проаналізувати співвідношення категорій «компроміс», «консенсус» та «згода», щоб сформулювати єдиний категоріальний ряд цього дослідження. Установити співвідношення категорій «компроміс» і «консенсус» можна за напрямками, які визначаються їхнім обсягом та рівнем наукового застосування. Сучасна наука, зокрема юридична, пропонує два основні напрями розв'язання зазначеної проблеми.

Перший полягає в тому, що компроміс розглядають як складову частину консенсусу. Компроміс – це вимушена згода, яка буде неефективною, якщо не приводить до консенсусу. Зі свого боку, консенсусу досягають через узгодженість позицій та пошуку взаємоприйнятних рішень, заснованих на компромісах. При цьому компроміс є частиною консенсусу [8, с. 236]. За словами І. П. Кожокар, консенсус визначає стратегічну спрямованість угоди сторін, а компроміс – лише засіб для досягнення згоди між сторонами [9, с. 35].

Водночас другий напрям визнає домінування категорії «компроміс» над консенсусом. Так, на думку А. Г. Большакова, консенсусу в суспільстві можна досягнути через знешкодження однією більш сильною групою людей іншої опозиційної частини, яка є слабшою. Зі свого боку, компроміс – це завжди взаємопорозуміння, засноване на засадах взаємних поступок [10, с. 33]. Отже, він містить у собі антропологічно-комунікативний та психологічний складники. Це зумовлено тим, що, перш ніж виникнути між протидіючими сторонами (особами, організаціями, соціальними групами або класами), компроміс зароджується у свідомості особи та відбивається в її діях, спрямованих на встановлення комунікативних зв'язків з іншими суб'єктами, досягнення взаємної згоди й умов життєдіяльності.

У юриспруденції обґрунтовано думку про те, що сутність правового конфлікту та компромісу формується за допомогою двох складових частин. Першою з них є духовна сфера особи, тобто правосвідомість індивіда, у межах якої його ціннісний світ фіксується в оціночних і нормативних судженнях. Друга складова полягає у фактичному розгортанні комунікативних зв'язків, заснованих на ціннісних орієнтирах суб'єктів. Вони дають змогу людині, групам людей та суспільству загалом самореалізуватися й накладають певний відбиток на соціальне середовище, у якому здійснюються комунікативні процеси. При цьому сам процес самореалізації суб'єктів може завершуватися двома

шляхами. Перший полягає у виявленні в процесі самореалізації зовнішніх суперечностей, що зумовлюють такий специфічний спосіб реалізації, як виникнення соціальних конфліктів. Що стосується другого, то він формується на засадах взаєморозуміння, поваги та толерантного ставлення одного суб'єкта до іншого й виражається в досягненні ними компромісу [11, с. 51].

Отже, категорія «компроміс», на відміну від поняття «консенсус», відображає справжнє взаємопорозуміння суб'єктів, що зумовлено психологічним й антрополого-комунікативним аспектами його формування в соціальному просторі.

Ще одним важливим аргументом на підтримку другого напрямку дослідження, який передбачає домінування категорії «компроміс» над «консенсус», є те, що компроміс, на відміну від консенсусу, слугує засобом остаточного розв'язання конфлікту, тобто взаємонепорозуміння. Це, найімовірніше, є наслідком того, що використання категорії «консенсус» для розв'язання конфліктів може призвести до відображення лише волі більшості, еліти, яка змушує її представників застосовувати силу до опонентів. Іншими словами, консенсус використовують як самоціль. Наприклад, ще Платон зазначав, що для досягнення консенсусу в суспільстві, подолання різноманітних соціальних суперечностей, установлення порядку та справедливого законодавства слід здійснити очищення держави від негативних суб'єктів, щоб залишилися тільки «хороші люди». Це передбачає смерть або вигнання [12, с. 209–210]. Платон фактично виправдовує будь-який спосіб досягнення консенсусу, якщо він передбачений законодавчо. При цьому він нехтує принципом верховенства права й не зосереджує увагу на тому, що не кожен закон є правовим за своєю сутністю. Ідеї Платона стали фундаментом насильницької концепції консенсусу, яка має прихильників і нині [13, с. 21–22; 14, с. 145–157].

Насильницька теорія соціального консенсусу виявляється в менш радикальних, але не менш жорстких підходах щодо слабого учасника процесу життєдіяльності. Так, у цивільному судочинстві прикладом насильницького консенсусу є презумпція винуватості, яка дає змогу заможнішій стороні використовувати матеріальні переваги для доведення своєї правоти в судовому засіданні. Це безпосередньо виявляється у використанні висококваліфікованих адвокатів, проведенні додаткових експертиз, залученні фахівців різноманітних галузей знань [15, с. 76]. Іншим прикладом є сучасні політичні процеси в Україні, зокрема необмежена свобода й відсутність моральних постулатів у більшості суспільства. Так, політична еліта спокійно та безкарно може не виконувати свої обіцянки за допомогою укладення з певною частиною населення консенсуальних угод, які за своєю сутністю порушують права осіб, котрі є менш захищеними в соціальному плані. Яскравий приклад цього – надання земельних ділянок без урахування існуючої черги на землю, потреби особи в отриманні земельної ділянки, проведення громадських слухань тощо [16, с. 58–74]. Це пов'язано саме із застосуванням у сучасному соціумі теорії насильницького консенсусу, коли законодавство дає можливість зловживати правом та створює умови, що дають змогу нехтувати правами інших осіб, хоча правовідносини, зокрема земельні, здійснюються нібито із дотриманням юридичної процедури.

Консенсус у наведених випадках може породжувати конфлікт між індивідуальними й колективними інтересами. З одного боку, індивідуальні інтереси кожної людини можуть бути реалізовані лише в колективі. При цьому слід виходити з того, що конфлікт виникає тільки в разі, коли колективні інтереси обмежують індивідуальні та не враховують їх, тобто не відображають останні в узагальненому вигляді. З іншого боку, немає сумніву в тому, що перевага індивідуального інтересу над колективним призводить до конфронтації в суспільстві. Тому досягнення взаємопорозуміння між індивідуальними та груповими інтересами потребує не встановлення будь-яким способом консенсусу (угоди), а ухвалення взаємних поступок, які є сутнісними рисами компромісу.

Співвідношення категорій «компроміс» і «консенсус» дає можливість установити доцільність їх застосування під час наукових досліджень. Для визначення такої доцільності пропонуємо надати характеристику компромісу й консенсусу на конкретних рівнях: ціннісно-орієнтаційному (психологічному), антрополого-комунікативному (суспільному), процедурному (режимному) та результативному (отриманий результат).

Ціннісно-орієнтаційний рівень передбачає доцільність використання лише категорії «компроміс», оскільки, як зазначалося вище, категорія «консенсус» може передбачати застосування примусових антиморальних, антиморалістичних заходів, що не відповідають сутності права й можуть призводити до підміни ціннісних орієнтирів суспільства. Водночас цінності визначаються та охороняються суспільством, мають позитивне значення, а їх підміна іншими явищами неприпустима.

Цінності, які поділяє більшість людей, є важливим фактором інтеграції конкретного суспільства або всього людства. І навпаки, хаос у світі цінностей, їх підміна побічно свідчать про кризу, яка негативно позначається на повсякденному світосприйнятті окремих людей та великих соціальних груп [17, с. 97].

Отже, категорія «компроміс» ґрунтується на ціннісно-орієнтаційному складнику, на відміну від консенсусу, що передбачає тільки зовнішню двосторонню угоду, яка може не враховувати внутрішніх ціннісних аспектів буття суб'єктів й охоплювати застосування заходів, що за своєю сутністю не є правовими або навіть суперечать чинному законодавству. При цьому навіть якщо досягнення компромісу передбачає застосування примусових заходів, вони завжди повинні відповідати правовим принципам, бути тимчасовими, територіально обмеженими та здійснюватися згідно з юридичною процедурою, із дотриманням норм моралі й моральності. Яскравим прикладом цього є досягнення суспільного компромісу за надзвичайних ситуацій.

Із виникненням таких ситуацій змінюється характер правового регулювання, пов'язаний із застосуванням надзвичайних способів, заходів регулювання суспільних відносин; зміною ціннісних пріоритетів; обмеженням деяких прав і свобод людини й громадянина та значним розширенням повноважень державних органів. Першочергового значення починають набувати інтереси держави й суспільства в цілому, тобто загальний інтерес переважає над індивідуальним. При цьому така перевага повинна чітко регламентуватися на законодавчому рівні [18, с. 98]. Сама перевага інтересів держави та суспільства над певними благами індивіда за надзвичайних ситуацій обґрунтовується в межах так званої теорії державної (національної) користі [7, с. 99]. При цьому законодавство правової держави, що регулює розширення повноважень влади, має відповідати обов'язковим умовам [19, с. 79–80].

Отже, ціннісно-орієнтаційному рівню буття суб'єктів більше притаманна категорія «компроміс», а не «консенсус» у зв'язку із забезпеченням першою взаємної згоди інтересів, яка є запорукою остаточного розв'язання соціальних конфліктів.

Іншим рівнем використання досліджуваних категорій є антропологічно-комунікативна сфера буття суб'єктів. У межах цієї сфери категорії «компроміс» та «консенсус» знаходять відображення в однакових формах, але є різними за змістом.

Формою наведених категорій є свідомо-вольові діяння суб'єктів, які можуть здійснюватись у межах правомірної, неправомірної поведінки, а також через зловживання правом. При цьому категорії «компроміс» та «консенсус», зазвичай, відображаються в правомірній поведінці, хоча остання може набувати форми зловживання правом. Наприклад, у ст. 15 Закону України «Про державну службу» передбачено проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців третьої – сьомої категорій [20]. Зазвичай, порядок проведення такого конкурсу й контроль за його результатами встановлюється та здійснюється органом, який приймає особу на роботу. Такий стан речей може призводити до зловживання правом із боку конкурсної комісії, котра, наприклад, надає перевагу серед усіх конкурсантів конкретній особі. У такому разі консенсус між конкурсантами досягається через об'єктивне дотримання конкурсної процедури і є формалізованим, його ж суб'єктивна сторона відсутня у зв'язку зі зловживанням правом однією стороною, зокрема конкурсною комісією.

Зі свого боку, зміст категорій «компроміс» і «консенсус» складається із сукупності засобів їх досягнення. З одного боку, для досягнення компромісу застосовують різні за генезисом, але однакові за сутністю засоби. Зазвичай, природа цих засобів не суперечить правовим принципам і відповідає моральним та моралістичним нормам. З іншого боку, для встановлення консенсусу можуть використовуватися засоби, різні як за генезисом, так і за сутністю. При цьому, як зазначалося вище, природа засобів, що використовуються для досягнення консенсусу, може не відповідати моральним та моралістичним засадам або навіть суперечити правовим принципам.

Отже, залежно від засобів впливу, що здійснюються в межах панівного в суспільстві політичного режиму, застосовується компроміс або консенсус для подолання конфліктів. Певна річ, що за демократичного режиму доцільно керуватися категорією «компроміс», яка ґрунтується на засобах, що відповідають моральним і моралістичним принципам. У недемократичних режимах може застосовуватися теорія насильницького консенсусу, яка іноді передбачає використання антиморальних, антиморалістичних та навіть антиправових засобів.

Наступним рівнем використання категорій «компроміс» і «консенсус» є процедурно-режимна сфера буття суб'єктів. Ця сфера має свою специфіку, яка залежить від двох аспектів. По-перше, процедурно-режимний рівень може розглядатися як складова частина комунікативно-антропологічної сфери буття суб'єктів, оскільки визначає та регулює застосування ними комплексу засобів, які відображають зміст категорій «компроміс» і «консенсус». По-друге, процедурно-режимна сфера буття суб'єктів, зазвичай, має об'єктивний, а не суб'єктивний характер. Це пов'язано з тим, що вказана сфера безпосередньо характеризує комплекс засобів, які застосовуються суб'єктами для досягнення тієї або іншої мети, зокрема встановлення компромісу або консенсусу.

Проте комплекс консенсуальних засобів може включати в себе заходи, що за своєю сутністю суперечать нормам моралі та моральності, але більш ефективні для досягнення угоди між суб'єктами й установами злагоди в суспільстві. Так, відповідно до ст. 25 та п. 1 ч. 1 ст. 37 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», місцеві ради та їхні виконавчі органи можуть вирішувати питання про найменування (перейменування) вулиць, провулків, проспектів, площ, парків, скверів, мостів й інших споруд, розміщених на території певного населеного пункту [21]. Водночас у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» не визначено, що ці питання можна приймати тільки після їх схвалення територіальною громадою, наприклад на громадських слуханнях, відповідно до ст. 13 цього Закону [21]. Отже, законодавство не встановлює обов'язок органів місцевого самоврядування узгоджувати з територіальною громадою назви вулиць, проспектів. Територіальна громада повинна самостійно здійснювати певні дії, якщо запропоновані назви суперечать думці населення відповідної території, його культурній спадщині тощо. За таких умов думкою населення, зазвичай, нехтують, це питання вирішується в односторонньому порядку органами місцевого самоврядування, які в деяких випадках користуються необізнаністю населення або його небажанням здійснювати активні дії щодо відстоювання власної позиції.

Нарешті, результативний (отриманий результат) рівень буття суб'єктів характеризується двома складниками.

З одного боку, результат відносин сторін може характеризуватися досягненням згоди між суб'єктами та породжувати, зазвичай, позитивні наслідки, що сприяють розвитку суспільних відносин. При цьому сама згода може бути досягнута як на підставі взаємних поступок (компромісний характер), так і на засадах насильницького переконання (теорія насильницького консенсусу).

З іншого боку, результат відносин може завершуватися настанням конфліктної ситуації у зв'язку з неможливістю досягти компромісу або консенсусу. Тому дослідження другої складової частини результативної сфери буття суб'єктів передбачає характеристику категорії «конфлікт» і виявлення способів його розв'язання задля досягнення злагоди в суспільстві.

Зі свого боку, перший складник вимагає від дослідника встановити зміст досягнутої згоди та передбачити можливі наслідки, які можуть бути і позитивними, і негативними.

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що категорія «компроміс» більш гуманна, демократична, моральна та моралістична, ніж «консенсус». На це, зокрема, указує етимологія зазначених категорій. «Компроміс» характеризується як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками, або як поступка заради досягнення мети [22, с. 446], а категорія «консенсус» тлумачиться як відсутність у сторін, які домовляються, заперечень проти пропозицій, висунутих під час переговорів [22, с. 448]. Доцільніше в суспільстві, що визнає принципи права, демократії, моралі та моральності, застосовувати категорію «компроміс», котра вказує на позитивний засіб установами взаємної згоди, яким є взаємопоступка.

Вищенаведений аналіз співвідношення категорій «компроміс» і «консенсус» дає змогу визначати категорію «згода», як кінцевий результат нормальної динаміки суспільних відносин. На досягнення саме такого результату безпосередньо вказує тлумачення категорії «згода», що розкриває її як взаємну домовленість, порозуміння, спільність поглядів та думок тощо [22, с. 358]. За словами М. Ю. Кравцова, процес існування суспільства передбачає спрямованість діяльності суб'єктів на встановлення взаємної згоди, яка є суб'єктивно-об'єктивною складовою частиною категорії «компроміс» [23, с. 10–11].

Суб'єктивний характер згоди виявляється в тому, що вона виникає у свідомості суб'єктів і стає кінцевим результатом їх компромісної угоди. Згода формується через усвідомлення суб'єктами того, що єдиним способом досягнення компромісу є взаємні поступки, і тільки після цього усвідомлення

згоди починає втілюватись у конкретних діях суб'єктів. Самі ж ці дії, пов'язані з досягненням єдиного результату компромісної угоди, і є об'єктивною стороною згоди. При цьому слід розмежовувати об'єктивну діяльність суб'єктів, яка здійснюється до усвідомлення взаємних поступок, та об'єктивну діяльність суб'єктів після такого усвідомлення. У першому випадку поведінка суб'єктів може відображати конфліктність або консенсуальність їхніх відносин, а згода між суб'єктами може встановлюватися насильницьким способом, за допомогою примушення однієї сторони визнати позицію іншої, сильнішої сторони. Щодо другого випадку, то усвідомлення суб'єктами взаємопоступок як засобу досягнення власних інтересів спрямовує їхню поведінку на встановлення компромісу, результат чого – взаємозгода сторін. Іншими словами, результатом поведінки суб'єктів у межах компромісної угоди є їхня взаємозгода.

Отже, категорії «компромід» та «згода» співвідносяться як форма й зміст. При цьому компромід, зазвичай, набуває форми угоди, а згода є результатом такої угоди та змістовно відображає інтереси її сторін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здійснений аналіз надає можливість зробити такі висновки:

1. Самостійний характер категорії «компромід» обумовлюється наявністю згоди учасників суспільних відносин щодо встановлення компромісної угоди; його призначенням як засобу остаточного розв'язання конфлікту за допомогою взаємних поступок і досягнення взаємовигідних результатів; його змістом, який складає сукупність засобів, що забезпечують результат та відповідають моральним настановам; його сутністю як невід'ємної умови двосторонньої угоди й визначальної засади функціонування демократичного режиму.

2. Компромід – це встановлений у формі суспільної згоди та заснований на взаємопоступках засіб остаточного розв'язання конфлікту, що має ціннісно-орієнтаційний характер і є засадою формування демократичного режиму в суспільстві.

3. Основними ознаками категорії конфлікт є порушення інтересів суб'єктів чи перешкоджання в їх реалізації; двосторонній характер, що визначається асиметрією суб'єктів, наявністю домінуючої та підпорядкованої сторін; його передумовою є соціальні суперечності; можливість сприяння стабілізації суспільства, розвитку суспільних відносин чи, навпаки, їх дестабілізації й деструкції; суб'єктивно-об'єктивний характер.

Джерела та література

1. Поляков А. В. Общая теория права. Проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций / А. В. Поляков. – СПб. : СПбГУ, 2004. – 864 с.
2. Неновски Н. Право и ценности : монография / Н. Неновски ; вступ. ст. и пер. с болг. В. М. Софронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – М. : Прогресс, 1987. – 246 с.
3. Малько А. В. Правовая жизнь: философские и общетеоретические проблемы / А. В. Малько, А. Е. Михайлов, И. Д. Неважай // Новая правовая мысль. – 2002. – № 1. – С. 4–12.
4. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; пер. с англ. и науч. ред. В. А. Ядов. – М. : Феникс, 1998. – 587 с.
5. Ожегов С. И. Словарь русского языка: около 53 000 слов / С. И. Ожегов. – 7-е изд., стереотип. – М. : Сов. энцикл., 1968. – 900 с.
6. Труевцева С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта / С. С. Труевцева // Социологические исследования. – 1994. – № 11. – С. 139–141.
7. Иванов Е. А. Логика : учебник / Е. А. Иванов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : БЕК, 2002. – 368 с.
8. Калитанова Т. В. Власть в демократическом государстве: основы институализации и функционирования : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Калитанова Татьяна Владимировна. – Саратов, 2004. – 264 с.
9. Кожокар И. П. Правовой консенсус: общетеоретический анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кожокар Игорь Петрович. – Саратов, 2005. – 223 с.
10. Большаков А. Г. Конфликт и консенсус в социальных институтах: теоретико-методологический анализ : дис. канд. социол. наук : 22.00.04 / Большаков Андрей Георгиевич. – Казань, 1995. – 207 с.
11. Васильченко В. А. Антропология правового конфликта : дис. канд. филос. наук : 09.00.13 / Васильченко Валерий Александрович. – Ставрополь, 2002. – 153 с.
12. Платон. Сочинения : в 3 т. Т. 3, ч. 1 / Платон ; пер. с древнегреч. ; АН СССР, Ин-т философии. – М. : Мысль, 1971. – 685 с.
13. Parsons T. Sociological theory and modern society / T. Parsons. – N.Y. ; L. : Free Press of Glencoe Collier-Macmillan, 1967. – 546 p.

14. Йейтс Ф. А. Джордано Бруно и герметическая традиция / Ф. А. Йейтс. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 524 с.
15. Цивільне право України : підручник : у 2 т. Т. 1. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 480 с.
16. Новаковський Л. Я. Уроки земельного реформування / Л. Я. Новаковський ; за ред. Л. Я. Новаковського, І. С. Будзилович. – К. : Урожай, 2002. – 126 с.
17. Кривуля О. М. Філософія: Світ – людина – дух : навч. посіб. / О. М. Кривуля. – Х. : Прометей, 2003. – 295 с.
18. Спаський А. С. Правовідносини за участю органів внутрішніх справ у надзвичайних ситуаціях: теоретико-правовий аспект : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Спаський Андрій Сергійович. – Х., 2007. – 287 с.
19. Гессен В. М. Исключительное положение / В. М. Гессен. – Харьков : Эспада, 2005. – 240 с.
20. Закон України «Про державну службу» : від 16.12.93 р. № 3723-ХІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3723-12>.
21. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.97 р. № 280/97-ВР [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
23. Кравцов М. Ю. Консенсус в системе социального реформирования общества : дис. канд. филос. наук : 09.00.11 / Кравцов Максим Юрьевич. – Волгоград, 1998. – 116 с.

Бобровник С. Компромисс, консенсус, согласие: соотношение понятий. Анализируется проблема генезиса и природы представлений о компромиссе как общественном явлении и научной категории, которое имеет эволюционный характер. Осуществлена этимологическая характеристика компромисса на категориальном уровне. Исследованы понятия «конфликт», «компромисс», «консенсус», «согласие». Основными признаками категории «конфликт» являются нарушение интересов субъектов или препятствование в их реализации; двусторонний характер, что определяется асимметрией субъектов, наличием доминирующей и подчиненной стороны, его предпосылкой являются социальные противоречия, возможность содействия стабилизации общества, развития общественных отношений или, наоборот, их дестабилизации и деструкции; субъективно-объективный характер. Компромисс – это установленное в форме общественного согласия и основанное на взаимных уступках средство окончательного разрешения конфликта, чей ценностно-ориентированный характер и является основой формирования демократического режима в обществе.

Ключевые слова: конфликт, компромисс, консенсус, согласие, правовой компромисс.

Bobrovnik S. Compromise, Consensus, Compliance: Correlation of the Concepts. The problem deals with the genesis and nature of the visions of compromise as a social phenomenon and scientific category possessing evolutionary character. An etymological specification of compromise on categorical level is given. The concepts of «conflict», «compromise», «consensus» as well as «compliance» are examined. The main features of the category «conflict» are the violation of the interests of entities, or resistance to their implementation. Bilateral nature is determined by an asymmetry of the subjects, the presence of dominant and submissive side. The social contradictions are regarded to be a prerequisite for the promotion of the stabilization in society, the development of social relations, or, on the contrary, their destabilization and destruction as well as subjective objective nature. The compromise is a means of the final solving of the conflict with a help of public consent. Its valuable nature is the foundation of a democratic regime in the community.

Key words: conflict, compromise, consensus, compliance, legal compromise.

УДК 343.8(47+57) (09)

О. Андрущак

Історико-правовий досвід трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче

У статті проаналізовано історико-правовий досвід трансформації виправно-трудового законодавства в якісно нове – кримінально-виконавче, що обумовило необхідність розв'язання щонайменше трьох основних

проблем: по-перше, на основі отриманої після розпаду СРСР спадщини створити нову цілісну національну законодавчу систему; по-друге, здійснити раціональну адаптацію законодавства до нових соціально-економічних і політичних відносин; по-третє, досягти оптимальної інтеграції законодавства України в європейський та світовий гуманітарно-правовий простір.

Ключові слова: трансформація, виправно-трудове законодавство, кримінально-виконавче законодавство, пенітенціарна система.

Постановка наукової проблеми та її значення. Процес творення нового кримінально-виконавчого законодавства України після розпаду СРСР та набуття Україною незалежності в науковій літературі представлений широко й багатогранно в наукових розробках вітчизняних і зарубіжних учених. Цьому питанню присвятили свої праці І. В. Андрухів, Л. В. Багрій-Шахматов, І. Г. Богатирьов, С. Д. Гусарев, О. М. Джужа, М. М. Гернет, В. О. Корчинський, В. В. Копейчиков, А. М. Колодій, О. Г. Колб, О. Б. Пташинський, Г. О. Радов, А. Х. Степанюк, О. Н. Ярмиш, М. М. Яцишин та інші, що свідчить про актуальність теми, оскільки йдеться про соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань до потреб нового суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку країни, вимог міжнародної спільноти, що стосуються дотримання прав людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідження історичного розвитку кримінально-виконавчого законодавства як основи діяльності державних структур, відповідальних за виконання покарань, розглядається нами як **мета** цієї наукової роботи.

Відповідно до цього поставлено такі **завдання**: 1) виявити об'єктивні передумови для трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче; 2) з'ясувати вплив норм міжнародно-правових актів на процеси зміни національного кримінально-виконавчого законодавства та його сучасний стан.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Особливо невідкладним було завдання формування нової законодавчої бази. У той час, коли органи та установи виконання покарань продовжували функціонувати без особливої напруги й протягом тривалого часу в режимі, що перейшов у спадок від радянської системи, то на законодавчому рівні така ситуація була значно складнішою, адже більшість радянських законів у цій сфері не відповідали політичним установкам та економічним ринковим умовам, а тому значна частина організаційно-правових проблем системи виконання покарань (конституційних, статутних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових й ін.) залишалася без законодавчого закріплення.

Серед головних пріоритетів реформування – створення нормативної бази у сфері виконання покарань, перегляд і приведення масиву чинного виправно-трудового законодавства у відповідність до головних політико-правових актів, передусім Конституції України, правових ідеалів і принципів перспективного демократичного розвитку. Це потрібно для того, щоб зберегти все те позитивне, що перевірено практикою виконання кримінальних покарань, а також із метою уникнення механічного перенесення в нове законодавство різних неточностей, не зовсім удакої термінології й навіть суперечностей, якими, без перебільшення, перевантажені й такі основні нормативні акти, як Кримінальний, Кримінально-виконавчий кодекси України, деякі важливі закони та чимало нормативних актів органів виконавчої влади на всіх рівнях.

Перші правові акти у сфері виконання покарань належать до часів царської Росії, коли діяв Статут про утримання під вартою (1880 р.). В Україні (УРСР) перші правові акти такого змісту відносять до початку 20-х років XX ст. Відповідно до положення «Про Центральні та місцеві каральні відділи УРСР», затвердженого Нарком'юстом УРСР 20 липня 1920 р., створено центральний і місцевий каральний відділи. У тому ж році Нарком'юст УРСР почав видавати нормативні акти у вигляді інструкцій. До кінця року вийшло 83 інструкції та циркуляри щодо організації діяльності центрального карального відділу і його функцій.

Ці та інші нормативні акти стали основою для підготовки Виправно-трудового кодексу УРСР, ВУЦВК прийнятого 23 жовтня 1925 р. [1]. Його завдання – установа й створення системи виправно-трудових заходів задля перевиховання злочинних елементів, що було утопією в частині повної ліквідації злочинності.

Новий відлік формування виправно-трудової системи бере свій початок у 60-ті роки XX ст. 10 липня 1954 р. Рада Міністрів СРСР затвердила Положення про виправно-трудові табори та колонії МВС

СРСР. Проте вже в 1956 р. прийнято рішення про ліквідацію виправно-трудових таборів як установ, які не в змозі виконати завдання із виправлення й перевиховання засуджених. Замість виправно-трудових таборів, передбачалося до 1 січня 1959 р. створити 110 нових виправно-трудових колоній. 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік, на основі яких Верховна Рада УРСР 28 грудня 1960 р. прийняла Кримінальний кодекс УРСР, що набрав сили з 1 квітня 1961 р. і діяв на території країни понад 40 р. до 1 вересня 2001 року [2]. Важливою подією в історії виправно-трудового законодавства УРСР було прийняття 11 липня 1969 р. Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік, що були введені в дію з 1 листопада 1969 р., а потім і нового Виправно-трудового кодексу Української РСР від 3 грудня 1970 р., який набрав законної сили з 1 червня 1971 р. та діяв на території УРСР, а пізніше й незалежної України практично 33 роки – до 31 грудня 2003 р. [3].

Одним із головних пріоритетів трансформації виправно-трудової системи та її правової основи стало виведення тюремної системи зі стану тотального адміністративно-командного управління. Із січня 1991 р. Президія Верховної Ради України видала указ «Про внесення деяких змін до Виправно-трудового кодексу України» [4]. Це був перший законодавчий акт Української держави, прийнятий відповідно до міжнародно-правових актів про права людини й громадянина, зокрема Загальної декларації прав людини, Мінімальних стандартних правил та інших міжнародних документів із цього питання.

У 1990–1991-х рр. МВС України за погодженням із Генеральною прокуратурою України розробило й прийняло низку нормативних актів, які, по суті, започаткували реформування кримінально-виконавчої системи України. На урядовому рівні вона визначена та затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88 «Про затвердження основних напрямків реформування кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» [5, с. 3–4]. У її основу покладено Декларацію про державний суверенітет України, прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Загальну декларацію прав людини, Європейські стандарти утримання в'язнів, інші міжнародні угоди й документи.

Відчутні зміни сталися вже відразу після прийняття постанови. Так, 20 грудня 1991 р. змінено «Правила внутрішнього розпорядку виправно-трудових установ» (засудженим дозволено мати короткі зачіски, одягати сорочки цивільного зразка; скасовано нагрудні знаки, розширено асортимент дозволених до придбання й збереження продуктів харчування та предметів споживання, у т. ч. наручних годинників, спортивних костюмів й ін.). 02 вересня 1991 р. Головне управління виправних справ перейменовано в Головне управління по виконанню покарань МВС України, а УВС-ВВС областей – в Управління (відділи) по виконанню покарань [6, с. 1–9]. 31 березня 1992 р. затверджено нову структуру Головного управління по виконанню покарань МВС України та прийнято низку інших законодавчих актів, що націлювали на максимальне наближення до міжнародних стандартів і правил у сфері поводження із засудженими.

Після прийняття України до Ради Європи в 1996 р. експерти Ради Європи впродовж практично двох місяців провели вивчення чинного законодавства, інших нормативних актів, які регламентують виконання покарань та практику їх застосування в Україні. За результатами перевірки Радою Європи виголошено доповідь «Оцінка тюремної системи України» з рекомендаціями з приводу приведення її у відповідність до загальноєвропейських стандартів, указано на «необхідність створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації» [6, с. 8].

На виконання указу Президента України від 22 квітня 1998 р. «Про створення Державного департаменту України з питань виконання покарань» [7, с. 265] на базі Головного управління виконання покарань МВС України як центральний орган виконавчої влади з тимчасовим підпорядкуванням МВС утворено Державний департаменту України з питань виконання покарань, який знову ж таки указом Президента від 12 березня 1999 р. введено з підпорядкування МВС України й підпорядковано безпосередньо Кабінету Міністрів України [8, с. 265–266].

Зважаючи на конкретні результати трансформації виправно-трудового права в кримінально-виконавчє, цей період можна розглядати як підготовчий до створення кримінально-виконавчої галузі законодавства.

11 липня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила новий Кримінально-виконавчий кодекс України, який розроблено з урахуванням міжнародних стандартів поводження з ув'язненими, міжнародних договорів про захист прав і свобод людини, законодавства та практики країни. Прийняття

Кодексу стало новим етапом у реформуванні й забезпеченні прав людини в установах кримінально-виконавчої системи. Із 1 січня 2004 р. новий кримінально-виконавчий Кодекс вступив у законну силу та кардинально змінив більшість положень і підходів до практики виконання кримінальних покарань.

Але, навіть подолавши такий непростий шлях постійного реформування й змін, пенітенціарна система України продовжує вдосконалюватися. 9 грудня 2010 р. Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» створено Державну пенітенціарну службу України, на базі Державного департаменту України – із питань виконання покарань.

Створення такої служби є відображенням стратегічного курсу державної політики в напрямі соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також нинішньої світової пенітенціарної доктрини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Одним із головних пріоритетів трансформації виправно-трудової системи в кримінально-виконавчу та її правової основи стало виведення тюремної системи зі стану тотального адміністративно-командного управління.

У 90-х рр. минулого століття спостерігається найактивніша за всю попередню історію нормотворча робота, яка принесла значні позитивні результати. За нашими підрахунками, лише впродовж 1991–1999 рр. прийнято понад 30 законів України, що регламентували практично всі найважливіші галузі сфери виконання покарань, і понад 60 підзаконних актів, які стосувалися безпосередньо питань органів та установ виконання покарань.

Кримінально-виконавчий кодекс України розроблено з урахуванням міжнародних стандартів поведінки з ув'язненими, договорів про захист прав і свобод людини, кардинально змінено більшість положень та підходів до практики виконання кримінальних покарань. Прийняття Кодексу стало новим етапом у реформуванні й забезпеченні прав людини в установах кримінально-виконавчої системи.

Подолавши такий непростий шлях постійного реформування та змін, пенітенціарна система України продовжує вдосконалюватись.

Джерела та література

1. Исправительно-трудовой кодекс УССР 1925 г. / П. П. Михайленко // Юридическая энциклопедия : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (ответ. ред) и др. – Киев : Укрюэникл., 1998. – Т.1: А-Г. – С.404.
2. Кримінальний кодекс УРСР (1961 р.) / І. П. Лановенко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2001. – Т.3 : К–М. – 2001. – С. 402–403.
3. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
4. Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 446 с.
5. Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи Української РСР : Пост. Каб. Міністрів України від 11 лип. 1991 р. № 88 // Уряд. кур'єр. – 1991. – № 23/24. – С. 3–4.
6. Історичний розвиток пенітенціарної системи України. Довідковий матеріал Державного департаменту України з питань виконання покарань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article;jessionid>
7. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань : Указ Президента України від 22.04.1998 р. №344/98 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад.: В. М. Трубников, Ю. М. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 265.
8. Про виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування Міністерству внутрішніх справ України: указ Президента України від 12.03.1999 р. №248/99 // Збірник нормативних актів з кримінально-виконавчого права України / уклад.: В. М. Трубников, Ю. В. Шинкарьов. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 265–266.

Андрущак Е. Историко-правовой опыт трансформации исправительно-трудового законодательства в уголовно-исполнительное. Стаття посвящена анализу историко-правового опыта трансформации исправительно-трудового законодательства в качественно новое уголовно-исполнительное законодательство, что обусловило необходимость решения менее трёх основных проблем: во-первых, на основе полученного после распада СССР наследия создать новую целостную национальную законодательную систему; во-вторых, осуществить рациональную адаптацию законодательства к новым социально-экономическим и политическим отношениям; в-третьих, достичь оптимальной интеграции законодательства Украины в европейское и мировое гуманитарно-правовое пространство.

Пересмотр и приведение исторического массива действующего исправительно-трудового законодательства в соответствие с основными политико-правовыми актами, прежде всего – с Конституцией Украины, позволит сохранить всё то положительное, что проверено практикой исполнения уголовных наказаний, а также поможет избежать механического переноса в новое законодательство различных неточностей, не совсем удачной терминологии и даже противоречий, которыми, без преувеличения, перегружены и основные нормативные акты, как Уголовный, Уголовно-исполнительный кодексы Украины.

Ключевые слова: трансформация, исправительно-трудовое законодательство, уголовно-исполнительное законодательство, пенитенциарная система.

Andrushchak O. Historical and Legal Experience of the Transformation of the Corrective Labor Legislation Into the Penal Legislation. The article analyzes the historical – legal experience transformation corrective labor legislation in a qualitatively new penal laws, which resulted in the need to address at least three major problems: first, on the basis of the post-Soviet heritage to create a new integrated national legal system, and secondly, to carry out a rational adaptation of legislation to the new socio-economic and political relations, and thirdly, to achieve optimal integration of the Ukrainian legislation in the European and global humanitarian and legal areas.

The review and bringing the existing array of historical corrective labor legislation in line with the basic political-legal acts, especially with the Constitution of Ukraine, will preserve all the positive things that tested the practice of execution of criminal penalties, and will help to avoid mechanical transfer to the new legislation of various inaccuracies, inexact terminology, and even contradictions, by which, without exaggeration, the basic regulations such as the Criminal Code, the Penal Code of Ukraine are overwhelmed.

Key words: transformation, forced labor laws, penal laws, the prison system.

УДК 342(477.82)

С. Булавіна

Правові основи діяльності українських громадських культурно-освітніх організацій та товариств Волині у 20–30 роках ХХ ст.

Досліджено правові класифікаційні характеристики основних груп українських громадських культурно-освітніх організацій, зокрема «Просвіти», «Рідної школи» та «Товариства імені Лесі Українки», діяльність яких регулювалася спеціальними законодавчими актами; встановлено певні спільні риси й відмінності у виробленні ідейних засад їхнього функціонування; зроблено спробу конкретного аналізу організаційної структури та ідеологічного становлення товариств. Обґрунтовано висновок про те, що головні освітні товариства Волині протягом 20–30-х років ХХ ст. перетворилися на масові загальнокрайові об'єднання з розгалуженою організаційною структурою. Основою їхнього поступу стали засади демократизму та орієнтації на традиції, цінності й інтереси українського народу.

Ключові слова: культурно-освітні громадські організації, «Просвіта», польська державно-політична система, Волинське воєводство, Луцький повіт.

Постановка наукової проблеми та її значення. Виникнення та становлення культурно-освітніх громадських організацій українців Волині у 20–30-х роках ХХ ст. – унікальне явище національної історії. Функціонуючи в умовах панування польської державно-політичної системи, вони суттєво впливали на пробудження й активізацію національної свідомості українства, сприяли соціальному захисту та розвитку освіти, культури українського населення краю, що зазнавало асиміляції й дискримінації.

У цей період на Волині діяло понад 40 добровільних українських об'єднань, у тому числі 28 культурного й освітнього спрямування, діяльність яких регулювали спеціальні законодавчі акти, що застерігали їх від участі в розв'язанні політичних та економічних завдань. Вони існували здебільшого за рахунок самофінансування, добровільних внесків, а деякою мірою – за державні субсидії.

За змістом діяльності, складом членів, масштабами, сферою суспільного впливу та іншими типологічними характеристиками культурно-освітні організації можна виділити у дві основні групи – освітні й культурно-мистецькі. Щоправда, така класифікація є умовною, оскільки деякі з них не

існували в «чистому» вигляді, тобто мали більш широкий комплекс суспільних завдань. Це стоєть, наприклад, «Просвіти», діяльність якої охоплювала і освітню, і культурно-мистецьку, і соціально-економічну сфери. Тому, на нашу думку, до цієї організації більш правомірно вживати термін «просвітницька» й визначати її головною, базовою установою в багатогранній культурно-освітній сфері, тоді як «Рідна школа», «Товариство імені Лесі Українки», «Українське товариство вчителів середніх шкіл», «Українська школа» мали чітко окреслену мету – розбудову національної освіти. Такі ж громадські об'єднання, як «Союз українок», «Товариство прихильників православної освіти та оборони традицій православної віри імені П. Могили», «Просвітянські хати», «Пласт» і деякі інші, діяли здебільшого на становій основі, в інтересах різних верств українського населення й лише побіжно розв'язували окремі завдання культурно-освітньої сфери.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Починаючи з 20-х років ХХ ст., до сьогодні про діяльність українських громадських культурно-освітніх організацій та товариств Волині протягом 20–30 років ХХ ст. опубліковано низку історичних праць і статей. Серед них – дослідження К. Федоровича «Українські школи в Галичині у світлі законів і практики», де зроблено спробу з'ясувати поступову колонізацію шкільництва; окрім того, праці польських науковців З. Урбанського («Mniejszości narodowe w Polsce», 1933) [24], С. Маєрцберга («Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1919–1939», 1968) [23], М. Іваніцького («Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939», 1975) [22], радянського дослідника І. Павлюка («Колонізаторська політика польських окупантів у галузі народної освіти на Волині в період 1919–1939 рр.», 1954) [13], Ю. Крамаря («Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.)», 1998) [10], В. Панасюка («Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-х роках», 2000) [15] та ін.

Мета статті – установити певні спільні риси та відмінності у виробленні ідейних засад головних культурно-освітніх організацій: за політичними поглядами, партійною належністю й симпатіями (антипатіями) до культурно-освітньої політики уряду, тих чи інших політичних партій і, відповідно, ініціюванні підтримки (організаційної, матеріальної, фінансової) з боку останніх. Це особливо характерно для Волині, де, на відміну від інших регіонів, у процесі державної асиміляції українського населення воєвода Г. Юзевський сприяв розвитку різних форм культурно-мистецького життя, створюючи паралельно до українських громадських об'єднань розгалужену мережу польських культурно-освітніх осередків, розраховуючи таким чином зміцнити польсько-українську співпрацю та співжиття.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кардинальні зміни суспільно-політичної ситуації в краї протягом міжвоєнного періоду суттєво впливали на формування організаційної структури культурно-освітніх організацій, вимагали внесення відповідних змін до їхніх статутних вимог, а отже, викликали необхідність корекції мети й завдань, форм і методів співпраці з населенням, тобто створювали нову етапну ситуацію в їхній діяльності.

Як відомо, осередки «Просвіти» належать до найстаріших українських товариств, заснованих свідомими українцями ще в 1868 р. У 20–30-х роках ХХ ст. «Просвіта» стала загальноприйнятою формою культурно-освітнього всенародного товариства, яке охоплювало різні верстви населення та поширювалося на нові території, завойовуючи загальне визнання й велику популярність.

На відміну від Галичини, на Волині кожна повітова «Просвіта» мала власний статут – головний правовий документ, хоча різниця між ними була незначною. Однак організаційне оформлення товариств у кожному з повітів відрізнялося за характером стосунків із владою щодо їхнього визнання.

Луцьку повітову «Просвіту» як товариство вперше зареєстровано Житомирським окружним судом (Луцький тоді ще не функціонував) 17 вересня 1918 р. за № 407 [8]. Цю дату можна вважати початком його існування, оскільки іншої інформації про проведення установчих зборів або інших засновницьких акцій немає. Діловодство луцької «Просвіти» 1918–1919 рр., на жаль, не збереглося, тому лише з розповідей учасників дізнаємося, що організаційні збори відбулися приблизно в серпні 1918 р. «в будинку брацької школи ... під головуванням учителя Ільченко. В складі перших просвітян в Луцьку було переважно учительство, як Ільченко, Голубович П. Є., Федоренко В., Шкляр Р., Барженева, Кульчицька і др.» [7; 8].

Однак у складних тогочасних умовах новій громадській організації було досить важко налагоджувати культурно-освітню діяльність. Громадянська війна на Україні перервала зв'язки Луцька, як і інших міст Волині, з українськими освітніми й культурними центрами, тому й діяльність «Просвіти» не відзначалась особливою активністю. Перші заходи були здебільшого організаційними, зокрема в січні – лютому 1919 р. організовано курси української мови та українознавства для працівників державних установ у Луцьку [20].

Польська влада формально легалізувала товариство «Луцька просвіта». Однак на загальних зборах, скликаних 19 січня 1920 р., з'ясувалося, що через невчасне реєстрування «Просвіти» потрібно подати Статут товариства (польською мовою) на затвердження начальника Волинської округи (пізніше – воєводства), який затвердив цей документ 8 березня 1920 р., а 14 березня на основі цього документа відбулися перші установчі збори [7; 8], які проходили в приміщенні міського кооперативу, із протоколу яких дізнаємося, що на них були присутні 44 члени товариства. Збори розпочалися доповіддю голови організаційної комісії в справах організації та реєстрації Статуту товариства Володимира Федоренка. Головою зборів одноголосно обрали Івана Власовського. До порядку денного включено такі питання: 1. Оголошення затвердженого Статуту товариства «Луцька повітова просвіта». 2. Вибори Ради товариства й ревізійної комісії. 3. Поточні справи.

Головою Ради товариства обрали Андрія Пащука, заступником – В. Федоренка, скарбником – С. Дробана і писарем – М. Макієнка. Членами ревізійної комісії стали О. Редька, М. Приступа, В. Федоренко. На зборах організовано такі секції товариства: музично-драматичну (голова – І. Пилипчак), культурно-освітню (голова – І. Власовський), бібліотечну (голова – О. Левчанівська), організаційну (голова – П. Голубович).

Член «Просвіти» О. Поплавський доповнив третій пункт порядку денного заявою до влади про недбале ставлення шкільної інспектури до українських шкіл, а також про переданий ним матеріал заступникові начальника Волинської округи про становище середніх та народних шкіл на Волині. Заслухавши цю заяву, збори оголосили О. Поплавському подяку й висловили побажання й надалі «займатись цією справою, аби з'ясувати положення шкільництва і старатися усунути причини, які припиняють культурний розвиток української людності на Волині» [8; 9].

Отже, проблеми, порушені просвітянами вже на перших установчих зборах, указують, що боротьба за право на рідну школу стала найважливішою справою діяльності товариства. Це підтверджує й Статут, який визначив перед членами «Просвіти» перше та найголовніше завдання – «...участь у вихованні дітей у школі і поза школою; улаштування курсів українознавства і т. д.» [2].

У документі чітко визначено членство та організаційну структуру «Просвіти». Так, у § 3 Статуту йдеться про те, що до складу членів товариства входять українці, котрі бажають і можуть працювати на ґрунті української національної культури, а також особи інших національностей, які відповідають тим самим вимогам. У § 4 цього ж документа наголошується, що в члени товариства приймаються особи, котрі зобов'язуються виконувати всі вимоги Статуту й постанови загальних зборів, а також сплачувати членські внески.

У розділі четвертому подано внутрішню організацію товариства та вказано, що воно поділяється на культурно-просвітню, музично-драматичну, організаційну та бібліотечну секції. Кожна секція була автономною, мала свого голову й секретаря, але її діяльність не повинна була виходити за рамки Статуту товариства.

У п'ятому розділі перераховано джерела, що постачають кошти товариству: вступні та членські внески, прибутки від проведених вистав, концертів, курсів, лекцій і створених бібліотек та читалень. Кошти «Просвіти» складають також пожертвування, позички, прибутки від підприємств товариства і його видань.

Згідно зі Статутом, управління «Просвітою» здійснюють такі органи: загальні збори, Рада товариства та ревізійна комісія. «Загальні збори єсть вищий законодавчий орган товариства», – указано в документі. Розгляд і затвердження Статуту, обрахунків, звітів, а також розв'язання майнових питань, обрання голови, скарбника й секретаря, виключення членів товариства – ось обсяг справ, які вирішують загальні збори. У § 20 Статуту наголошено, що постанови цього органу обов'язкові для всіх членів товариства.

У компетенцію Ради – виконавчого органу «Просвіти» – входить організація загальних зборів товариства, розгляд окремих членських заяв, влаштування лекцій, концертів, вистав, керівництво майновими справами та представництво товариства поза його межами. Указано, що Раду товариства обирають на один рік й у своїй діяльності вона керується постановами загальних зборів.

У § 29 вказано, що ревізійна комісія є контролюючим органом товариства. До її складу входять голова, два заступники й три члени, яких обирають загальні збори таємним голосуванням. Ревізійна комісія контролює діяльність членів Ради товариства (листування, обрахунки, звіти, кошти), ревізує його майно. Результати перевірок та ревізій подає комісія загальним зборам.

В окремому розділі Статуту викладено умови ліквідації товариства: а) якщо на це буде постанова 3/4 голосів членів «Просвіти»; б) якщо в товаристві залишається не більше п'яти дійсних членів. У документі застережено, що у випадку ліквідації «Просвіти» її майно передається одному з національних культурно-просвітницьких товариств.

Наступний етап організаційного оформлення Луцької «Просвіти» – створення та відкриття низки філій на терені повіту, зокрема в містечку Рожище (28. 03. 1920), селах Лаврів (11. 04. 1920), Тростянець (02. 05. 1920), Воротнів (08. 05. 1920), Підгайці (09. 05. 1920), Гірка Полонка (10. 05. 1920), Коршів (27. 06. 1920) [8]. Згідно з документами, взаємодія філій із центральною адміністрацією відбувається через Раду товариства, яка водночас зобов'язана всіма засобами допомагати їхній діяльності.

У перші роки існування товариства «Просвіта» ініціаторами заснування його філій на селі була українська інтелігенція, зокрема вчителі. Процес їх створення відбувався досить активно у 20-ті роки, зокрема в 1921 р., їх відкрито 22, у 1925 – 18, у 1927–1928 рр. – 47. Усього ж станом на 1 жовтня 1928 р. в Луцькому повіті діяла 101 філія товариства [8]. Заяв із бажанням заснувати в селі філію «Просвіти» стало надходити стільки, що для полегшення роботи Ради на з'їзді представників філій 18 вересня 1927 р. затверджено пропозицію утворити організаційну секцію товариства в складі 23 членів [4]. 27 листопада 1927 р. відбулися загальні збори організаційної секції Луцької «Просвіти», які прийняли інструкцію щодо регламенту її роботи [2]. Секція розробила єдину форму книг для діловодства у філіях товариства, яка стала чинною із 1 січня 1928 р.

Отже, луцька «Просвіта» мала досить струнку й розгалужену організаційну структуру, яка передбачала формування на демократичних засадах майже всіх напрямів її діяльності. Однак виконання статутних вимог на практиці гальмували суттєві перешкоди, серед яких суттєві – брак інтелігентного учительства та духовенства, відсутність дисципліни й вільного часу, необхідного помешкання та літератури [2]. У 1931 р. газета «Українська нива» з цього приводу писала: «Немає в “Просвіті” людей. Одних одігнали, другі самі відійшли. Після 12-літньої праці до проводу поважної культурно-освітньої установи приходять люди маловірні, малосвідомі, з низьким освітнім цензом ... приходять крикуни або інтригани ... немає нині в “Просвіті” жадної лінії, опріч демагогії перед масою і страхом перед владою» [19].

У 1932 р. стосунки товариства із владою особливо загострилися. Численні звинувачення в політичній агітації, антиурядовій діяльності – це продумана й ретельно спланована кампанія, щоб скомпрометувати авторитет української культурно-освітньої організації та підготувати її остаточне знищення. 16 грудня 1932 р. волинський воєвода видав спеціальну децизію (постанову) про закриття, тобто ліквідацію «Луцької повітової просвіти» [3]. У відповідь на це Рада товариства на одному із засідань вирішила надіслати до міністерства внутрішніх справ у Варшаві протест, який починався словами: «Пан староста повітовий в Луцьку листом з дня 27 квітня 1932 року повідомив Раду товариства, що на силі § 28 розпорядження генерального комісара земель східних з дня 25.IX.1919 року припиняє діяльність товариство “Луцька повітова Просвіта” з всіма його філіями» [4]. Підставою для цього була думка старости, що діяльність товариства загрожує громадській безпеці, на що Рада «Просвіти» відповіла, що, переглянувши як свою діяльність, так і діяльність філій, заклад не знайшов у ній не тільки нічого такого, що б загрожувало безпеці громадській, але і яких-небудь тенденцій політичних. У документі наведено докази доброї волі в керуванні діяльністю «Просвіти» в тісних рамках зі статутом [4].

На вимогу старости Рада делегувала для перевірки діяльності філій двох своїх членів із повноваженнями закрити їх у тому випадку, якщо виникнуть якісь зауваження. Уповноважені провели перевірки в 42-х філіях, у результаті чого вісім філій закрили, у тому числі п'ять з огляду на те, що їхні управи не викликали повного довір'я щодо проведення точно статуткової діяльності [4].

Рада товариства делегувала його голову В. Островського до міністерства, але подання листа-петиції до уряду Польщі становища не виправило. Було очевидно, що ліквідація товариства – справа вирішена. Саме тому члени Ради І. Бонадрук, А. Глушук, С. Авдієнко, Є. Петриківський на засіданні 3 жовтня 1932 р. запропонували скликати ліквідаційні збори товариства на 27 жовтня 1932 р. для збереження майна «Просвіти» [3].

Розгляд рекурсу Ради товариства «Луцька повітова просвіта» затримано майже на два роки. Остаточне рішення про скликання ліквідаційних зборів прийняли на засіданні Ради товариства 11 лютого 1934 р.: «Рада й представники філій вважають конечним скликання зборів для ліквідації

майна». Далі в протоколі вказано, що просвітяни вирішили звернутися до міністерства внутрішніх справ із проханням про «уділення дозволу на скликання зборів для ліквідації майна» [3].

19 червня 1934 р. визначено дату й порядок денний ліквідаційних зборів: «Прийняти до відома день ліквідаційних зборів на день 1 липня 1934 року з таким порядком денним: 1. Відкриття зборів і вибір президії. 2. Відчитання офіційних листів влади про закриття Товариства. 3. Справоздання Ради Товариства. 4. Постанова про передачу майна товариства згідно зі статутом. 5. Закриття ліквідаційних зборів» [3]. На них було 136 представників від 68 філій, які вирішили все майно «Луцької повітової просвіти» передати товариству «Просвіта» у Львові [7]. Організаційно Луцька «Просвіта» припинила свою діяльність, проте її робота на культурно-освітній ниві мала чудові результати.

Ще одна громадська організація цього періоду на Волині – товариство «Рідна школа», діяльність якого зорієнтована на багаторічний досвід громадсько-педагогічного руху на західноукраїнських землях, зокрема «Руського товариства педагогічного» (РТП) та «Українського педагогічного товариства» (УПТ), що організаційно оформилися в Галичині впродовж 1890–1914 рр., а також на загальноукраїнський досвід освітньої діяльності «Просвіти». Запровадження нової назви – «Рідна школа» – відбулося на надзвичайному з'їзді УПТ, скликаному 23 червня 1923 р. для прийняття Статуту новоутвореної освітянської організації [5]. Тоді ж переважно при осередках «Просвіти», кооперативах, деяких інших громадських організаціях почали створюватися комітети «Рідної школи» як окремі секції переважно на селі. На Волині в середині 1924 р. такий комітет, що нараховував 550 членів, уперше сформовано в Рівному, дещо пізніше – у Кременці. У зв'язку з утворенням нової організації часопис «Громадський вісник» запровадив окрему сторінку – «Вісник «Рідної школи» [5], хоча польська влада всіляко обмежувала розвиток осередків «Рідної школи» на Волині, щоб не допустити галицького «незалежницького» впливу на цей край. Але 26 вересня 1926 р. в Рівному відбувся Український з'їзд представників культурно-освітніх організацій Волині, у якому взяли участь представники львівської «Рідної школи». Під впливом їхніх виступів та спираючись на досвід галицького товариства, прийнято резолюцію, у якій визначено потребу в розвитку приватного шкільництва в краї. Вона скеровувала на створення «шкільних секцій» при повітових організаціях «Просвіти», а її члени зобов'язувалися вступати до «Рідної школи» [4]. Усе ж у другій половині 20-х років польська влада знову спинила цю акцію, аргументуючи тим, що на Волині «існують інші приписи про товариство». Із формально-правового погляду це мало підстави, оскільки діяльність громадських об'єднань Волині регулювалася розпорядженням Генерального комісара східних земель про організації та союзи від 25 вересня 1919 р., а Галичини – прийнятим ще 1863 р. австрійським законом про товариства [5]. Але після уніфікації 1932 р. законодавства Польщі щодо діяльності громадських товариств, яке передбачало для українців рівні права з польськими громадянами, ця причина, із формально-правового погляду, зникла. Утім, польська влада й надалі не допускала створення «Рідної школи» на Волині. Так, у 1933–1934 рр. відмовлено в затвердженні статутів цих організацій у Ковелі, Острозі, Степані тощо, мотивуючи тим, що «зі змісту статуту не випливає, що Львівське товариство «Рідна школа» має право створювати свої відділення на території Волинського воєводства». Крім того, у цих намаганнях убачали політичні тенденції [17].

У другій половині 20-х років окреслилася нова важлива тенденція щодо перетворення гуртків «Рідної школи» на громадські осередки, які, поряд з утриманням навчальних та виховних закладів, здійснювали широку культурно-просвітницьку діяльність. При них створювали бібліотеки, аматорські театральні, хорові й музичні гуртки, продавали підручники, канцтовари тощо. Волинська адміністрація не наважувалася застосувати категоричні заходи щодо припинення діяльності осередків «Рідної школи», як це було, наприклад, із «Просвітою». Але впродовж усього міжвоєнного періоду, й особливо в 1933–1934, 1937–1938 рр., цим осередкам товариства постійно загрожувала остаточна ліквідація під приводом організації плебісцитових акцій за введення української мови в школах, за відтягування «Рідною школою» членів від польських товариств та заборону українцям брати участь у польському культурно-освітньому житті, за те, що нібито «Рідна школа» перейняла на себе функції «Просвіти» після її закриття.

Усе ж осередки «Рідної школи» на Волині продовжували діяти, маючи головною мету – усебічний розвиток українського державного та приватного шкільництва, активно протидіючи держаній політиці, спрямованій на полонізацію освіти.

7 серпня 1929 р. в Луцьку організовано Товариство імені Лесі Українки, яке перебрало на себе права концесіонера Луцької української гімназії, а концесію, видану на ім'я Є. Петриківського,

кураторія скасувала, про що повідомила його листом і запропонувала всі документи гімназії передати товариству. Головою новоствореного товариства став М. Маслов, секретарем управи – М. Крижанівський [9]. Отже, початок діяльності товариства був пов'язаний безпосередньо з кураторством над Луцькою українською гімназією. Воно ще не мало власного статуту й керувалося здебільшого концесійним положенням. Лише через сім років, а саме – 16 грудня 1936 р., затверджено основний статут товариства, зважаючи на який, можна зробити висновок, що за цей час воно докорінно змінило мету й свої функціональні обов'язки та значно розширило сферу впливу на освітянське середовище всієї Волині.

Статут товариства складається із семи розділів. У першому зазначено, що час існування товариства необмежений, а тереном його діяльності є Волинське воєводство. Управа товариства розміщена в м. Луцьку. Другий розділ розкриває мету й засоби товариства, у третьому, детально визначено права та обов'язки членів товариства, які поділяються на дійсних і почесних. Четвертий розділ визначає керівні органи товариства: управу, ревізійну комісію, загальні збори, їхні права й обов'язки та регламентує діяльність. У п'ятому розділі обґрунтовано статутні вимоги щодо філій товариства, а шостий – визначає також функції товариського суду для вирішення непорозумінь між членами, які будуть виникати в процесі їхньої діяльності. І, нарешті, сьомий розділ подає кінцеві приписи. Тут же визначено умови, за яких проводиться ліквідація товариства. Як бачимо, статут товариства чітко визначає безумовний освітянський аспект його діяльності. Щоправда, товариство так і не встигло реалізувати більшість своїх добродійних намірів через радикальні суспільно-політичні зміни, що сталися на західноукраїнських землях за три роки після затвердження основного статуту у зв'язку з відомими подіями вересня 1939 р. Усе ж за 10 років свого існування воно залишило помітний слід у становленні української гімназійної освіти на Волині.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, викладений вище матеріал підтверджує, що головні освітні товариства Волині протягом 20–30-х років ХХ ст. перетворилися на масові загальнокрайові об'єднання з розгалуженою організаційною структурою та численними осередками на місцях. Основою їхнього поступу стали засади демократизму й націоцентризму, тобто орієнтація на традиції, цінності та інтереси українського народу.

Джерела та література

1. Статут українського товариства Луцька повітова «Просвіта» на Волині. 1921 // Держархів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 14, 8 арк.
2. Документи орг. секції Луцької повітової «Просвіти» (28 жовтня 1927). // Держархів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 70, 174 арк.
3. Протоколи засідань ради Луцького повітового товариства (30 червня 1934) // Держархів Волинської області, ф. 54, оп. 1, спр. 603, 27 арк.
4. Луцкое поветовое общество «Просвита» // ДАВО, ф. 54, оп. 1, спр. 108.
5. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
6. Бухало Г. В. «Просвіта» сіяла світло (Сторінки історії Рівненської «Просвіти» 1917–1920, 1942–1944 рр.) / Г. В. Бухало. – Рівне : [б. в.], 1994. – 45 с.
7. Вільним шляхом. – 1993. – 18 верес.
8. Власовський І. Луцька «Просвіта» / І. Власовський. – Львів : [б. в.], 1928. – 70 с.
9. З архівів Є. Петриківського у записах О. Вітенка // Українська гімназія в Луцьку : спогади. – Луцьк : [б. в.], 1998. – 217 с.
10. Крамар Ю. Політика державної асиміляції на Волині (1928–1938 рр.) : дис. ... канд. іст. наук / Ю. Крамар. – Львів, 1998. – 172 с.
11. Крамар Ю. Національні меншини в політиці воєводської адміністрації Г. Юзевського на Волині (1928–1938 рр.) / Ю. Крамар // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – № 1. – С. 83–88.
12. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середняк. – Львів ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
13. Павлюк І. Колонізаторська політика польських окупантів у галузі народної освіти на Волині в період 1919–1939 рр. / І. Павлюк // Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки. Серія історичних наук. Вип. 1. – К., 1954. – Т. II. – С. 79–101.
14. Панасюк Б. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння / Б. Панасюк // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ імені Лесі Українки. – Вип. 3. – Луцьк : [б. в.], 1998. – С. 82–87.

15. Панасюк В. Режим двомовності у шкільництві на Волині у 1920–1930-х роках / В. Панасюк // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки. – Луцьк, 2000. – № 1. – С. 69–80.
16. Пономаренко С. З історії заснування Товариства «Просвіта» в Луцьку / С. Пономаренко // Науковий вісник ВДУ. Історія. – 1997. – № 3. – С. 47–50.
17. Рідна школа. – 1933. – Ч. 4. – С. 37.
18. Савчук Б. П. Волинська «Просвіта» / Б. П. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 154 с.
19. Українська нива. – 1931. – № 7.
20. Янів В. Студії та матеріали до новішої української історії / В. Янів ; передм. Наталії Полонської-Василенко. – Мюнхен : УВУ, 1970. – 352 с.
21. 22 січня 1928 р. у Луцьку, в приміщенні «Просвіти», проходив з'їзд делегатів «Сельробу» // Волинь. – 1999. – 12 січ.
22. Iwanicki M. Oswita i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce, 1975.
23. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszosci narodowych w Polsce w latach 1919–1939 / S. Mauersberg. – Wrocław, 1968.
24. Urbanski Zygmunt. Mniejszosci narodowe w Polsce / Zygmunt Urbanski. – Warszawa, 1933. – 375 s.

Булавина С. Правовые основы деятельности украинских общественных культурно-просветительских организаций и обществ в 20–30 годы XX в. В статье отмечены такие особенности общественной жизни на Волини в указанный период, как способствование развитию различных форм культурной жизни, параллельное существование украинско-польских культурно-образовательных общественных объединений, разветвление сети ячеек с целью укрепления польско-украинского сотрудничества и дальнейшей государственной ассимиляции украинского населения. Исследованы правовые классификационные характеристики основных групп украинских общественных культурно-просветительских организаций, в частности «Просвита», «Родной школы» и «Общества имени Леси Украинки», установлены некоторые общие черты и различия в выработке идейных принципов их функционирования; сделана попытка конкретного анализа организационной структуры и идеологического становления обществ. Основой их развития стали принципы демократизма и ориентация на традиции, ценности и интересы украинского народа.

Ключевые слова: культурно-просветительские общественные организации, «Просвита», польская государственно-политическая система, законодательные акты, статут, распоряжения, Волинское воеводство, Луцкий уезд.

Bulavina S. The Legal Basis of the Ukrainian Public, Cultural, Educational Organizations and Societies in the 20–30 s of the Twentieth Century. The article studies public life in Volyn in a definite period of fostering the development of various forms of cultural life, the parallel existence of the Ukrainian-Polish cultural and educational unions as well as branching network aimed to strengthen the Polish-Ukrainian cooperation and further assimilation of the Ukrainian population. The legal classification characteristics of the main groups of the Ukrainian public cultural and educational institutions are examined, such as the «Prosvita (Enlightenment)», «Ridna shkola (A Native School)» and «Lesya Ukrainka society». A set of some similarities and differences in the development of the ideological principles of their functioning is defined. A specific analysis of the organizational structure and ideological formation of such societies is given. The principles of democracy and focus on the traditions, values and interests of the Ukrainian people become the basis of their development.

Key words: education and cultural public organizations, «Prosvita (Enlightenment)», the Polish state and political system, legislation, statute, instructions, Volyn province, Lutsck county.

УДК – 342.52 : 343.2.01(477)(09) “1918”

П. Гламазда

Посилення каральної спрямованості законодавства Української Держави доби Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)

У статті висвітлено закономірності формування законодавчої бази Української Держави (квітень – грудень 1918 р.). Досліджено особливості застосовування законодавства Російської імперії в Українській

Державі доби Гетьманату Павла Скоропадського, складність правотворення та причини посилення каральної спрямованості гетьманського законодавства.

Ключові слова: Українська Держава, гетьман Павло Скоропадський, кримінальне та кримінально-виконавче законодавство, анархо-кримінальна ситуація.

Постановка наукової проблеми та її значення. Як відомо, розв'язання сучасних проблем науки й практики немислиме без з'ясування їхньої історії. Історичне минуле, правова спадщина українського народу відіграють важливу роль у сучасних умовах формування громадянського суспільства, становлення правової системи, заснованої на принципах верховенства права та поваги до прав людини. У цьому контексті для дослідження та аналізу є актуальними законодавча база Української Держави доби Гетьманату Павла Скоропадського й посилення її каральної спрямованості в умовах анархо-кримінальної ситуації, яка склалася та той час на території України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загалом, період українського державотворення 1917–1921 рр. знайшов висвітлення в працях таких вітчизняних істориків і правознавців, як І. Г. Білас, І. В. Іваньков, Е. М. Кісілюк, О. П. Неалов, Г. О. Радов, В. В. Россіхін, О. В. Тимошук, О. А. Чуваков, О. Н. Ярмиш, О. М. Джужа, М. М. Яцишин, які приділяли увагу дослідженню розвитку кримінального та кримінально-виконавчого законодавства зазначеного вище періоду.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – з'ясування закономірностей формування законодавчої бази Української Держави (квітень – грудень 1918 р.), особливостей застосовувалися законодавства Російської імперії та причин посилення каральної спрямованості гетьманського законодавства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Після приходу до влади 29 квітня 1918 р. Павла Скоропадського, він відразу ж видав «Грамоту до всього українського народу», у якій закликав додержуватися порядку й спокою в країні [1, с. 81]. Але з приходом до влади гетьмана Скоропадського ситуація в країні на краще не змінилася. Умови військового часу та відсутність ефективного кримінального законодавства вимагали від гетьманського уряду рішучих дій. Тим більше, що нові порядки, закріплені урядом й адміністрацією Скоропадського, каральні експедиції, організовані за допомогою німецького війська, викликали опір селянських і робітничих мас. Почалися страйки, саботажі, замахы на життя державних діячів. Усі ці обставини спонукали гетьмана з перших днів існування проголошеної Української Держави турбуватися про швидку розбудову дієвого охоронного апарату. Цього ж вимагала необхідність ліквідації анархо-кримінальної ситуації в країні [2, с. 67]. Ураховуючи досвід своїх попередників, гетьман розумів, що для досягнення цієї мети потрібні владні заходи як організаційного, так і законодавчого характеру, на противагу проголошенню амністій, як це робили його попередники, зокрема Тимчасовий уряд та Українська Центральна рада.

У цей час поряд із законами, які були прийняті урядом для відновлення діяльності всіх державних органів і пристосування їх до нових умов політичного й економічного життя, постала необхідність у виробленні засобів раціональної боротьби з розрухою в державі. Передусім, для тільки-но проголошеної незалежної Української Держави потрібне було створення твердих і рішучих норм, які б охороняли її державний лад від можливих посягань із різних сторін на нього та дали б їй гарантію спокійного державного будівництва й процвітання на благо нації [3, с. 46].

Складність правотворення гетьманської держави пояснюється кількома чинниками. По-перше, деякі попередні законодавчі акти гетьманом були скасовані як такі, що суперечили соціально-політичним й економічним засадам Української Держави. Така доля спіткала, наприклад, досить суперечливий за своєю сутністю та неприйнятний значною частиною української спільноти Закон Центральної ради про національно-персональну автономію (скасований 9 липня 1918 р.). По-друге, гетьманська адміністрація вибірково застосовувала правові акти із законодавчої спадщини Російської імперії. Особливо це стосується законів кримінального й кримінально-виконавчого змісту, які досить ґрунтовно та активно почали розроблятися у Росії, починаючи з 60-х рр. XIX ст., під досить сильним впливом другої хвилі тюремних реформ у Європі [4, с. 56].

Не маючи достатніх власних законодавчих напрацювань, відчуваючи значний дефіцит фахових працівників, гетьманський уряд визнав успадкованим усе законодавство Російської імперії, Тимчасового уряду та Центральної ради, крім тих нормативно-правових актів, які суперечили соціально-економічним і політичним засадам Української Держави.

Пряме чи адаптоване використання дореволюційної законодавчої бази пропонувалося владою як тимчасове. Проте широке його впровадження, поглиблене надзвичайністю іноземної окупації, діяльністю німецьких й австрійських польових судів об'єктивно підривали засади формування гетьманату не тільки як правової, але і як національної держави [5, с. 83]. Слід зазначити, що законодавство Російської імперії на території Української Держави застосовувалося, але не повністю, а лише та його частина, яка не була змінена або скасована гетьманською владою й не суперечила демократичним правовим принципам. В Українській Державі творилися власні кримінальні закони, які були спрямовані на врегулювання питань, що виникали в процесі державотворення. Унаслідок цього відбувалася поступова ліквідація кримінального та кримінально-виконавчого законодавства Російської імперії, яка відбувалась у двох основних формах: через пряме скасування або поступове обмеження сфери застосування певних кримінальних законів [3, с. 12].

На жаль, на законодавчому рівні в період гетьманату прийняти Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси не вдалося, хоча важливим елементом кримінальної системи виступали закони, видані безпосередньо Радою Міністрів Української Держави. Ці закони були спрямовані на розв'язання гострих проблем, пов'язаних із застосуванням норм кримінального права та врегулюванням тих відносин, які починали складати суспільну небезпеку для існування держави й охорони законних прав та інтересів громадян, тобто були спеціально присвячені питанням кримінального права. Головним сенсом їхньої появи стало наділення відомчої й місцевої влад додатковими повноваженнями в застосуванні примусових дій та розширення переліку неправомірних вчинків, що підпадали під кримінальну відповідальність. У них чітко проглядається загальна антианархічна спрямованість гетьманського законодавства. Так, надано право видання обов'язкових постанов міністрам і галузевим комісіям окремих відомств за законами: «Про права на врожай 1918 року на території Української Держави» від 28 травня, «Про засоби боротьби з розрухою сільського господарства» від 8 липня, «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави» від 15 липня – продовольства; «Про утримання мита з привезених з-за кордону гральних карт і покарання за порушення цього закону» від 16 липня – фінансів; «Про відновлення на Україні царського закону від 2 грудня 1905 року про суворі покарання за участь у страйках» від 19 липня, «Про карну відповідальність за підвищення граничних цін та за спекуляцію» від 24 липня (доповнений 17 вересня), «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» від 26 липня (доповнений 10 жовтня) – внутрішніх справ; «Про засоби охорони залізниць» від 24 жовтня – шляхів. Право видачі постанов, обов'язкових до виконання всіма мешканцями відповідної території одиниці, отримала місцева адміністрація. Головними фігурами, які уособлювали непохитність влади на місцях в Українській Державі, були тотожні російським губернаторам і повітовим ісправникам, градоначальникам губерньські та повітові старости, міські отамани [6, с. 111–118].

Так, тимчасовим Законом Української Держави від 8 липня 1918 р. «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» поміщикам надавалося право використовувати примусову працю під час жнив. За ухилення від повинностей селянам загрожували великі штрафи, тюремне ув'язнення та інші покарання. За цим законом урожай 1918 р. вважався власністю держави й признавався на відправку до Німеччини та Австро-Угорщини. Селяни повинні були здати хліб державі за твердими цінами, окрім частини, необхідної для прожиття. До вилучення продовольства залучалися створені при німецьких комендатурах спеціальні команди, які застосовували жорсткі санкції та навіть розстріли. Народні маси позбавлялися політичних прав і свобод. Жорстко придушувалися будь-які прояви невдоволення чи опозиції [7].

Водночас слід зазначити, що посилення карного тиску гетьманських законодавчих актів не викликало їх свавільного застосування й надання окремим владним установам надзвичайних позасудових повноважень. За цим пильно стежили особи прокурорського нагляду.

Саме тому законодавча діяльність у цей час була спрямована на боротьбу зі злочинами проти держави, громадської безпеки та громадського порядку. Після розвалу Російської імперії на терені України в різний час видано багато законодавчих актів, які забезпечували населенню свободу слова, зібрань, союзів й інше, але разом із цим не відмінено діючі раніше закони, які карали за такі дії. Існування цих старих законів при виданні нових, створених на основі політичних принципів, що суперечили принципам старого кримінального законодавства, поставило у важке становище суддів, на яких лежав обов'язок судового переслідування в справах про державні злочини. Тому, 26 липня

1918 р. затверджено постанову «Про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку і громадського спокою». Згодом, 2 жовтня 1918 р., видано закон «Про доповнення постанови про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку та громадського спокою», який посилював кримінальну відповідальність за вищезазначені злочини [8, арк. 5].

Радою міністрів Української Держави 15 червня 1918 р. затверджено комісію для усунення непорозумінь, що виникли через позасудові арешти, вчинені на території України в останній час. Комісія розробила законопроект, направлений на дотримання державної безпеки та правопорядку, який прийнято 24 вересня 1918 р., – це постанова «Про міри проти осіб, які загрожують державній безпеці Української Держави та її правопорядку» [3, с. 48]. Відповідно до її змісту, у разі необхідності, особи, заарештовані за підозрою у вчиненні дій, які загрожують безпеці й правопорядку держави, мали бути примусово вислані на строк до двох років із постійного або останнього місця перебування в спеціально призначені Радою міністрів місцевості чи за межі Української Держави. Усі подання про висилку повинні були розглядатися в окремій Раді при міністерстві внутрішніх справ, а постанови про висилку затверджувалися міністром внутрішніх справ.

Великого розмаху в період перебування при владі Павла Скоропадського набули страйки та саботажі, які охоплювали все більше різних підприємств. Такі явища призводили до повного розладу всього економічного життя держави, а це, зі свого боку, підривало самі основи держави. Час вимагав видання розпорядження уряду, яке б передбачало, що всякі призови до страйків і злісна агітація на цій основі переслідуються в кримінальному порядку й підлягають суворій відповідальності. Це дало б можливість не тільки зміцнити економічне життя країни, але й підняти виробничу дисципліну робітничих мас. Тому таке розпорядження видано 19 липня 1918 р. Це була постанова «Про відновлення на Україні сили закону Російської держави від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь у деяких страйках», який установлював правила про покарання за участь у страйках на підприємствах, що мають громадське або державне значення, а також у державних установах, і про забезпечення долі тих службовців, які не брали участі в страйках і через це потерпіли від учиненого над ними насильства [9, арк. 1].

Як відомо, Українська Держава гетьмана Скоропадського ґрунтувалася на поєднанні монархічних, республіканських і диктаторських засад. Та коли з'явилося багато кримінальних справ, у яких обвинувачено різних осіб у заочній образі особи ясновельможного пана гетьмана, законодавці взялися за розробку закону, який би не залишив подібних злочинів безкарними й захистив гетьмана від цих образ. Спочатку для цього хотіли пристосувати статтю 103 Кримінального уложення, яка встановлювала покарання за безпосередню чи заочну образу імператорської сім'ї, але з'ясували, що з прямого змісту цієї статті випливало, що їй підлягають випадки безпосередньої або заочної образи лише осіб російського імператора, імператриці та спадкоємця престолу [10, арк. 1–3]. Тому прийнято рішення про розробку законопроекту «Про покарання за образу особи Гетьмана». Такий законопроект розроблено й внесено на розгляд Ради міністрів для негайного обговорення та прийняття 27 листопада 1918 р. [11, арк. 1]. Він передбачав кримінальне покарання за такі дії:

а) посягання на життя, здоров'я й свободу особи гетьмана всієї України, а також на позбавлення його верховної влади або на обмеження її прав. За посягання визнавалось як виконання самого вчинку, так і замах на такий вчинок;

б) узяття участі в спілці, а також заклик скласти таку спілку для посягання на життя, здоров'я й свободу особи гетьмана та на позбавлення його верховної влади або на обмеження її прав;

в) образа особи гетьмана або погроза його особі, вчинена безпосередньо; образа й погроза особі гетьмана чи глум над його образом, які заподіяні, хоч і заочно, але щоб викликати зневагу до його особи; розповсюдження чи прилюдне виставлення з тією ж метою творів або малюнків, образливих для гідності гетьмана; ті ж дії, учинені при свідках або прилюдно, але без мети викликати зневагу до особи гетьмана; ті самі дії, учинені через нерозумність, темноту або сп'яніння. За кожну з названих дій передбачалось окреме покарання;

г) виготовлення творів чи малюнків, що містять у собі образу або погрозу особі гетьмана, збільшення, переховування чи перевезення з-за кордону таких творів або малюнків, знаючи їх зміст, із метою розповсюдження або виставлення цих творів чи малюнків, коли розповсюдження або їх прилюдне виставлення не відбулося.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, перейнявши від російського імперського законодавства виключну частину кримінальних та кримінально-виконавчих нормативно-

правових актів, уряд Української Держави за вісім місяців свого існування не тільки скасував більшу частину законів Центральної ради, але й відновив діяльність дореволюційних судових і правоохоронних органів, зосередивши важелі їх управління виключно в руках гетьмана та Ради міністрів. Ставала жорстокішою судова відповідальність, відбувався процес відходу від поширення демократичних принципів і гуманізації системи виконання покарань, які намагалася запровадити українська влада періоду Української Народної Республіки. Частково це пов'язано, з одного боку, із прагненням керівників Української Держави до «утвердження стабільності і подолання деструкції... революційних перетворень попередньої доби» [12, с. 133], а з іншого – така політика диктувалася складною внутрішньополітичною й економічною ситуацією в країні та не визначеним до кінця курсом на зовнішні зносини.

Отже, можемо стверджувати, що протягом існування Української Держави відбувалося творення нових положень і норм кримінального права, удосконалення його понять та інститутів відповідно до вимог тогочасного життя, зокрема вдосконалено кримінальне законодавство в галузі державних злочинів, змінено та доповнено кримінально-правові норми кримінальних кодексів Російської імперії, також посилено кримінальну відповідальність за службові злочини.

Джерела та література

1. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів, 1992. – 230 с.
2. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.) : монографія / О. В. Тимошук. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 462 с.
3. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення (1917–1921 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Е. М. Кісілюк ; Нац. акад. внутріш. справ України. – К., 2003. – 208 с.
4. Джуза О. М. Кримінально-виконавча система і законодавство політичного періоду / О. М. Джуза, А. В. Кирилюк // Кримінально-виконавче право України (Загальна та Особлива частини) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи. – К. : [б. в.], 2002. – С. 56–73.
5. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського: особливості законотворення (квітень–грудень 1918 р.) / Р. Я. Пиріг // Архіви України. — 2010. — № 1. — С. 76–86.
6. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі Конституції України. – К. : Наук. думка, 1992. – 187 с.
7. Держава і право періоду Гетьманату П. Скоропадського [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/pidrychnuku/ictoriua-prava/49-ivanov2/1131-92-----.html>
8. ЦДАВО України, ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави м. Київ, 1918, оп.1, спр. 269. Закон «Про доповнення постанови про деякі тимчасові заходи до охорони державного порядку та громадського спокою».
9. ЦДАВО України, ф. 1064. Рада Міністрів Української Держави м. Київ, 1918, оп.1, спр. 57. Постанова Ради Міністрів Української Держави про відновлення закону Російської держави від 2 грудня 1905 р. про покарання за участь в деяких страйках. 19 січня 1918 р.
10. ЦДАВО України, ф. 2207. Міністерство юстиції Української Держави, м. Київ. 15 липня – 14 грудня 1918 р. Міністерство судових справ Української Держави. 3 травня 1918, оп. 1, спр. 1609. Листування з штабом гетьмана по питанню про прикладання ст.103 «Уголовного уложенія» до випадків образи Особи гетьмана Всієї України. 27 серпня 1918 р.
11. ЦДАВО України, ф. 2207. Міністерство юстиції Української Держави, м. Київ. 15 липня – 14 грудня 1918 р. Міністерство судових справ Української Держави. 3 травня 1918, оп. 1, спр. 1622. Законопроект Міністерства юстиції про захист життя, недоторканості і честі особи Гетьмана. 20–27 листоп. 1918 р.
12. Кудлай О. Б. Законотворча діяльність українських урядів доби Гетьманату Павла Скоропадського в галузі судочинства та реформування судової системи (за матеріалами часопису «Державний Вістник») / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 р. – К., 2008. – № 3. – С. 123–133.

Гламазда П. Усиление карательной направленности законодательства Украинского Государства времен Гетьманата Павла Скоропадского. Стаття посвящена исследованию закономерностей формирования законодательной базы Украинского Государства (апрель-декабрь 1918 года). Исследуются особенности применения законодательства Российской империи в Украинском Государстве, сложность правотворчества и причины усиления карательной направленности гетьманского законодательства. Отчасти это связано, с одной стороны, со стремлением руководителей Украинского Государства утвердить стабильность и преодолеть деструкцию революционных преобразований предыдущей эпохи, а с другой – такая политика диктовалась сложной внутривнутриполитической и экономической ситуацией в стране, и неопределённым до конца курсом на внешние отношения. По итогам исследования, можем утверждать, что в течении исследуемого периода происходило создание новых норм уголовного права, усовершенствование его понятий и институтов в

соответствии с историческим развитием. В частности, усовершенствовано уголовное законодательство в части государственных преступлений, усилена уголовная ответственность за служебные преступления.

Ключевые слова: Украинское Государство, гетман Павел Скоропадский, уголовное и уголовно-исполнительное законодательство, анархо-уголовная ситуация.

Glamazda P. An Intensification of Punitively Focused Legislation in Ukrainian Government Since Pavlo Skoropadskyi Hetmanat. The article investigates the common factors in the formation of the legal framework in the Ukrainian state (April-December, 1918). The key features of the legislative execution both in the Russian Empire and in the Ukrainian state as well as the complexity of the law-making and the reasons for intensification of punitively focused legislation of the Hetman are examined. In part, on the one hand, such phenomenon took place due to the Ukrainian state leaders' aim to approve the stability and overcome the destruction of the previous era revolutionary changes. On the other hand, such a policy is dictated by complicated political and economic situation in the country and uncertain external relations policy. According to the results of the research we can say that in a course of the investigated period a new criminal law is formed with the improved concepts and institutions to accord with the historical development. In particular the criminal law has been improved in terms of crimes against the state and criminal liability for official crimes increases.

Key words: Ukrainian State, Hetman Pavel Skoropadskyi, criminal and penal law, anarcho-criminal situation.

УДК 343.2(399) (091)

Ю. Крисюк

Деякі аспекти злочину й покарання доби Київської Русі

У статті досліджено відображення в «Руській Правді» моралі тогочасного суспільства в процесі призначення покарання за злочини в Київській Русі. Здійснено порівняння підходів до покарання, відображених у кримінальному законодавстві та в «Повчанні» Володимира Мономаха.

Ключові слова: злочин, покарання, Київська Русь, «Руська Правда», Володимир Мономах, «Повчання».

Постановка наукової проблеми та її значення. Процес реформування правової системи України, становлення громадянського суспільства й соціальної правової держави вимагає, серед іншого, дослідження політико-правової спадщини нашої держави в найрізноманітніших аспектах. Відображення моралі суспільства на різних щаблях історичного розвитку в кримінальному законодавстві, рівень його сприйняття різними суспільними верствами – завжди актуальне питання не лише теорії, а й практики державно-правової організації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Різноманітним аспектам проблеми кримінального злочину та покарання приділяли увагу М. Владимирський-Буданов, В. Бачинін, Є. Азарян, А. Козлов, С. Кудін, А. Міцкевич, Н. Стромілова й інші. Однак саме проблема впливу суспільної моралі на становлення та розвиток кримінального законодавства не знайшла достатнього відображення в науковій літературі.

Саме тому **мета** цієї статті – простежити процес формування поглядів на злочин і покарання в Київській Русі під впливом суспільної моралі та релігії.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кожна людська спільнота намагається встановити спільні для всіх правила суспільного співжиття, однак не існує жодної людської спільноти, у якій би ці правила не порушувалися. Часто подібні порушення мають дріб'язковий характер, проте іноді є надзвичайно небезпечними.

Становлення кримінального законодавства в період Київської Русі стало темою жвавої дискусії в історичній та юридичній літературі. Так, наприклад, В. О. Ключевський вважав, що Закон Російський був «юридичним звичаєм», а як джерело «Руської Правди» являє собою «не первісний юридичний звичай східних слов'ян, а право міської Русі, що склалося з досить різноманітних елементів в IX–XI століттях» [1, с. 242]. Л. В. Черепнін припустив, що між 882. і 911 рр. створено княжий правовий кодекс, необхідний для проведення княжої політики в приєднаних слов'янських і неслов'янських землях. На його думку, кодекс відображав відносини соціальної нерівності [2, с. 370].

А. А. Зімін також допускав складання в кінці IX – на початку X ст. ранньофеодального права. Він вважав, що за часів Олега існувало ще звичаєве право, а за князювання Ігоря з'являються князівські закони – «устави», «покон», які вводили грошову кару за порушення права власності та нанесення каліцтв, обмежували кровну помсту, заміняли її в окремих випадках грошовою компенсацією, почали використовувати інститути свідків-видоків, склепіння, поєдинків, присяги [3, с. 277].

Сучасна наука кримінального права під терміном «злочин» розуміє передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне (тобто умисне або з необережності) каране діяння (дію чи бездіяльність), учинене суб'єктом злочину (осудною особою, яка досягла віку, із якого настає кримінальна відповідальність).

Однак остаточному формуванню дефініції злочину в Україні передував тривалий процес становлення та розвитку науки кримінального права і в нашій державі, і у світі загалом.

Зокрема, у часи Київської Русі не існувало чіткого визначення злочину. З уведенням християнства під впливом нової моралі відбувається заміна язичницьких понять про злочин і покарання. У сфері кримінального права древньої Русі проявляється приватний характер стародавніх християнсько-візантійських правових норм, заснованих на римському приватному праві. Найбільш яскраво така заміна відображена в князівських статутах і в «Руській Правді», де будь-який злочин визначався не як порушення закону чи князівської волі, а як «образа», тобто завдання матеріальної, фізичної або моральної шкоди будь-якій особі чи групі осіб. За подібний вчинок винний повинен був виплатити певну компенсацію. Отже, кримінальне правопорушення практично нічим не відрізнялося від цивільно-правового. Також, за церковним правом, могло йтися про «гріх», тобто моральний злочин, порушення Божественного закону.

Згідно з «Руською правдою», у XII ст. розрізняли такі види злочинів: злочини проти життя; завдання тілесних ушкоджень; злочини проти здоров'я; злочини проти честі, майнові злочини; знищення чужого майна; злочини проти шлюбу та моралі; злочини, що підлягали церковному суду; злочини, що підлягали суду князя; злочини проти держави.

У XVI ст. з розвитком суспільних відносин змінилося поняття злочину. У Литовському статуті 1566 р., замість «обіди», під злочином стали розуміти шкоду або злочинство, нанесене власнику чи громаді. Злочин став називатися «виступом».

В «Уложенні про покарання кримінальне і виправне» 1885 р. з'являється поняття злочину й проступку, які могли бути навмисні та ненавмисні. Так, наприклад, у ст. 5 розділу 1 зазначається, що «зло, сделанное случайно, не только без намерения, но и без всякой со стороны учинившаго оное по неосторожности, не считается виною» [4, с. 268–281].

У XIX ст. класифікація злочинів уже модернізується та стає більш досконалою: злочини проти віри; злочини проти держави; злочини й проступки проти порядку управління; злочини та проступки проти майна й доходів казни; злочини та проступки проти загального благоденства й благоустрою; злочини проти життя, здоров'я, свободи та честі осіб; злочини й проступки проти власності осіб.

Історія та дійсність свідчать, що у всіх народів й у всі часи з першими ж початками організованого співжиття з'являється й покарання. Цей історичний факт указує на те, що завдання певного матеріального страждання особам, котрі зазіхають на правовий порядок, є необхідною приналежністю співжиття [5, с. 19]. Інститут покарання існував, існує та, на превеликий жаль, існуватиме стільки, скільки існуватимуть людство й суспільство. В історії людства не було, немає й, напевно, не буде такого часового відтинку, коли б інститут покарання був би не потрібний. За певних умов змінювалася лише інтенсивність його застосування.

Покарання, за «Руською Правдою», були досить м'якими. До монголо-татарської навали Русь (чи не єдина в Європі) не знала смертної кари як юридично санкціонованого вбивства. Щоправда, літопис засвідчує її застосування в окремих випадках за державні злочини. Так, у 1068 р. були страчені через повішення учасники повстання проти князівської влади.

Зазвичай існувала й кровна помста, яку сини Ярослава Мудрого замінили на грошову віру. Історично кровна помста склалася як обов'язок роду потерпілого розправитися зі злочинцем. Зауважимо, однак, що в цьому випадку йшлося виключно про вбивство вільної людини вільною людиною. Так, наприклад, за договором із греками 911 р., кожен міг безкарно вбити вбивцю на місці злочину. Договір 945 р. дає право життя вбивці родичам убитого, незалежно від ступеня споріднення. Безсумнівно, стародавній звичай кровної помсти не влаштовував ні князя, зацікавленого в ослабленні общинних судів, що заважали централізації влади, ні християнську церкву з її новими нормами моралі й моральності, але, будучи розповсюдженим, він не міг бути ліквідований одразу. Однак

процес феодалізації Давньоруської держави, збільшення ролі князя та княжого суду внесли значні зміни в процес застосування звичаю кровної помсти. «Руська Правда», наприклад, обмежує коло месників двома ступенями найближчих родичів убитого (батько, син, брати, племінники). Якийсь час княжий суд співіснував з общинним, але поступово, завдяки посиленню феодальних відносин, княжий суд займає провідне становище, відтісняючи суд общинний на другий план. І, нарешті, «Правда Ярославичів» зовсім виключає зі свого складу кровну помсту, заборонивши вбивати вбивцю кому б то не було, дозволяючи родичам убитого користуватися певною грошовою компенсацією з боку вбивці [6, с. 341].

Отже, розширюється право держави на особистість і майно злочинця, уможливорюється втручання князя у звичай кровної помсти, у вбивці з'являється можливість викуповувати себе за посередництвом князя (хоча, без сумніву, він і раніше міг домовитися з родичами вбитого). У цей час виділяється особлива категорія осіб, відірваних від громади (купці, ізгої), а також численні князівські дружинники й слуги (гридні, ябедники, мечники, огнищани тощо), які мали потребу в особливому княжому захисті, оскільки, з різних причин порвавши з громадою, вони позбулися в її особі захисника. Тепер їхнім новим захисником повинен був стати князь, тому вони були зацікавлені в зміцненні княжої влади. Зі свого боку, стримуючи самосуд громади, князь вводив власну міру покарання – віру, тобто грошовий штраф у розмірі 40 гривень, що сплачується за вбивство в князівську скарбницю. Меншим грошовим штрафом вважали продаж, що становив від 3 до 12 гривень – за інші злочини. За вбивство княжого мужа сплачувалася подвійна віра (у розмірі 80 гривень), яка стягувалася за вбивство княжих службовців (огнищанина, княжого тіуна чи конюха).

Це були відчутні матеріальні стягнення, якщо взяти до уваги, що за 2 гривні можна було придбати корову або до десяти баранів. Варто зазначити, що Володимир Великий, можливо, під впливом візантійського права, замінив віру на смертну кару, однак ненадовго, бо це негативно позначилося на прибутках державної скарбниці. Відома й дика віра, яку сплачувала верв, коли на її території знаходили вбитого, а вбивцю з якихось причин община не видавала (не вдалося розшукати тощо). Гроші виплачувалися родичам убитого (головництво), а також потерпілим від образ (урок).

Помста в «Руській Правді» згадується не тільки в статтях, у яких ідеться про вбивство. Так, наприклад, у разі побиття людини до крові й синців потерпілому пропонується альтернатива: або мстити, або отримати з кривдника 3 гривні за образу. У цьому випадку навіть не потрібно було закликати свідка. «Якщо ж на ньому не буде ніякого знаку, то нехай прийде відок, якщо ж не може, то на тому кінець» [7]. Тут ми вперше стикаємося з поняттям видока, тобто безпосереднього свідка – очевидця подій. Крім видока, «Руська Правда» знає ще один тип свідка – послух, тобто особа, яка може ручатися за невинуватість особи, захищати її добре ім'я.

«Руська Правда» містить також вичерпний перелік знарядь, якими завдаються побої: батіг, жердина, долоня, чаша, ріг, тупа сторона гострого знаряддя. Це доводить, що для законодавця важливим є не сам факт заподіяння тілесного ушкодження, а образа, безпосередньо завдана неправомірними діями. Про це свідчить також уключення до переліку образливих удару мечем, не виїнятим із піхов, або виривання бороди й вусів. У цьому випадку потерпілий має право на негайну помсту. Якщо ж ображений відразу не помстився кривдникові з тієї чи іншої причини (наприклад не наздогнав), то винуватець підлягає грошовому стягненню в розмірі 12 гривень.

«Руська Правда» визнає три основних види каліцтва: травма руки, ноги й пальців. Відібрання руки, а також позбавлення можливості нею користуватися в давньоруському праві прирівнювалося до смерті, тому за подібний злочин призначали штраф у розмірі 40 гривень. Також у вигляді покарання за цей злочин могли застосовувати кровну помсту.

«Руська Правда» також передбачала покарання за крадіжки, які класифікувалися залежно від соціального статусу особи пограбованого, а також цінності вкраденого майна, відоме також законодавцеві поняття розбою та співучасті.

Вищою мірою покарання були потік і пограбування, коли майно злочинця конфісковувалось, а його разом із сім'єю виганяли з общини або перетворювали на холопів [7].

Значний лібералізм «Руської Правди» пояснюється значним впливом батька Ярослава Мудрого Володимира Мономаха, який був визнаним моральним авторитетом того часу й закликав у своєму знаменитому «Повчанні»: «Ні правого, ні винуватого не убивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина. Ухиляйтесь від зла, творіть добро, шукайте миру, проганяйте зло і живіть на віки вічні» [8, с. 86]. Такі моральні засади сприяли зміцненню державного ладу, утвердженню князівської влади, сприяли прихильному сприйняттю

християнства, тобто піднімали Київську Русь на досить високий рівень громадського та державного життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Моральні засади суспільства на кожному етапі його історичного розвитку справляють визначальний вплив на ставлення людей до злочинів, необхідності покарання за них, а також вибір засобів і методів покарання. У подальшому автор планує розглянути питання відображення ставлення до покарань і злочинів у менталітеті українців, а також рецепцію давньоруського кримінального законодавства в подальші історичні періоди.

Джерела та література

1. Ключевський В. О. Російська історія. Повний курс лекцій : у трьох книгах / В. О. Ключевський ; пер. з рос. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 1. – 315 с.
2. Черепнин Л. В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X– начала XIII в. / Л. В. Черепнин // Исторические записки. – М. : Наука, 1972. – Вып. 89. – С. 353–408.
3. Зимин А. А. Из историографии советского источниковедения («Русская Правда» в трудах С. В. Юшкова) / А. А. Зимин // Проблемы истории общественной мысли и историографии. – М. : Наука, 1976. – С. 275–282.
4. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. : навч. посіб. для юрид. вищих навч. закл. і фак. : у 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 464.
5. Исаев И. А. История государства и права России / И. А. Исаев. – М. : Юрист, 1993. – 296 с.
6. Таганцев Н. С. Русское уголовное право : в 2-х т. – М. : Наука, 1994. – Т. 2. – 750 с.
7. Русское законодательство X–XX веков : в 9-ти т. – Т. 1 : Законодательство Древней Руси. – М. : Юрид. лит., 1984. – 754 с.
8. Володимир Мономах Поучення / Володимир Мономах // Літопис Руський / пер. Л. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – С. 85–89.

Крисюк Ю. Отдельные аспекты преступления и наказания периода Киевской Руси. В статье изучается отражение в «Русской Правде» морали общества в процессе назначения наказаний за преступления в Киевской Руси. Осуществлено сравнение подходов к наказанию, отображенных в уголовном законодательстве, и в «Поучении» Владимира Мономаха. Указано, что для феодального законодателя важным было проявить осуждение за совершенные наказуемые действия, о чём свидетельствуют унижительные наказания. Дополнением к уголовному наказанию могла быть кровная месть (личная или родовая). Благосклонное восприятия христианства в Киевской Руси ограничивало наказания личного физического характера, а также не позволяло смертной казни. Значительный либерализм «Русской Правды» объясняется значительным влиянием отца Ярослава Мудрого Владимира Мономаха, который был признанным моральным авторитетом того времени.

Ключевые слова: преступление, наказание, Киевская Русь, «Русская Правда», Владимир Мономах, «Поучение».

Krysyuk Y. Some Aspects of Crime and Punishment in the Period of Kievan Rus'. The article studies the depicting of the society morality in the «Rus'ka Pravda» in the process of the crimes sentencing in Kievan Rus'. The comparison of the different criminal law approaches to punishment is made as well as in the «Povchannja» of Volodymyr Monomakh. It is said that it was important for the feudal legislator to show conviction for committing criminal behavior, as evidenced by the humiliating punishment. A blood feud (personal or generic) could accompany the criminal penalty. Favorable perception of Christianity in Kievan Rus' limited personal punishment of a physical nature, and did not allow the death penalty. The «Rus'ka Pravda» considerable liberalism took place due to a significant influence of Yaroslav the Wise's father, Volodymyr Monomakh, who was recognized as the moral authority of that time.

Key words: crime, punishment, Kievan Rus', «Rus'ka Pravda», Volodymyr Monomakh, «Povchannja».

УДК 347.96

Л. Куренда

Дослідження деформації професійної правосвідомості юриста

У матеріалах наукової статті досліджується поняття деформації професійної правосвідомості юриста, дається коротка характеристика основних видів деформації професійної правосвідомості. На цій основі

формуються практичні пропозиції із позиції багатолітнього педагогічного досвіду викладання у вищих навчальних закладах, із розмежування типів майбутніх юристів, які є носіями деформованої правосвідомості.

Ключові слова: правосвідомість, деформація, професія, юрист, нігілізм, інфантилізм, ідеалізм.

Постановка наукової проблеми та її значення. Постановка питання про деформації професійної правосвідомості можлива лише за умови визнання існування певних «нормальних стандартів» правосвідомості й відхилень від них. Важливо зазначити, що право як явище виникає внаслідок необхідності впорядкувати суспільні відносини. Саме в цьому розумінні воно не може бути будь-яким, бути нейтральним і не підлягати певній оцінці з боку суб'єктів соціального спілкування. Звідси й професійна правосвідомість, яка неодмінно пов'язана з правом, і в процесі його формування, і в процесі його реалізації не може бути будь-якою, а має відповідати соціальному призначенню права, забезпечувати реалізацію останнього. Варто погодитись із В. В. Мухіним, який зазначає, що еталон, із яким ми порівнюємо правосвідомість юриста як індивіда чи групи, – це професійна правосвідомість у якісному розумінні. Юрист із розвинутою правосвідомістю усвідомлює себе в ролі громадянина держави, суб'єкта прав і обов'язків, учасника складних та різноманітних відносин. При цьому він розуміє, що до нього висуваються підвищені вимоги через його професійний статус [1, с.151].

Аналіз досліджень цієї проблеми свідчить, що в юридичній літературі значна кількість наукових праць присвячена вивченню правової правосвідомості в окремих аспектах (А. В. Волошенюк, О. І. Долгова, О. А. Жидовцева, В. М. Карпунов, М. І. Козюбра, А. Р. Ратінов, О. Ф. Скакун, Ю. М. Тодика). Проте доцільно наголосити, що протягом останніх двадцяти років проблема деформації професійної правосвідомості загалом та юриста зокрема не була предметом комплексного правового дослідження, окрім дисертації В. В. Мухіна на тему: «Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції» [1], у якій окремий параграф автор присвятив вивченню деформації професійної правосвідомості.

Формулювання мети й завдань. Мета статті – дослідження наріжних питань деформації професійної правосвідомості юриста та вироблення практичних пропозицій із позиції багатолітнього педагогічного досвіду викладання у вищих навчальних закладах, із розмежування типів майбутніх юристів, які є носіями деформованої правосвідомості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Якщо говорити про стандарти правосвідомості в загальнофілософському плані, то її змістом виступають певні правові смисли, які розкривають внутрішній зміст правових феноменів, тобто те, що й робить їх власне правовими. Правові смисли є транссуб'єктивними й інтерсуб'єктивними. Перше вказує на те, що вони виходять зі свідомості одних людей і можуть бути сприйняті свідомістю інших; друге виділяє таку особливість, як спільність понятійного змісту, яка є предметом та основою взаємного розуміння між людьми [2, с. 259].

Так, виділяються правові смисли або установки правосвідомості, представлені у вигляді системи ментальних передумов права: обов'язок поважати чужі права; обов'язок відстоювати власне право; відстоювання принципу поваги до прав іншого веде до затвердження у відносинах між людьми таких правових смислів, як сумлінність, чесність, точність у виконанні обов'язків; відмова від принципу поваги до прав іншого призводить до розповсюдження «антиправових» смислів: невдячності, заздрощів, злорадства; примат справедливості над співчуттям і любов'ю до ближнього, як вираження визнання його автономії; ідея правомочності, усвідомлення власного права; відраза до рабства й визнання свободи вищою цінністю; позиція непідкупності (пріоритет громадянської чесності) [2, с. 265].

На наш погляд, очевидно, що справжньою реальністю права стає не жорсткий механізм владного примусу, а тонке переплетіння особливих ментальних станів – правових смислів. Стійкі, такі, що повторюються, необхідні відносини між смислами можуть бути названі аксіомами правосвідомості. Аксіоми як універсальні очевидності правосвідомості акцентують увагу на тих способах людського буття, які роблять право можливим.

Зауважимо, що в більш конкретному розумінні деформації професійної правосвідомості доцільно розглядати у зв'язку з основними структурними елементами її змісту. У такому контексті деформація правосвідомості проявляється у викривленні її раціонально-ідеологічних, емоційно-психологічних і поведінкових компонентів. Деформації професійної правосвідомості заважають здійсненню її завдань, які полягають у забезпеченні ефективного функціонування й розвитку права, збереженні та захисті правопорядку, у тому числі захисті прав і свобод людини та громадянина, що забезпечується в кінцевому рахунку професійно-юридичною діяльністю. На наш погляд, варто пого-

дитись із В. В. Мухіним, що деформації професійної правосвідомості – це викривлення раціональних, емоційних або (і) вольових компонентів її змісту, які роблять неможливим або суттєво утруднюють ефективну професійно-юридичну діяльність [1, с.152].

Проводячи класифікацію деформації професійної правосвідомості, можемо зауважити, що в юридичній літературі найбільш загально можна виділити дві групи: а) ті, які є загальними для всіх різновидів правосвідомості; б) ті, що притаманні власне професійній правосвідомості. Для деформацій професійної правосвідомості характерне її викривлення на рівні цінностей, знань, практичних навичок. Деформація правової свідомості передбачає деякий запас правових за своєю природою поглядів, знань, установок, які через різні причини перетворилися на якісь інші, неправові конструкції або залишилися правовими лише номінально або частково [3, с.121].

До першої групи належать правовий інфантилізм, недооцінка права, правове розчарування, правовий ідеалізм, правовий ригоризм, правова демагогія, правовий нігілізм, «переродження правосвідомості» [4]. Кожний із названих видів деформації має свою специфіку.

Правовий інфантилізм полягає в несформованості правових знань або їх недостатній глибині при особистій переконаності в наявності належної юридичної підготовки. Несформована правосвідомість характерна для працівників міліції, податкових органів тощо. Вважається, що це – найбільш м'яка форма деформації правосвідомості. Водночас це положення стосовно професійної правосвідомості є щонайменше суперечливим.

На наш погляд, правильно зазначає В. М. Кудрявцева, що професійна юридична діяльність завжди пов'язана з конфліктною або потенційно конфліктною сферою соціального спілкування, у якій перетинаються інтереси різноманітних суб'єктів права. Нерозвиненість професійних правових знань, поєднана з упевненістю у власній обізнаності, часто призводить до серйозних помилок у юридичній практиці. Останні не тільки ускладнюють ефективний захист прав і законних інтересів суб'єктів права, а й самі іноді призводять до їх грубого порушення [5].

Сьогодні на наш погляд, збагачене таким окремим видом деформації професійної правосвідомості, як недооцінка права, тобто в загальному плані йдеться про оцінку права на більш низькому рівні, ніж його дійсна цінність, про це також зазначає М. І. Козюбра [6]. Може йтися як про загальну недооцінку, так і про недооцінку певних аспектів права, окремих правових явищ. Наприклад, працівники правоохоронних органів можуть перевищувати значення каральних функцій права й недооцінювати його регулятивну функцію як самостійну у відриві від інституту юридичної відповідальності.

Варто погодитись із тими науковцями, які вважають, що доцільно самостійно виділити таку деформацію професійної правосвідомості, як правове розчарування (правова депресія), яке теж має своїм змістом викривлення на рівні цінностей [1]. Цей різновид деформації може бути перехідною ланкою до більш серйозних деформацій професійної правосвідомості. Він найбільш характерний для молодих спеціалістів, які зіштовхуються з непривабливою юридичною практикою в нерозвинutih, корумпованих правових системах. Право починає сприйматися ними суто як феномен зі сторінок підручника, залишається певним ідеалом, який наближається до реальності в інших суспільствах, але є недозвальною розкішшю в цьому суспільстві.

Потребує уваги й дослідження правового ідеалізму як однієї з форм деформації професійної правосвідомості. Досить удалим, на наш погляд, є визначення правового ідеалізму як переоцінки реальних можливостей права впливати на суспільні відносини й процеси. Сутністю його є переконаність у тому, що потрібно лише прийняти відповідні правові акти та актуальні соціальні проблеми – зубожіння населення, інфляція чи екологічна криза – будуть подолані [1]. Проте окремі наковці з цього приводу зазначають, що це далеко не так. Закон може дати позитивний ефект лише тоді, коли є необхідні економічні, політичні, організаційні й інші умови. Закони ж, які не реалізуються, нічого не варті та виступають додатковим фактором правового нігілізму.

Як наслідок і водночас окремим аспектом дослідження деформації професійної правосвідомості виступає правовий ригоризм [7, с. 104], під яким варто розуміти приписування закону уявних недоліків, висування до нього необґрунтованих претензій, які викликані неповним задоволенням цілком виправданих, розумних потреб. При цьому виді деформації суб'єкт залишає за полем своєї уваги неюридичні фактори дії закону, розв'язання певної соціальної проблеми й вину за незадовільний стан у відповідній сфері відносин повністю покладає на нормативно-правову базу.

Досить поширеним явищем сучасного правового суспільства і в Українській Державі, і за її межами є поширеність такої форми деформації професійної правосвідомості, як правова демагогія,

під якою розуміють маніпуляції ідеєю права або правовими ідеями для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючись розмовами про суспільне благо.

Водночас варто не забувати, що одним із найнебезпечніших видів деформації професійної правосвідомості є правовий нігілізм. Нігілізм узагалі виражає негативне ставлення суб'єкта до певних норм, цінностей, ідеалів, поглядів, окремих, а іноді й усіх сторін людського буття. Його розглядають окремі науковці як одну з форм світовідчуження та соціальної поведінки. Як течія суспільного життя, нігілізм зародився давно, але найбільше розповсюдження отримав у минулому столітті, переважно в Західній Європі й Росії.

Із теорії права можемо констатувати, що правовий нігілізм є різновидом соціального нігілізму. Його сутність полягає в загальному негативному, зневажливому ставленні до права, закону, правопорядку, юридичному неучтві. Ідеться про незатребуваність права суспільством, окремою особою, невір'я у високе призначення права, його потенційні можливості.

У літературі виділяються характерні риси сучасного правового нігілізму: а) підкреслено демонстративний, войовничий, конфронтаційно-агресивний характер; б) глобальність, масовість, розповсюдженість не тільки серед населення, а й в усіх державних структурах; в) різноманіття форм прояву; г) особливий ступінь руйнівності, опозиційності й популістська скерованість, регіонально-національне забарвлення; ґ) злиття з державним, політичним, моральним, економічним, релігійним нігілізмом, що утворюють разом єдиний деструктивний процес; д) зв'язок із негативізмом – більш широкою поняттям, що виникло в суспільстві в процесі руйнації старої та створення нової системи, зміни способу життя [8, с.710].

Зауважимо що в українській юридичній науці на загальнотеоретичному рівні правовий нігілізм ґрунтовно досліджував А. В. Волошенюк [9]. Сутність правового нігілізму автор убачає в тому, що під впливом факторів об'єктивного й суб'єктивного характеру право втрачає свою цінність у свідомості окремого індивіда, певної соціальної групи або суспільства в цілому, перестає сприйматися ними як необхідний компонент соціальної життєдіяльності, наділений такими якісними характеристиками, як справедливість, сила та ефективність [9].

На наш погляд, варто зазначити, що основними формами прояву правового нігілізму у сфері професійної юридичної діяльності є функціонування державних структур поза межами правового поля; конфронтація різних структур державної влади. Це так званий «номенклатурний», «елітарний» нігілізм, який призводить до паралічу влади. Тут поєднуються державний і правовий нігілізм; підміна законності політичною, ідеологічною або прагматичною доцільністю; «війна законів»; надмірна регламентація суспільних відносин; пріоритет інтересів олігархічних кланів та груп над інтересами суспільства; використання ідей законності й правопорядку як приводу для застосування сили, порушення прав людини та громадянина; установка на бездіяльність і неприйняття необхідних відповідно до закону заходів, адміністративна «сверблячка», довільне тлумачення закону; ігнорування процесуальних вимог та обмежень; несанкціоноване використання спеціальних технічних засобів для спостереження за громадянами; односторонньо-звинувачувальний підхід до осіб, які підозрюються в скоєнні злочину; фальсифікація доказів; зневага до своєї професії; відсутність принципів тощо.

Було б неправильно не зазначити, що найважчою формою деформації професійної правосвідомості є її переродження в злочинну форму. Такій правосвідомості притаманний максимальний ступінь викривлення правових ідеалів, свідченням чого стає свідоме скоєння людиною навмисних, переважно тяжких кримінальних злочинів, мотивами яких стають жорстокість, користь та ін. На наше переконання, її сутність полягає у сформованій установці на вчинення злочину, у готовності використання владних повноважень для досягнення антиправових цілей.

Доцільно погодитись із тими науковцями, які вважають, що саме по собі скоєння злочину не завжди свідчить про суттєві дефекти правосвідомості відповідних суб'єктів, також як і правомірна поведінка сама по собі не дає підстав робити висновки про високий рівень правосвідомості особи. Дефекти правових знань, ставлень, уявлень, вимог створюють формальну можливість для поведінки, що суперечить праву. Вони можуть бути властиві як правопорушникові, так і особі, яка не порушує закон [10, с.7].

До другої групи належать стереотипність мислення; звуження кругозору, зниження емоційного ставлення до подій, що відбуваються, і байдужність до осіб, щодо яких здійснюється професійна юридична діяльність; упередженість стосовно правопорушників (обвинувальний ухил); юридичне

сприйняття неюридичного світу; зневага неюридичною професійною думкою; формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості.

Стереотипність мислення як різновид деформації професійної правосвідомості – це підхід до нових юридичних ситуацій із системою усталених, консервативних, шаблонних оцінок, які є, з одного боку, результатом значного практичного досвіду роботи, і з іншого – недостатнього професійного саморозвитку. Цей вид деформації може призводити до серйозних юридичних помилок, до порушень професійно-етичних норм стосовно суб'єктів юридичного процесу.

Звуження кругозору – це замикання духовного життя юриста на професійній сфері. Цей вид деформації характеризується низьким рівнем обізнаності юриста у сфері загальної культури, у відсутності в його непрофесійному житті серйозних хобі, захоплень.

Зниження емоційного ставлення – це зниження емоційного бар'єру сприйняття явищ, пов'язаних із професійною юридичною діяльністю. Хоча таке зниження – цілком закономірний процес. Питання лише в його ступені. Воно може бути кваліфіковане як деформація професійної правосвідомості лише тоді, якщо переросло в жорстоке у своїй байдужості ставлення, передусім, до осіб, стосовно яких здійснюється професійна діяльність. Це проявляється у формальному, бюрократичному підході до своєї роботи, у відсутності будь-якого бажання допомогти тим, хто потребує компетентного правового захисту, у відсутності співчуття до постраждалих.

Упередженість стосовно правопорушників – це сприйняття особи, котра підозрюється в скоєнні правопорушення, як такої, вина якої вже доведена.

Юридичне сприйняття неюридичного світу – це сприйняття неюридичних подій і явищ власного й суспільного життя через «юридичний світлофільтр», тобто підсвідома скерованість пізнання, оцінки навколишнього світу через юридичні схеми.

Зневага неюридичною професійною думкою – це скептичне, несерйозне, поблажливе сприйняття будь-якої думки професіонала з іншої сфери юридичної практики, яка стосується юридичної проблематики.

Формалізм і бюрократизм професійної правосвідомості – це дотримання юридичних форм та процедур не в ім'я духу закону, правової справедливості, а в ім'я його букви, навіть на шкоду першим.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи проаналізовані вище положення, доходимо до логічного висновку про те, що особливо небезпечними є деформації професійної правосвідомості на мотиваційному рівні. Варто погодитись із М. Я. Соколовим, що мотивами професійної діяльності є принципова позиція, пов'язана із захистом інтересів суспільних, окремих осіб, із вірними служінням ідеї права тощо; професійний інтерес до результатів діяльності; ортодоксально-юридична позиція (закон є закон); конформна позиція, орієнтована на: а) поведінку громадян; б) поведінку професійної групи; в) поведінку керівництва; професійні звички; вузькопрагматична позиція, яка виражає зацікавленість у проходженні справи; страх покарання, засудження колегами, знайомими, родичами; егоцентрична поведінка; недостатньо відповідальне ставлення до виконання своїх службових функцій; кар'єристська позиція; поведінка, яка впливає із міркувань матеріальної вигоди [11, с.89]. На нашу думку, безперечно, усі мотиви, окрім перших двох, можуть призводити до деформацій професійної правосвідомості. Усе залежить від їх сполучення та інтенсивності (вони спрацьовують в окремих ситуаціях чи мають стійкий і всеохоплюючий характер).

У зв'язку з цим можна виділити такі типи юристів, які є носіями деформованої правосвідомості: «прагматик» – розуміє дух та букву закону, але зацікавлений, передусім, у «проходженні» справи й у зв'язку з цим орієнтується на думку осіб, від яких залежить кінцеве рішення питання; «флюгер» – допускає відступ від вимог закону під тиском вищестоящих або місцевих керівників; «педант» – гранично суворо керується буквою закону, але може поступатися його духом заради дотримання форми; «антипедант» – керується духом закону, але може поступатися його буквою; «кар'єрист» – схильний поступатися законом заради просування по службі; «бюрократ» – заслоняється законом або ніби не помічає букву закону, або вихолощує його дух заради власних зручностей та спокою; «фіктивний юрист» – порушує закон в особистих інтересах.

Джерела та література

1. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. В. Мухін ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 18 с.
2. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского смысла / С. И. Максимов – Харьков : Право, 2002. – С. 259, 260, 265–271.

3. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури / Ю. М. Тодика. – Х.: РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
4. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
5. Социальные отклонения. Введение в общую теорию / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М. : Юрид. лит., 1984. – 320 с.
6. Правовое воспитание молодежи / под ред. Н. И. Козюбры. – Киев : Наук. думка, 1985. – 319 с.
7. Карпунов В. М. Правова свідомість: деякі теоретичні та практичні аспекти дослідження / В. М. Карпунов // Вісн. Луганськ. ін-ту внутр. справ. – Спец. вип. : у 4-х ч. : Ч. 1. – Луганськ : РВВ ЛІВС, 1999. – С. 104.
8. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. А. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.
9. Волошенюк А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А. В. Волошенюк. – Харьков : ООО «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕСС», 2005. – 104 с.
10. Долгова А. И. Особенности правосознания и правового воспитания лиц, совершающих преступления / А. И. Долгова // Правосознание и правовое воспитание осужденных : сб. науч. тр. / под ред. А. И. Долговой. – М. : Всесоюзный ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1982. – С. 7.
11. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов / Н. Я. Соколов. – М. : Наука, 1988. – 224 с.

Куренда Л. Исследование деформации профессионального правосознания юриста. В материалах научной статьи автор исследует понятие деформации профессионального правосознания юриста, даёт краткую характеристику основных видов деформации профессионального правосознания. Особенно опасны деформации профессионального правосознания на мотивационном уровне. В связи с этим можно выделить следующие типы юристов, которые являются носителями деформированной правосознания: «прагматик» – понимает дух и букву закона, но заинтересован, прежде всего, в «прохождении» дела и в связи с этим ориентируется на мнение лиц, от которых зависит конечное решение спорного вопроса; «флюгер» – допускает отступление от требований закона под давлением руководителей; «педант» – предельно строго руководствуется буквой закона, но может уступать его духом ради соблюдения формы; «антипедант» – руководствуется духом закона, но может уступать его букве; «карьерист» – склонен уступать закону ради продвижения по службе; «бюрократ» – прикрывается законом или будто не замечает букву закона, или выхолащивает его дух ради собственных удобства и спокойствия, «фиктивный юрист» – нарушает закон в личных интересах.

Ключевые слова: правосознание, деформация, профессия, юрист, нигилизм, инфантилизм, идеализм.

Kurenda L. The Study of the Deformation of the Professional Legal Awareness. The author explores the concept of the deformation of the professional legal awareness and gives a brief analysis of the main types of such phenomenon. The deformations of the professional legal awareness on the motivational level are particularly dangerous. In this regard, one can distinguish the following types of lawyers who are carriers of a deformed sense of legal awareness: «pragmatic» understands the spirit and the letter of the law, but is primarily interested in the «passing» of the case and in this regard focuses on the opinion of those upon which the final solution of the matter depends. «Weather vane» allows derogation from the requirements of the law under the managers' pressure. «Pedant» is very strongly guided by the letter of the law, but it may yield to the spirit of respect for the sake of form, «antipedant» is guided by the spirit of the law but may be inferior to the letter, «climber» tends to give way to the law for the sake of promotion, «bureaucrat» skulks behind the law and does not notice the letter of the law, or dilutes its spirit for the sake of his own convenience and peace of mind, «a fictitious lawyer» violates the law for personal gain.

Key words: professional legal awareness, deformation, a profession, a lawyer, nihilism, infantilism, idealism.

УДК 341:061

О. Лаба

Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства

У статті розглянуто міжнародний досвід, спрямований на зміцнення довіри між органами державної влади та організаціями громадянського суспільства. Виділено реалізовані заходи, спрямовані на зміцнення довіри громадян до спроможності органів державної влади забезпечувати належне управління.

Ключові слова: органи державної влади, організації громадянського суспільства, неурядові організації, Європейський Союз, програма розвитку ООН.

© Лаба О., 2013

Постановка наукової проблеми та її значення. Цінність цього дослідження полягає в детально розкритій інформації, спеціально підібраній з урахуванням потреб представників державних і недержавних органів, практиків та експертів, які займаються проблематикою організацій громадянського суспільства в Україні. Це дослідження керується розумінням того, що участь громадянського суспільства в прийнятті рішень являє собою ключовий фактор демократичного розвитку й економічної стабільності кожної держави.

Актуальність дослідження зумовлена подальшим розвитком громадянського суспільства в Україні через вивчення та передачу успішного міжнародного практичного досвіду, спрямованого на зміцнення довіри між органами державної влади й організаціями громадянського суспільства.

У статті зосереджено увагу, передусім, на макрополітичному рівні, де заходи щодо побудови взаємної довіри, можуть зміцнити демократичне управління, підвищити ефективність державних інституцій і якість економічної політики. З огляду на те, що зусилля, спрямовані на зміцнення довіри можуть охоплювати широкий спектр заходів, а також зважаючи на їхню глибину та доволі складну структуру, головну увагу приділено заходам щодо зміцнення взаємної довіри, що розглядається крізь призму принципів належного управління.

Формулювання мети та завдань статті. Мета дослідження – усебічний огляд деяких успішних форм міжнародної практики в межах співробітництва між органами державної влади та організаціями громадянського суспільства. Запропоновано заходи й механізми зміцнення довіри, які сприяють розвитку діалогу та можуть бути застосовані в українському контексті.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дефіцит демократії, утрата довіри суспільства, брак довіри... За останнє десятиліття всі ці вислови міцно вкорінилися в міжнародній публічній сфері, відтак привертаючи увагу політиків і мас-медіа до проблеми, яка загрожувє підризом головних демократичних цінностей, сповідуваних упродовж останніх століть. Повільно, але неухильно тісний зв'язок між керівниками й керованими ослаб до такої міри, що громадяни втрачають віру в здатність політиків належно керувати державою, а органи влади не вірять у добрі наміри та підтримку з боку сектору громадянського суспільства. Цю тенденцію яскраво проілюструвало всесвітнє опитування, проведене у 2005 р. Центром соціологічних досліджень «Геллап Інтернешнл», яке виявило такий парадокс: близько 50 % респондентів з усіх куточків світу заявили, що вибори в їхніх країнах відбуваються вільно й справедливо, але тільки 30 % із них вважали, що їхня країна справді керується волею народу.

Реагуючи на це соціальне явище, міжнародні організації, уряди та організації громадянського суспільства започаткували по всьому світі низку програм, заходів й ініціатив, спрямованих на подолання браку довіри між владою та громадянами, зміцнення взаємної довіри й розуміння [2].

Упродовж останніх десятиліть роль сектору громадянського суспільства поступово зростає. Цей процес відбувається поетапно – від надання інформації через консультації – до діалогу та партнерства. Методи залучення тісно пов'язані як із метою цього залучення, так і з політичним, адміністративним та соціальним розвитком окремо взятої країни і її сектору громадянського суспільства.

Європейський Союз застосовує на практиці різноманітні «жорсткі» та «м'які» документи, присвячені зміцненню довіри. Основні засади громадської участі сформульовано в Договорі про Європейський Союз і Договорі про функціонування Європейського Союзу. Джерелом потужної рушійної сили є Біла книга з питань європейського управління й Загальні принципи та мінімальні стандарти проведення консультацій між зацікавленими сторонами [3]. Установлені цими документами стандарти взято на озброєння європейськими інституціями та державами-членами. Додатковий внесок у створення чіткої правової бази залучення громадян до участі в політичному процесі зробили Європейська ініціатива прозорості, а також нормативні положення, що регулюють порядок лобіювання.

Паралельно зі структурою ЄС Рада Європи розробила додаткові документи щодо зміцнення довіри, які відкривають можливості для ширшого взаємного визнання та посилення співробітництва між сторонами: «Рекомендації щодо правового статусу неурядових організацій в Європі», а також «Кодекс передової практики громадської участі у процесі прийняття рішень», прийнятий у жовтні 2009 р. [4]. Конференція міжнародних неурядових організацій визначила головні напрями поширення стандартів активної громадської участі за межі ЄС, формуючи спільне загальноєвропейське розуміння того, як належить будувати взаємну довіру між владою та громадянами.

Існує спільне розуміння того, що чим більшу роль відіграють організації громадянського суспільства в політичному процесі, тим більше обов'язків слід на них покладати. Відтак, дедалі зростають очікування того, що організації громадянського суспільства повинні дотримуватися таких самих правил прозорості й підзвітності, яких дотримуються державні інституції. Нові норми прозорості та підзвітності для Організації громадянського суспільства розроблялися переважно на добровільній основі в самому секторі громадянського суспільства (наприклад «Європейська хартія активної громадянської позиції», «Хартія відповідальності неурядових організацій» тощо), а також у посібниках, підготовлених такими великими міжнародними організаціями, як ООН і ЄС. Головна мета цих стандартів – забезпечення того, щоб Організації громадянського суспільства репрезентували «справжній» голос громадян і діяли виключно задля суспільного блага.

Тенденція підвищення підзвітності та прозорості в секторі Організації громадянського суспільства здебільшого підтримується самим сектором. Принципи й посібники з питань належного управління розробляються, зокрема, такими міжнародними організаціями, як «Незалежний сектор» (Independent Sector), «Європейський центр фондів» (European Foundation Centre), «Центральна та Східноєвропейська робоча група з питань управління діяльністю некомерційних організацій» (Central and Eastern European Working Group on Non-profit Governance). Крім того, впроваджено низку схем самоакредитації, акредитації силами сторонніх організацій та оцінки доброчесності.

Існує нагальна потреба в розробці чітко сформульованих і зрозумілих критеріїв представництва для тих організацій громадянського суспільства, які залучаються до розробки та проведення політичного курсу на міжнародному, національному та місцевому рівнях. Цю ідею, запропоновану Європейською комісією, підтримав сектор громадянського суспільства на загальноєвропейському рівні всупереч позиції таких організацій, як Європейський соціально-економічний комітет і Платформа європейських соціальних неурядових організацій [5].

До найпопулярніших документів забезпечення безперешкодного співробітництва між державними інституціями та організаціями громадянського суспільства належать різноманітні рекомендації й посібники, у яких окреслено права та обов'язки обох сторін політичного процесу. Прикладами можуть, зокрема, служити «Посібник Організації економічного співробітництва та розвитку з інформації, консультацій та громадської участі у формуванні та проведенні політичного курсу», «Рекомендації щодо участі великих груп і зацікавлених сторін».

Розвиток електронних технологій переформував процедури надання державних послуг, привівши до заміни багатьох традиційних урядових механізмів. Синонімом сучасної інноваційної держави стало електронне врядування, у якому центральними елементами виступають якість, довіра й швидкість. Відповідно, змінилися й засоби надання інформації, проведення громадських консультацій та моніторингу, відкриваючи ширший простір для застосування засобів Інтернету як кращих і швидших каналів спілкування між владою та громадянами. Тому органи влади у всьому світі активно впроваджують засоби електронного врядування в усі сфери взаємодії зі своїми громадянами.

Право доступу до інформації й державних документів усвідомлюється як ключовий елемент належного управління, який зміцнює легітимність органів державної влади в очах суспільства і його довіру до них. Право доступу до інформації закріплене в різних міжнародно-правових документах (це, зокрема, Конвенція Ради Європи про доступ до офіційних документів, Хартія основних прав Європейського Союзу [6], Конвенція Європейської економічної комісії ООН (UNECE) про доступ до інформації, громадську участь у прийнятті рішень і доступ до правосуддя в питаннях, які стосуються навколишнього середовища) та правових системах держав – членів ЄС. На національному рівні право доступу до інформації вважається одним із головних прав, яке в широкому розумінні гарантується конституційними положеннями [7].

На міжнародному рівні імплементація стандартів прозорості регулюється внутрішніми нормативними документами (Регламент № 1049/2001 «Про публічний доступ до документів Європейського парламенту, Ради та Комісії»), посібниками, які таким самим простим способом роз'яснюють, як отримати доступ до тієї чи іншої інформації (наприклад, посібник Європейської комісії), або ж регулюється різноманітними Кодексами поведінки («Кодекс належної адміністративної поведінки службовців Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу в їхніх професійних стосунках з громадськістю», прийнятий Європейською комісією «Кодекс належної адміністративної поведінки у стосунках з громадськістю»).

Право доступу до інформації в окремо взятих країнах ЄС гарантується їхніми конституціями та спеціалізованими законами. В усіх державах органи влади зобов'язані займати проактивну позицію в процесі надання інформації. Такий чином гарантується, що діяльність державних органів перебуватиме під прискіпливим контролем. Стандарти та вимоги щодо обов'язкового надання інформації ретельно розроблені й сформульовані у відповідних нормативних актах. Удалимими прикладами незмінної відданості органів влади справі постійного й проактивного інформування громадськості можна назвати британські схеми публікації та словенську модель інформаційного каталогу.

Урядові веб-портали перетворилися на провідні канали інформаційного обміну між органами влади та громадянами. Приклади таких порталів – австрійський портал «Help», естонський «X-Road», фінський «Suomi.fi» та британський «Direct.gov portal.uk».

Яскравими прикладами успішного стимулювання розвитку електронного врядування в інтересах пересічного громадянина є голландська програма «e-Citizen» і Хартія «e-Citizen». У тексті цієї Хартії підсумовано думку голландських громадян стосовно уряду загалом та викладено основні принципи, яких повинні дотримуватись органи державної влади у своїх стосунках із громадянами.

Механізми забезпечення підзвітності органів державної влади часто застосовуються в поєднанні із заходами, спрямованими на підвищення прозорості та громадської участі. Громадські консультації вважають безпрограшною для обох сторін формою взаємодії, яка уможлиблює розробку ефективних і продуктивних програмних заходів. Участь громадян забезпечується від початкового задуму до втілення в життя. Зелені книги, які публікуються Європейською комісією, являють собою важливі консультаційні документи, що сприяють проведенню широких громадських обговорень на європейському рівні. Це підтримують численні консультаційні ініціативи, зокрема «Громадянська агора» (Citizen Agora), «Ініціатива з інтерактивної розробки політики» (Interactive Policy Making Initiative), веб-портал «Ваш голос у Європі» (Your voice in Europe), європейські проекти громадських консультацій тощо.

У ролі консультативних органів застосовують експертні групи, які надають корисні поради під час підготовки законодавчих пропозицій та програмних ініціатив. Державні реєстри забезпечують прозорість їхньої роботи так само, як доброчесність їхніх членів. Загальні правила проведення громадських консультацій на національному рівні сформульовано в національних правових системах (Болгарія) або викладено в «м'яких документах» – скажімо, у «Суспільних договорах» чи хартіях (Великобританія, Нідерланди). Незважаючи на той факт, що останні не мають обов'язкової юридичної сили, їхні положення користуються широкою підтримкою з огляду на впровадження принципу «виконуй або поясни». Додаткова підтримка консультаційного процесу забезпечується за допомогою розробки спеціалізованих посібників, покликана гарантувати належне дотримання консультаційних процедур (Австрія, Великобританія, Болгарія). Участь громадськості забезпечується на всіх політичних рівнях: місцевому, регіональному, національному та міжнародному.

Ще одна форма сприяння широкій громадськості – участі в політичному процесі – це створення консультаційних порталів. Подібна практика трапляється як на загальноєвропейському рівні (наприклад, «Європейська ініціатива з інтерактивної розробки політики», веб-портал «Ваш голос у Європі» тощо), так і в окремих державах-членах (болгарський портал strategy.bg, естонський osale.ee, австрійський partizipation.at, голландський [Citizenlink](http://Citizenlink.nl)).

Для сприяння співробітництву між владою та громадянами спільними зусиллями органів державної влади й сектору громадянського суспільства розроблено низку стратегічних документів («Концепція розвитку естонського громадянського суспільства», «Суспільний договір в Англії та Уельсі тощо»). Головне завдання цих документів – чітко окреслення основних ролей, принципів і механізмів співробітництва між органами державної влади й Організаціями громадянського суспільства. На підтримку імплементації стратегічних документів публікуються Кодекси передової практики залучення громадянського суспільства (Естонія, Великобританія). Зі свого боку, Відомство федерального канцлера Австрії ухвалило «Стандарти громадської участі», а британський уряд запропонував «Національну структуру розширення громадської участі». Громадські саміти, журі, електронні петиції, форуми та інструменти оцінки державної політики належать до основних механізмів, за допомогою яких влада прислухається до голосу народу.

Як успішні приклади моніторингових органів громадянського суспільства на міжнародному рівні варто відзначити такі комітети громадянського суспільства, як ПРООН, Програма розвитку

ООН, Економічна і соціальна рада ООН, Європейський економічний й соціальний комітет. У державах – членах ЄС розповсюджена практика створення органів, які складаються з представників організацій громадянського суспільства, контролюють імплементацію державної політики й беруть участь у її формуванні. Приклади таких органів можна знайти в Ірландії, Болгарії та Словенії.

На місцевому рівні розвивається співробітництво громадян з органами місцевої влади, завдяки якому вони можуть сказати своє слово про розвиток середовища, у якому живуть. Місцеві «стратегічні партнерства» (Великобританія) та партиципаторний бюджетний процес (Іспанія, Бельгія, Італія, Німеччина, Франція, Португалія, Данія, Нідерланди, Великобританія) належать до кращих практичних методів зміцнення довіри між органами державної влади й громадянами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, пропонуємо виділити такі заходи, спрямовані на зміцнення довіри громадян до спроможності органів державної влади забезпечувати належне управління:

- розробка спільної заяви організацій громадянського суспільства та пріоритетів у сфері управління, завдань і механізмів роботи (можливі приклади: Суспільний договір у Великобританії або Концепція розвитку громадянського суспільства в Естонії). Головна мета – створення чіткої структури співробітництва між урядом та громадянським суспільством. Водночас, підписавши цей документ, сектор громадянського суспільства й уряд зобов'язуються дотримуватися єдиних стандартів поведінки;

- розробка мінімальних стандартів та / або керівних принципів проведення публічних консультацій;

- підготовка проектів і підписання міжінституційних угод й обов'язкових до виконання рекомендацій щодо призначення представників громадянського суспільства, методів організації та фінансування консультацій. Ці рекомендації повинні спільно розроблятися урядом і сектором громадянського суспільства;

- відкриття консолідованого консультативного порталу як центрального пункту збору відгуків громадян на політичні пропозиції та проекти нормативних актів. Цей портал має стати платформою для двостороннього зв'язку між громадянами й державними інституціями (успішні приклади можна знайти в Естонії, Нідерландах та Великобританії);

- створення відкритої бази даних про неурядові організації, які володіють експертними знаннями в різних сферах громадського життя (можна взяти за взірць публічний реєстр Європейської комісії). Така база даних ефективно впроваджуватиме прозорість і підзвітність у діяльність організацій громадянського суспільства. З іншого боку, вона сприятиме співробітництву між організаціями громадянського суспільства й державними інституціями, якщо останні зобов'язуються розсилати зареєстрованим організаціям громадянського суспільства, які працюють у відповідних сферах, проекти всіх нормативних актів, котрі підлягають обговоренню. Отже, створюватимуться додаткові гарантії того, що всі зацікавлені сторони будуть поінформовані з перших кроків підготовки та / або обговорення стратегічних документів;

- упровадження «законодавчого відбитку» залученого до парламентської доповіді індикативного списку зареєстрованих представників інтересів, із якими були проведені консультації та які зробили значний внесок у підготовку доповіді чи законодавчої пропозиції;

- забезпечення легкого доступу до документів й інформації через упровадження правил уніфікації урядових вебсайтів;

- упровадження законодавчого регулювання лобістської діяльності;

- створення на національному рівні консультативного органу з розширеними дорадчими функціями (успішні приклади: Національна рада в Словенії, Економічна та соціальна рада в Болгарії);

- нарощування потенціалу й здатності державних чиновників і представників організацій громадянського суспільства активно та конструктивно спілкуватися й взаємодіяти з організаціями громадянського суспільства / державними інституціями. Сприяння змінам у культурі та кращому розумінню ролі організацій громадянського суспільства в процесі прийняття рішень;

- активізація застосування електронних технологій, які сприятимуть залученню громадськості й моніторингу;

- успішні приклади ініціатив, придатних до застосування в інших умовах: Ініціатива з інтерактивної розробки політичного курсу; система якісної та кількісної оцінки ефективності електронного врядування; програми «Voting assistant» і «Voting Tracker» (Нідерланди).

Джерела та література

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : Веб-сайт: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/4247158.stm>
2. Матеріали інформаційного семінару: Міжнародні заходи зміцнення довіри між державою та громадянським суспільством. – К., 2012. – С.238.
3. Європейська / Комісія: Біла книга з європейського врядування – COM (2001) 428 – 24 липня. – 2001.
4. Кодекс належної практики громадської участі у процесі прийняття рішень, CONF/PLE (2009) CODE 1.
5. Дискусійний документ Комісії, Комісія і неурядові організації: Побудова більш міцного партнерства. 2001.
6. Хартія основних прав Європейського Союзу (2007/С/303/01).
7. «Свобода інформації. Право знати», декларація, прийнята учасниками всесвітньої конференції ЮНЕСКО, присвяченої свободі преси.
8. Регламент №1049/2001 Про публічний доступ до документів Європейського парламенту, Ради та Комісії, стаття 255 Амстердамського договору, 2001.
9. Буллен Н. Порівняльний аналіз європейської політики і практик у сфері співпраці між НУО та державою / Н. Буллен, Р. Тофтисова // Міжнар. журн. некомерційного права. – Т. 7. – Вип. 4. – 2005.

Лаба О. Международная практика мер, направленных на укрепление доверия между государством и организациями гражданского общества. В статье рассматривается международный опыт, направленный на укрепление доверия между органами государственной власти и организациями гражданского общества. Автор выделяет следующие меры, направленные на укрепление доверия граждан к способности органов государственной власти обеспечивать надлежащее управление: разработка совместного заявления организаций гражданского общества и приоритетов в области управления, задач и механизмов, разработка минимальных стандартов и / или руководящих принципов проведения публичных консультаций; подготовка проектов и подписание междуинституциональных соглашений и обязательных к исполнению рекомендаций о назначении представителей гражданского общества, методов организации и финансирования консультаций; открытие консолидированного консультативного портала как центрального пункта сбора отзывов граждан на политические предложения и проекты нормативных актов; обеспечение лёгкого доступа к документам и информации путём внедрения правил унификации правительственных вебсайтов; внедрение законодательного регулирования лоббистской деятельности и другие успешные формы сотрудничества.

Ключевые слова: органы государственной власти, организации гражданского общества, неправительственные организации, Европейский Союз, программа развития ООН.

Laba O. The International Practice of Measures Aimed at Building Confidence Between the State and Civil Society Organizations. The article deals with international experience aimed at building confidence between the authorities and civil society organizations. The author points out the following measures to strengthen public confidence in the ability of public authorities to ensure the proper management: the development of a joint statement by civil society and the priorities in the field of management, as well as objectives and mechanisms, the development of minimum standards and / or guidelines for public advice, drafting of projects and signing the institutional arrangements and binding recommendations on the appointment of members of civil society, methods of organization and financing of such pieces of advice, the establishment of the consolidated advisory portal as a central gathering unit for citizens opinions to policy proposals and draft regulations, providing easy access to documents and information by implementing rules unification government web sites, the introduction of legislative regulation of lobbying activities and other successful forms of cooperation.

Key words: public authorities, civil society organizations, non-governmental organizations, the European Union, the United Nations Development Programme.

УДК 347.129

О. Юхимюк

Знання про норми права як необхідна умова їх дотримання

Дотримання є формою безпосередньої реалізації норм права, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права. Для належного дотримання норм права необхідне їх знання адресатами та іншими заці-

кавленими суб'єктами. Такі знання особи одержують з офіційних друкованих джерел, із засобів масової інформації, із фахової правової допомоги, через контакти з державними органами й учасниками вже вирішених справ.

Ключові слова: правова освіта, правова культура, реалізація права, дотримання норм права, оприлюднення нормативно-правового акту.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалізація норм права належними суб'єктами завершує процес правового регулювання. Водночас реалізація норм права є складним явищем, що має свій зміст, особливості, принципи та форми. Розрізняють такі форми їх реалізації: дотримання, виконання, використання й застосування правових норм. Для комплексного розуміння категорії реалізації норм права виникає необхідність дослідження обізнаності особи із чинними правовими нормами з метою їх повного й належного дотримання.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблемою реалізації норм права в ракурсі розділу теорії права займався багато науковців, зокрема П. Рабінович, А. Алексєєв, М. Кельман, О. Скакун та інші. Безпосередню увагу правореалізації приділили такі дослідники, як В. Лазарев, П. Недбайло, І. Дюрягин, В. Юсупов й ін.

Сучасних науковців найбільше цікавить така форма опосередкованої реалізації норм права, як правозастосування. Зокрема, цьому присвятили свої праці М. Гнатюк, В. Дума, О. Пунько, Д. Бочаров, О. Уварова, Є. Бобрешов та ін.

Формулювання мети та завдань статті. Мета цього дослідження – загальнотеоретична характеристика дотримання норм права як форми їх безпосередньої реалізації. Основне завдання статті полягає в з'ясуванні значення знання норм права їхніми адресатами та іншими зацікавленими суб'єктами як необхідної умови ефективного впливу таких норм на поведінку зазначених суб'єктів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Дотримання норм права – форма реалізації норм права, за якої суб'єкт не вчиняє дій, заборонених приписами права. Якщо особа реалізує норму права свідомо, знаючи, що його зобов'язує норма з таким змістом, то йдеться якраз про дотримання цієї норми.

При додержанні (дотриманні) правових норм поведінка суб'єкта узгоджується з нормами-заборами, тобто реалізуються забороняючі норми права. Інакше кажучи, сутність додержання (дотримання) норм права полягає в тому, що суб'єкт додержується правових заборон, тобто утримується від порушення заборон, які містяться в тих чи інших правових нормах. Додержання (дотримання) норм права здійснюється пасивною поведінкою суб'єктів: вони не чинять дій, заборонених нормами права, і таким чином додержуються правових заборон.

Прикладом додержання норм права може слугувати утримання громадянина від спроб вивезти за межі країни предмети, заборонені для вивозу [1, с. 224].

Дотримання норм права формується під впливом різних чинників. Необхідною, хоча й недостатньою умовою дотримання норми права певним суб'єктом є те, щоб суб'єкт знав про дію та зміст цієї норми. Мотивацією дотримання правової норми особою, яка про неї дізналася, може бути страх перед санкцією, яка загрожує за її порушення, схвалення змісту норми на основі визнаної суб'єктом системи цінностей чи те, що дотримання цих норм стало для суб'єкта звичкою.

Якщо до дотримання правових норм суб'єкт схиляється через страх перед санкцією, незважаючи на те, чи стосується вона матеріальних інтересів особи, чи особистих, йдеться про «мотивацію інтересу». Водночас «мотивація без інтересу» ґрунтується на інших мотивах, ніж побоювання перед заходами покарання. Вона має місце тоді, коли адресат норми сприймає її як слушну, вважаючи, що її потрібно дотримуватися, незалежно від санкцій, які загрожують за порушення цієї норми. Інколи до «мотивації без інтересу» відносять також мотивацію, котра полягає в тому, що адресат норми враховує у випадку її порушення можливість осуду зі сторони членів суспільства, що може бути особливо дошкучливо для його престижу.

Указані види мотивації дотримання норм права пов'язані між собою. У цілому страх перед покаранням підтримується страхом перед осудом суспільства, що матиме місце в разі порушення цієї норми, якщо ж, звісно, не маємо справи з відверто не підтримуваною суспільством системою норм права [2, с. 100].

Як указувалося раніше, знання норм права їхніми адресатами та іншими зацікавленими суб'єктами є необхідною умовою ефективного впливу таких норм на поведінку зазначених суб'єктів.

Знання про правові приписи зацікавлені особи черпають із різноманітних джерел: з офіційних друкованих джерел, із засобів масової інформації, із фахової правової допомоги, через контакти з державними органами й учасниками вже вирішених справ.

Потрібно відрізнити інформацію про зміст чинних правових норм (наприклад надруковану в коментарях, підручниках) від інформації, що містить текст нормативно-правових актів (наприклад надрукованої в офіційних виданнях). Також розрізняють теоретичне знання норм права від знання права в дії, уміння реалізовувати різні правові приписи.

Щоб громадяни належно знали право, потрібно вживати різні заходи. Основним серед них є формальна публікація права, що полягає в доведенні до відома населення прийнятих правових приписів у передбаченій у цій правовій системі правовій формі, наприклад через оголошення нормативно-правового акта в офіційному друкованому виданні. Це спеціальна загальноприйнята дія, що найчастіше називається оприлюдненням нормативно-правового акта.

В Україні офіційне оприлюднення та набрання чинності законом є завершальною стадією законодавчого процесу. Офіційне оприлюднення законів України, згідно зі ст. 1 Указу Президента України від 10 червня 1997 р. № 593 «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності», відбувається в таких виданнях: «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Відомості Верховної Ради України», «Офіційний вісник України», «Офіційний вісник Президента України».

Прийнятий Верховною Радою України закон набирає чинності через десять днів після дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше від дня його опублікування в офіційному друкованому виданні.

Набуття законом України чинності та уведення його в дію можуть відрізнитися. Перехідні й прикінцеві положення законів України нерідко визначають час уведення закону в дію у випадку коли його реалізація з моменту набуття чинності є об'єктивно неможливою та потребує часу для перебудови роботи органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [3, с. 363].

Фактичний обсяг передачі інформації про право через офіційні видання досить обмежений, передусім тому, що такі видання не надходять до всіх зацікавлених адресатів, а також через те, що в них розміщені юридичні тексти, а не інтерпретовані з цих текстів правила поведінки. Відтворення норм із юридичного тексту через тлумачення вимагає знання правил тлумачення та вміння їх застосувати, що також не є всезагальним.

Сама по собі формальна публікація не свідчить про фактичне знання прийнятих й оприлюднених правових норм. Значимість цієї дії полягає в тому, що вона є першим доведенням до відома населення прийнятих правових норм. Від здійснення цієї дії залежить набрання чинності нормативно-правовим актом, офіційно опублікований текст трактується як аутентичний, тобто нормами права вважаються ті норми, що були сформульовані в тексті опублікованого нормативно-правового акта. А інформація про правові норми, одержана зацікавленими суб'єктами з інших джерел, мусить, у разі виникнення сумнівів, бути порівняна з текстом оприлюдненого нормативно-правового акта.

Від формальної публікації нормативно-правового акта слід відрізнити заходи, спрямовані на забезпечення фактичного доведення до відома заінтересованих суб'єктів інформації про зміст прийнятих правових норм. Вони полягають, насамперед, в організації системи доступу зацікавленим особам до текстів нормативно-правових актів (доступні публікації в періодиці, офіційні реєстри чинних нормативно-правових актів) й забезпеченні достатньо довгого *vacatio legis* (періоду між публікацією та набранням чинності нормативно-правовим актом) для ознайомлення зацікавленими особами з текстами прийнятих актів, відповідне комунікативне формулювання правових текстів, а також у забезпеченні загальнодоступної правової допомоги, висвітлення інформації про право через засоби масової інформації: пресу, радіо телебачення, передача правової інформації в процесі вирішення конкретних справ (наприклад показ по телебаченню судових процесів щодо вирішення сімейних, цивільних, трудових спорів).

Ефективність згаданих вище заходів, спрямованих на забезпечення зацікавлених осіб знаннями про право, є різною, залежно від того, чи зацікавлені особи є юристами, чи звичайними громадянами без правової підготовки.

Опублікування правових актів, застосування *vacatio legis*, доступне формулювання юридичного тексту, старання спрощення й інші рекомендовані юридичною технікою заходи сприяють ефективному засвоєнню прийнятих чи змінених норм права передусім особами, наділеними здатністю аналізувати норми права. Прозорість системи законодавства та її зрозумілість значною мірою роблять її лише доступною для населення, не настільки дозволяють громадянам вивчати право через ознайомлення з правовими текстами, наскільки істотно зменшують небезпеку маніпуляції правовими текстами й таким чином сприяють правовій безпеці.

Юридично не підготовлені громадяни стикаються з великими труднощами – найперше з пошуком у великому масиві актів тих необхідних документів, що містять відповіді на актуальні правові питання, а далі – із тлумаченням цих норм, навіть якщо правова система побудована відповідно до всіх правил юридичної техніки. Тому стосовно цієї групи осіб ефективними є такі заходи, у процесі яких передається інформація про зміст чинних правових норм у зв'язку з конкретними справами, які доводиться вирішувати громадянам. Більшість практично необхідної детальної інформації про чинні правові норми, з одного боку, передається під час професійних консультацій із юристами чи контактами з державними органами в процесі розгляду конкретних справ і вирішення конкретних спорів, із другого боку – у неформальних контактах між громадянами, через інформацію про вирішені державними органами справи, особливо судами.

Така інформація, незалежно від того, чи вона передається неформально, чи під час офіційних контактів із професіоналами, може бути неповна, деформована й подана ситуативно. При цьому не завжди відомості про право, отримувані громадянами в процесі вирішення конкретних справ державними органами, особливо судом, є для них достатньо зрозумілими.

Проте суспільне значення має не тільки факт наявності відповідних знань про право, а й поширення хибних знань. Такі хибні знання при чинні правові норми можуть спричинити їх порушення або неефективність правових інституцій, якими, унаслідок незнання, зацікавлені особи не користуються. Хибне знання про право може також формувати відповідне ставлення до правової системи; хто, кому невідомі належні йому повноваження, схильний негативно оцінювати правову систему, що формує низький рівень правової свідомості та правової культури.

Інколи чиєсь уявлення про чинні правові норми і їх зміст формуються на основі переконання про їх відповідність чи невідповідність із погляду моральної оцінки. Таке явище, яке називають «позитивізацією моральності», найчастіше стосується норм кримінального, сімейного й трудового права.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Дотримання норм права варто розглядати як форму безпосередньої реалізації норм права, за якої особа свідомо не вчиняє дій, заборонених приписами права. У контексті розглянутої проблеми можна зробити висновок, що для належного дотримання норм права необхідне їх знання адресатами та іншими зацікавленими суб'єктами. Знання про правові приписи зацікавлені особи одержують з офіційних друкованих джерел, із засобів масової інформації, із фахової правової допомоги, через контакти з державними органами й учасниками вже вирішених справ.

Водночас має значення не лише сам факт наявності в особи відповідних знань про право, але й поширення хибних знань про чинні правові норми. Це спричиняє їх неефективність, породжує деформацію правосвідомості (правовий нігілізм, правовий дилетантизм, правову демагогію та ін.). Загалом хибне знання про право може також формувати відповідне ставлення до всієї правової системи.

Водночас потребує подальшого дослідження вплив заходів, спрямованих на забезпечення фактичного поширення інформації про зміст прийнятих правових норм, на правосвідомість та правову культуру особи й суспільства.

Джерела та література

1. Теорія держави і права [Текст] : підручник / С. Л. Лисенков [та ін.] ; ред. С. Л. Лисенков. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
2. Юхимюк О. Чинники, що впливають на дотримання норм права / О. Юхимюк // Актуальні питання реформування правової системи України: зб. наук. ст. за матеріалами Х Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 7–8 черв. 2013 р. / уклад. З. В. Журавська та ін. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2013. – С. 99–101.
3. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 4-ге вид., переробл. і доопрац. – К. : Вид-во «Ліра-К», 2012. – 576 с.

Юхимюк О. Знання о нормах права как необходимое условие их соблюдения. Соблюдение норм права является формой непосредственной реализации норм права, при которой субъект не совершает действий,

запрещённых предписаниями права. Для надлежащего соблюдения норм права необходимо их знание адресатами и другими заинтересованными субъектами. Такие знания лица получают из официальных печатных источников, средств массовой информации, из профессиональной правовой помощи, контактов с государственными органами и участниками уже решенных дел. Эффективность таких мероприятий, направленных на обеспечение заинтересованных лиц знаниями о праве, является разной в зависимости от того, являются ли заинтересованные лица юристами или обычными гражданами без правовой подготовки. Информация о действующих правовых нормах независимо от того, передается она неформально или в ходе официальных контактов с профессионалами, может быть неполная, деформированная и поданная ситуативно. Ошибочное знание о праве может также формировать соответствующее отношение к правовой системе в целом.

Ключевые слова: правовое образование, правовая культура, реализация права, соблюдение норм права, обнаружение нормативно-правового акта.

Iukhymciuk O. Knowledge of Law Standards as a Prerequisite for their Observance. The observance of law standards is a form of direct implementation of the law, in which the subject does not commit acts prohibited by the provisions of law. The knowledge of law by the addressees and other concerned parties is necessary for the proper implementation of the law. Such persons will receive knowledge from the official printed sources such as media, from the professional legal assistance, through contacts with the authorities and participants of the already solved cases. The effectiveness of such measures aimed at ensuring the concerned parties with the knowledge of the law differs depending on whether the concerned parties are lawyers or ordinary citizens with any legal training. Information on current law principles may be incomplete, distorted, as well as ad hoc regardless it is presented informally or in the course of official contacts with professionals. Erroneous knowledge of the law may also form the corresponding relation to the legal system as a whole.

Key words: legal education, legal culture, the implementation of law, respect for the rule of law, the divulgation of a regulatory act.

РОЗДІЛ II

Конституційне, адміністративне та фінансове право

УДК 342.565.4(4УКР)

В. Бевзенко

Історія становлення й розвитку вітчизняного інституту адміністративної юстиції *

У статті зроблено спробу висвітлити основні віхи й особливості формування та розвитку вітчизняного інституту адміністративної юстиції. Зауважено, що українська адміністративна юстиція має багатовіковий досвід функціонування, на неї вплинуло перебування етнічних земель України в складі інших державних утворень. Зроблено висновок, що український інститут адміністративної юстиції перебував переважно під впливом неукраїнської державно-політичної ідеології. Історію цього інституту розглянуто як із національних, так і наднаціональних позицій; доведено, що запровадженню адміністративної юстиції на українських землях передували непрості історичні, політичні, міжнаціональні, суспільні передумови.

Ключові слова: адміністративна юстиція; Україна; інститут; суд; Велике князівство Литовське; гетьманщина; Російська, Австро-Угорська імперії; Українська Народна Республіка; СРСР

Постановка наукової проблеми та її значення. Ще кілька років тому громадяни України були позбавлені можливостей і дієвих процесуальних гарантій здійснення своїх суб'єктивних прав. У радянський період система адміністративних судів залишалася недосяжною мрією, а передовий досвід її функціонування в іноземних країнах піддавався нищівній критиці.

У новітній період незалежна Україна виявила своє прагнення до побудови правової, демократичної держави та запровадила повноцінно функціонуючу систему адміністративних судів. Це слід визнати як один із вагомих здобутків сьогодення.

Уперше обґрунтований на теренах Центральної Європи приблизно в 30–40 рр. XIX ст. інститут адміністративної юстиції був абсолютно новим явищем у тодішньому суспільстві та правовій науці, подальший розвиток якого цілковито належить уже до другої половини XIX ст.

Адміністративну юстицію зазвичай розглядали й продовжують розглядати як необхідний елемент правової держави, у переліку принципів якої проголошувалася гарантованість прав і свобод громадян від неправомірних дій органів публічної, передусім виконавчої влади, з урахуванням соціальних, політичних умов і правових традицій. Учення про адміністративну юстицію знайшло визнання в наукових і політичних колах різних держав і сприймалося як прогресивний правовий інститут, нерозривно пов'язаний із правовою державою. Уже в позаминулому столітті науковці чітко

© Бевзенко В., 2013

* Бевзенко В. М. Современная украинская административная юстиция: характеристика и особенности формирования / В. М. Бевзенко // Полицейское право. – 2007. – № 2 (10). – С. 167–169; Komzjuk A. Die Verwaltungsgerichtsbarkeit in der Ukraine: Entstehung, Entwicklung und Struktur / A. Komzjuk, R. Melnyk, V. Bevzenko, T. Mann // Osteuropa Recht. – 2010. – № 3. – S. 249–271; Бевзенко В. М. Основные институты современной украинской административной юстиции / В. М. Бевзенко // Вестник Академии МВД Республики Беларусь. – № 1 (19). – 2010. – С. 214–218; Bevzenko Vladimir. Die öffentliche Verwaltung als Partie des Verwaltungsgerichtsverfahrens in der Ukraine / Vladimir Bevzenko // Grundstrukturen der Verwaltungsgerichtsbarkeit in Deutschland und der Ukraine / Hg. Prof. Dr. Thomas Mann, Juristische Fakultät, Universitätsdrucke Göttingen. – Göttingen : Universitätsdrucke Göttingen, 2011. – S. 63–66.

визначили основну ідею адміністративної юстиції – захист людини, яка перебуває у відносинах із публічною владою.

Відтоді й досі інститут адміністративної юстиції – один із найбільш дієвих способів обмеження влади, виробленим людством у процесі утвердження принципу верховенства права у відносинах між публічною адміністрацією та приватними особами.

Особливими були передумови запровадження адміністративної юстиції на українських землях. Історія становлення й розвитку української державності, зокрема адміністративної юстиції, почасти сумна, іноді трагічна, багато в чому повчальна й уславлена видатними подіями світового масштабу. Тож ніяких сумнівів не має викликати та обставина, що, вивчаючи той чи інший правовий інститут, до уваги слід приймати історичні аспекти його розвитку.

Розуміючи та визнаючи необхідність вивчення історії вітчизняного інституту адміністративної юстиції, потрібно наголосити на тому, що ця справа складна не стільки з технічної позиції, скільки зі змістовної. У цьому випадку йдеться про те, що український інститут адміністративної юстиції розвивався під одночасним впливом як європейської, російської правової науки, так і відповідного законодавства. З огляду на це, доволі важко виокремити в змісті названого інституту суто українські традиції або елементи. Хоча іноді, особливо в періоди намагання розбудови української державності, на теренах нашої держави приймалися суто українські правові акти, які з повною впевненістю можна віднести до національних джерел інституту адміністративної юстиції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Розпочинаючи розмову про історію становлення й розвитку української адміністративної юстиції (далі – історія адміністративної юстиції), слід зупинитися, на нашу думку, на деяких концептуальних положеннях, без пояснення яких читачеві буде досить складно зрозуміти особливості історичного розвитку цього інституту.

Отже, по-перше, потрібно постійно пам'ятати про те, що українська адміністративна юстиція має багатовіковий досвід функціонування. І це попри ту обставину, що в Україні ніколи не було повноцінних адміністративних судів. Лиш іноді, у певні періоди розвитку нашої держави, у країні створювалися, а потім дуже часто ліквідувалися установи, які віддалено нагадували адміністративний суд. Тому дослідження історії української адміністративної юстиції здійснюється завдяки вивченню аналізу тих наукових праць дослідників, які присвячувались організації та здійсненню судового контролю за діями (бездіяльністю) й рішеннями суб'єктів владних повноважень.

По-друге, важливим для розуміння особливостей історії української адміністративної юстиції є те, що власне українського інституту адміністративної юстиції до утворення в 1990 р. незалежної держави України як такого не існувало.

Це обумовлено тим, що етнічні землі України до 1990 р. завжди перебували в складі інших державних утворень, наприклад:

- до 1917 р. – у складі Російської й Австро-Угорської імперій;

- після 1917 р. – у складі Радянського Союзу, Австро-Угорської імперії, Чехословаччини, Польщі, Угорщини, Румунії.

Унаслідок цього і з науково-теоретичних, і з практичних міркувань український інститут адміністративної юстиції переважно перебував під впливом неукраїнської державно-політичної ідеології.

Отже, історію цього інституту ми можемо розглядати як із національних, так і з наднаціональних позицій; запровадженню адміністративної юстиції на українських землях передували непрості історичні, політичні, міжнаціональні, суспільні передумови. І це буде справедливо, оскільки в його утворенні, нехай навіть теоретично, так чи інакше брали участь представники і української, і російської, і багатьох інших національностей.

Крім того, надзвичайно важливо розуміти, що історичні передумови запровадження адміністративної юстиції в нашій державі можна поділити на нормативні й наукові, перші з яких пов'язані із самостійними правовими актами, прийнятими на теренах нашої держави із зазначеного питання, тоді як другі представлені науковими концепціями та теоріями.

Коли ж постав інститут адміністративної юстиції та як він розвивався?

Відповідь на першу частину цього запитання перебуває в площині з'ясування часових меж виникнення адміністративного права, оскільки саме із його становленням і розвитком цієї галузі права пов'язаний початок дослідження проблем адміністративної юстиції. Дійсно, адміністративна

юстиція не могла постати за часів поліцейської держави, коли діяльність органів державної влади, правовий статус фізичних осіб визначали нормами поліцейського права. Водночас ідеться про ХІХ ст., коли в Російській імперії панувало повне правове свавілля, яке виправдовувалося прагненням держави забезпечити для своїх підданих безпечні та благополучні умови життя. Здійснення визначеної мети досягалося виданням численних нормативних актів. Їх зміст «пронизував» усі сфери життя людини, яка, до речі, розглядалася як неповнолітня особа, не здатна розуміти, що для неї добро, а що – зло.

Принагідно маємо зауважити, що й господарські відносини, тобто сфера економічної діяльності і самостійних осіб, і суспільства в цілому також перебувала під пильним наглядом державних органів, насамперед, органів поліції. Із приводу сказаного В. Ф. Левитський писав, що економічні, фізичні й духовні інтереси суспільства – усе стало предметом ретельної регламентації, невідступного нагляду, безпосереднього управління державною владою. Водночас права особистості до уваги не бралися [1, с. 7].

Цілком закономірно, що все це призвело до виникнення поліцейської держави [2, с. 2], для якої людини була лише безликим об'єктом її необмеженого впливу. Отже, роль людини в Російській імперії ХІХ ст. полягала винятково в її підкоренні державній владі, яка самостійно визначала напрями й межі свого управлінського впливу на суспільство та його учасників. У такій ситуації ні про яку адміністративну юстицію як засіб контролю за діями й рішеннями суб'єктів управлінської діяльності не могло бути й мови. Держава прагнула керувати безмежно, усюди й у всьому.

Утім, ретельне вивчення історії держави та права України дає змогу переконатися в існуванні об'єктивних передумов утілення в життя українських традицій адміністративної юстиції.

У результаті реформ судових органів у другій половині ХVІ ст. структура регіонального судустрою на українських землях у складі Великого князівства Литовського, а після 1569 р. – Речі Посполитої Польської – була доповнена городськими, земськими, підкоморськими та каптуровими судами, система центральних органів правосуддя – трибунальськими судами. Їх організація була проявом загальнодержавного процесу розширення політичних прав шляхти у сфері здійснення правосуддя. У пореформений період в основу устрою й діяльності земських, підкоморських, трибунальських та, частково, городських судів були закладені нові організаційні засади: виборність; колегіальне вирішення справи; відокремлення суду від адміністрації; предметна спеціалізація; участь шляхти в процесі формування органів судочинства [3, с. 15].

Характерними рисами судового процесу українських земель ХVІ – початку ХVІІ ст. були змагальність; приватно-позовний характер, що обмежувався в справах про тяжкі злочини; спільне в загальних рисах провадження різних категорій справ; нерівність обсягу процесуальних прав та обов'язків учасників процесу залежно від стану, національності, статі, осілості; існування станової підсудності; формалізм; дуалізм – співіснування загального й звичаєвого процесу. Були запроваджені загальні засади судочинства: диспозитивність, гласність та участь громадськості, безпосередність й усність судового розгляду, персональна відповідальність за злочин. Такі принципи судового процесу, як призначення покарання лише за наявності достатніх доказів вини та не інакше як за вироком суду, недопустимість призначення покарання за заочним обвинуваченням, рівність перед законом, недоторканність особи, захист інтересів у суді через адвоката, надання безкоштовної правової допомоги, можливість оскарження рішення суду, реалізовувалися лише щодо справ шляхти й міщан [3, с. 16].

Визначальною подією, як у цілому в становленні української правової системи, так і в справі формування адміністративної юстиції в Україні, зокрема, стало підписання 1710 р. першої Конституції України гетьмана Пилипа Орлика – Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького («...діялося у Бендері, року 1710, квітня 5 дня, Пилип Орлик, гетьман Запорозького війська рукою власною... »).

Показово, що згодом, уже за часів української державності Павла Скоропадського, подібна судова модель поволі відтворювалася й починала практично втілюватись у вигляді закону.

Натомість розроблення й упровадження адміністративної юстиції в Російській імперії робилося лише завдяки обмеженому колу осіб. Так, у 1900 р. М. М. Палібін писав, що для забезпечення законності управління необхідна адміністративна юстиція, яка б розглядала справи, котрі виникають із різних відносин:

- а) органів адміністрації між собою;
- б) органів адміністрації з приватними особами й громадськими утвореннями.

Продовжуючи далі, науковець указував, що в Росії не існує правильно організованої та завершені системи адміністративної юстиції [4, с. 33–34]. Подібну думку підтримували також інші науковці, указуючи ще й на той факт, що в Росії суперечки між приватними особами й адміністрацією вирішуються самою адміністрацією. Така побудова адміністративної юстиції, зауважував В. В. Івановський [5, с. 173], програє тим, що при ній розгляд відповідних справ доручається не неупередженому суду, а зацікавленій у справі особі.

Водночас це не завадило вченим продовжити непрості обговорення про необхідність створення в Російській імперії адміністративної юстиції. Аналіз висловлених на початку минулого століття думок із цього приводу засвідчив, що більшість російських учених відстоювала доцільність виокремлення адміністративних судів у межах загальних, оскільки про будь-які серйозні гарантії у сфері внутрішнього управління можна було говорити лише в разі уведення судово-адміністративних установ у систему загальних судів [6, с. 83]. М. М. Коркунов зауважував, що російські умови адміністративної діяльності не забезпечують повної законності управління лише за допомогою кримінальних і цивільних судів [7, с. 500–501].

До розвитку вчення про адміністративну юстицію долучилися науковими працями видатні особистості світового масштабу – професори юридичного факультету Університету Св. Володимира – представники поліцейської й енциклопедичної науки навчального закладу М. Х. Бунге, А. Я. Антонович, М. М. Цитович, І. Т. Тарасов, М. К. Ренненкампф.

У 1917 р. Тимчасовий уряд створив Особливу комісію для складання проекту основних законів. Одним із них був проект Закону про адміністративні суди, прийнятий цього ж року [8]. Перед лютневою революцією 1917 р. ухвалено рішення покласти на урядовий сенат функції вищого адміністративного суду, запровадити в судових округах посади адміністративних суддів й покласти на окружні суди обов'язки розгляду певних адміністративних позовів [9, с. 6].

Видається, що стрімкий розвиток новітньої російської державності на початку ХХ ст. свідчив про очевидну необхідність створення адміністративних судів як повноцінних судових органів, які розв'язують суперечки у сфері управління, замість діючих тоді губернських присутствій щодо селянських, земських, міських справ, військової повинності, промислового податку, фабричних справ. Проте на той час спроби створення повноцінної функціонуючої системи адміністративної юстиції (адміністративних судів) виявилися марними [10, с. 10].

Падіння Тимчасового уряду в жовтні 1917 року позначило нову віху розвитку державності, зокрема адміністративної юстиції.

Законодавство нетривалого періоду існування самостійної Української держави (1917–1920 рр.) не оминало увагою й діяльність органів адміністративної юстиції. Конституція Української Народної Республіки 1918 р. встановила, що судова влада в межах цивільного, кримінального та адміністративного законодавства здійснюється винятково судовими органами. До того ж адміністративно-юрисдикційна діяльність адміністративних органів обмежувалася законом [11, с. 83].

За правління гетьмана Павла Скоропадського законодавчо закріплені положення, згідно з якими вищим судом з адміністративних справ був Генеральний суд Української Держави [11, с. 90].

Найбільш змістовно діяльність судових органів з адміністративних справ мав би регулювати Основний Державний Закон Української Народної Республіки доби Директорії (1920 р.). Незважаючи на те, що цей проект не був утілений у життя, його положення свідчать про значну увагу тодішнього уряду України до діяльності органів адміністративної юстиції. Зокрема, передбачалось утворення в судовій системі України Вищого адміністративного суду. Цей суд мав би розглядати й вирішувати, дотримуючись судової процедури, законність розпоряджень адміністративних органів та органів самоуправління, а також суперечки між адміністративними органами й органами самоуправління. Про роль, яка відводилася Вищому адміністративному суду в системі судових органів Української Держави того часу, свідчить той факт, що адміністративними судами першої інстанції мали бути загальні суди, яким надавалося право вирішувати, чи відповідають розпорядженням місцевих органів вимоги закону та чи не перевищила місцева влада свої повноваження [11, с. 114–116].

Зрештою, ретельне вивчення законодавства України 1918–1920 рр. дає підставу зробити висновок про те, що, незважаючи на доволі невеликий часовий відтинок, система органів адміністративної юстиції була достатньо розвинутою й упевнено прагнула до формування самостійних адміністративних судів [12, с. 328–329].

Важливо, що хоча у 20-х роках минулого століття визвольні державницькі змагання за незалежну Україну були придушені, але тривала наукова й законодавча робота над розробленням та впровадженням національного інституту адміністративної юстиції. Майже одночасно із встановленням радянської влади на українських землях, за кордоном продовжилась активна законотворча робота над підготовкою акту про суди в адміністративних справах.

Свідчення того – виявлений у наш час проект закону про суди в адміністративних справах 1932 р., який описує утворення суду з елементами процесуального механізму, що багато в чому відповідає моделям організації адміністрації, які діяли в країнах Європи [13]. Проект позначений написом «Адміністративна юстиція в Українській народній республіці»... Як виявляється, ще чимало «білих плям» приховує вітчизняна історія держави й права...

За умов початкового існування Радянської держави в умовах громадянської війни формування нової системи адміністративної юстиції, безумовно, не були першочерговими. Насамперед, робилися наполегливі спроби утворення й посилення репресивних органів.

Наприкінці 20-х років минулого століття як у СРСР, так і в УРСР з'являється тенденція майже повного припинення діяльності тих суб'єктів, які хоча б частково могли контролювати діяльність адміністративних органів.

Отже, можна стверджувати, що на час здобуття Україною незалежності в законодавстві Союзу РСР й УРСР відбувалися певні зрушення в справі організації системи адміністративної юстиції в тому її вигляді, який характерний значній кількості сучасних розвинутих держав [12, с. 332–333].

Становлення в 1991 р. України як незалежної держави позначило початок формування власної, національної адміністративної юстиції. Цей період характеризується активним розвитком вітчизняного законодавства про адміністративну юстицію й адміністративно-процесуальної науки. Настав якісно новий етап державного будівництва та правотворення в Україні.

Вочевидь, формування сучасної адміністративної юстиції України розпочалося саме з проголошення її державного суверенітету, яке здійснено прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України [14] і 24 серпня 1991 р. – Акта проголошення незалежності України [15]. Значення цих нормативно-правових актів для розвитку вітчизняної адміністративної юстиції полягає в тому, що Україна проголошувалася незалежною, самостійною демократичною державою. Державна влада тут здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу й судову.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Узагальнюючи викладене вище, процес становлення національної адміністративної юстиції умовно можна поділити на сім основних періодів:*

1) судоустрій і судочинство на українських землях у складі Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVII ст.);

2) судоустрій і судочинство доби Гетьманщини:

– від Визвольної війни під керівництвом Б. М. Хмельницького до судових реформ П. Л. Полуботка та Д. П. Апостола (1648–1734 рр.); 2) від гетьманства Д. П. Апостола до статутної судової реформи К. Г. Розумовського (1734–1760 рр.);

– від статутної судової реформи К. Г. Розумовського до поширення на Україну дії «Учреждения о губерниях» (1760–1782 рр.);

3) адміністративна юстиція на Українських землях доби Російської та Австро-Угорської імперій (друга половина XVIII – початок XX ст.);

4) адміністративна юстиція часів формування Української державності (1917–1920 рр. – доба Центральної ради, Гетьманату й Української Народної Республіки);

* Утім, до сих пір періодизація становлення національної адміністративної юстиції тлумачиться доволі неоднозначно, тож пропонується й такий поділ історії становлення національної адміністративної юстиції: 1) витоки адміністративної юстиції княжих часів, уключно Волинсько-Галицької держави до середини 14 ст.; 2) доба адміністративної юстиції Великого князівства Литовського й Річ Посполита – середина 14 ст. – середина 17 ст.; 3) адміністративна юстиція часів Визвольної війни й Гетьманщини – середина 17 століття – кінець 18 ст.; 4) адміністративна юстиція кінця 18 – початок 20 ст. у складі Австро-Угорської та Російської імперій; 5) адміністративна юстиція періоду Української революції 1917–1921 рр.; 6) адміністративна юстиція міжвоєнного періоду в складі сусідніх держав та урядів УНР в екзилі до 1991 р.; 7) адміністративна юстиція 1922–1991 р. у складі СРСР та урядів УНР в екзилі до 1991 р.; 8) адміністративна юстиція незалежної України з 1991 р.

- 5) творення адміністративної юстиції представниками Уряду Української Народної Республіки в екзилі (вигнанні) (із 1920 по 1992 р.);
- 6) адміністративна юстиція України часів її перебування в складі СРСР (1920–1990 рр.);
- 7) новітня адміністративна юстиція України (із 1990 р.).

Джерела та література

1. Левитский В. Ф. Предмет, задача и метод науки полицейского права / В. Ф. Левитский. – Харьков : [б. и.], 1894. – 25 с.
2. Тарасов И. Т. Учебник науки полицейского права / И. Т. Тарасов. – Вып. 1. – М., 1891. – 364 с.
3. Сокальська О. В. Судоустрій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.) : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. В. Сокальська ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 20 с.
4. Палибин М. Н. Повторительный курс полицейского права / М. Н. Палибин. – СПб. : [б. и.], 1900. – 252 с.
5. Ивановский В. В. Учебник административного права (Полицейское право. Право внутреннего управления) / В. В. Ивановский. – Казань : [б. и.], 1907. – 506 с.
6. Загряцков М. Д. Административная юстиция / М. Д. Загряцков // Критическое обозрение. – 1908. – Вып. II (VII). – С. 83.
7. Коркунов Н. М. Общее государственное право / Н. М. Коркунов. – М. : [б. и.], 1888. – С. 500–501.
8. 30 мая 1917 года было издано Положение об административной юстиции. – См. : Вестник Временного правительства. – 1917. – 9 июня.
9. Хаманева Н. Ю. Судебный контроль за реализацией прав граждан в сфере исполнительной власти / Н. Ю. Хаманева. – М. : [б. и.], 1999. – 110 с.
10. Стариков Ю. Н. Административная юстиция. Теория, история, перспективы / Ю. Н. Стариков. – М. : [б. и.], 2001. – С. 304 с..
11. Слюсаренко А. Г. История Украинской Конституции / А. Г. Слюсаренко, Н. В. Томенко. – Киев : [б. и.], 1993. – 192 с.
12. Бандурка А. М. Административный процесс: учебник / А. М. Бандурка, Н. М. Тищенко. – Харьков : [б. и.], 2001. – 353 с.
13. Бернад Ш. Адміністративна юстиція в Україні : проект закону про суди в адміністративних справах 1932 року / Ш. Бернад, Р. Корнута. – Івано-Франківськ : [б. в.], 2011. – 55 с.
14. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
15. Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.

Бевзенко В. История становления и развития отечественного института административной юстиции. В данной статье предпринята попытка осветить основные вехи и особенности формирования и развития отечественного института административной юстиции. Отмечается, что украинская административная юстиция имеет многовековой опыт функционирования. На неё повлияло пребывание этнических земель Украины в составе других государственных образований. Сделан вывод, что украинский институт административной юстиции в основном находился под влиянием неукраинской государственно-политической идеологии. История этого института рассматривается как из национальных, так и наднациональных позиций; доказано, что введению административной юстиции на украинских землях предшествовали непростые исторические, политические, межнациональные, общественные предпосылки. Доказывается, что процесс становления национальной административной юстиции условно можно разделить на семь основных периодов: 1) судоустройство и судопроизводство на украинских землях в составе Великого княжества Литовского; 2) судоустройство и судопроизводство эпохи Гетманщины; 3) административная юстиция на Украинских землях в составе Российской и Австро-Венгерской империй (вторая половина XVIII–начало XX в.); 4) административная юстиция времен формирования Украинской государственности; 5) создание административной юстиции представителями Правительства Украинской Народной Республики в экзиле (изгнании) (с 1920 по 1992 г.); 6) административная юстиция Украины времён её пребывания в составе СССР (1920–1990 гг.); 7) новейшая административная юстиция Украины (с 1990 г.).

Ключевые слова: административная юстиция; Украина; институт; суд; Великое княжество Литовское; гетманщина; Российская, Австро-Венгерская империя; Украинская Народная Республика; СССР.

Bevzenko V. The History of Formation and Development of the National Institute of Administrative Justice. In the given article an attempt to highlight the key stages and peculiarities of formation and development of the national Institute of administrative justices is done. It is noted that the Ukrainian administrative justice has a centuries-old experience. It has been affected by the staying of ethnic Ukrainian lands in the part of other state formations. The Ukrainian Institute of administrative justice was mainly under the influence of non-Ukrainian state political ideology.

History of this institute is examined as from national and supranational perspectives. It is proved that the not simple historical, political, international, social conditions preceded the introduction of administrative justice on

Ukrainian lands. It is proved that the process of the formation of national administrative justice can be divided into seven main periods: 1) judicial system and legal proceedings in the Ukrainian lands in the Grand Duchy of Lithuania; 2) judicial system and legal proceedings of Hetman's era; 3) administrative justice in the Ukrainian lands during the period of the Russian and Austro-Hungarian empires; 4) administrative justice during the times of formation of Ukrainian statehood; 5) formation of administrative justice by representatives of the Government of the Ukrainian National Republic in exile (1920–1992); 6) administrative justice of Ukraine since her stay in the USSR (1920–1990); 7) the newest administrative justice of Ukraine (since 1990).

Key words: administrative justice; Ukraine; Institute; the court; the Grand Duchy of Lithuania; Hetman; Russian and Austro-Hungarian Empire; the Ukrainian people's Republic, USSR.

УДК: 34(477+438)

А. Гороть, К. Прокопчук

Генезис польсько-українських міждержавних економічних відносин

У цій статті здійснено спробу проаналізувати й охарактеризувати із погляду міжнародного права найважливіші події із хроніки українсько-польських міждержавних економічних відносин у першій половині 90-х рр. XX ст. Також виділено основні етапи формування правової бази регулювання цих відносин на основі двостороннього співробітництва двох держав.

Ключові слова: інтеграція, міждержавні відносини, українсько-польські відносини, Польща, Україна, торгово-економічні зв'язки.

Постановка наукової проблеми та її значення. Основу українсько-польських відносин складають торгово-економічні зв'язки. Якщо тісні політичні відносини визначаються значною мірою контактами керівників двох держав, прем'єр-міністрів, парламентарів, окремих політиків, державних діячів різних рангів, то ринкова економіка невіддільна суб'єктивному фактору. А звідси – особливий характер правового регулювання міждержавних економічних відносин, де склалася своя «надбудова» – міжнародне економічне право (МЕП), яке є однією з провідних галузей міжнародного права.

Формулювання мети та завдань статті. Мета цієї розвідки – виділити, проаналізувати й охарактеризувати, із погляду міжнародного торгового, фінансового, інвестиційного права та права міжнародної економічної допомоги, найважливіші події із хроніки українсько-польських економічних відносин у першій половині 90-х рр. XX ст., пов'язані, з одного боку, із формуванням нової нормативно-правової бази на ринкових принципах, з іншого – виробленням нових форм і методів співробітництва, що відповідають сучасним нормам міжнародного права.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Передумови українсько-польського співробітництва в економічній сфері – зв'язки підприємств УРСР із Польщею за часів існування РЕВ, які були численними та інтенсивними. Відбувався активний обмін товарами, зокрема у великій кількості до України експортувалися польські меблі, устаткування для виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, інші товари.

Правовим підґрунтям для цього був підписаний Договір між урядами СРСР і ПНР про взаємні безвізові поїздки громадян (підписаний у грудні 1979 р.), яким громадяни обох країн керувалися до середини 90-х рр. Наприкінці 80-х рр. цей договір дав змогу численним польським дрібним торговцям (так званим «човникам») закуповувати в західних областях України промислові товари в досить великих обсягах. На початку 90-х рр. потік «човників» змінився за напрямом і складом: до Польщі за товарами й вільно конвертованою валютою стали масово їхати громадяни України.

Після розпаду СРСР і припинення діяльності РЕВ, із розгортанням масштабних політичних змін, гостро постала необхідність розбудови господарчих відносин між Польщею та Україною на новій правовій основі, з урахуванням інтересів обох країн як незалежних держав, а не елементів економічної системи Радянського Союзу й РЕВ.

Становлення договірно-правової основи українсько-польських економічних відносин на початковому етапі реформ (1989–1993 рр.) за характером домовленостей і хронікою найважливіших

подій можна умовно поділити на два періоди: перший – 1989–1991 рр., другий – 1992–1993 рр. До речі, такої періодизації дотримуються й польські аналітики, зокрема Януш Марек Цалка – старший експерт науки та планування при МЗС Республіки Польща, автор багатьох статей із проблем польської східної політики [1, с. 117].

Перший період можна цілком характеризувати як організаційний у плані формування нової моделі співробітництва, і як вихідний рубіж – із погляду нових форм і методів співробітництва. І для Польщі, і для України він важливий, передусім, з огляду на можливість самостійно формувати свою зовнішню політику, засновану на національних інтересах, наповнювати новим змістом економічне співробітництво та його договірно-правову базу.

Відправною точкою в цьому процесі з українського боку слід вважати 26 квітня 1990 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації», згідно з яким кожна союзна республіка мала право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними й консульськими представництвами, здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки та брати участь у діяльності міжнародних організацій (ст. 5) [2, с. 329]. На основі цього Закону Україна вже в липні 1990 р. в Декларації про державний суверенітет України заявила про свою економічну самостійність (розділ 6), а також про здійснення безпосередніх економічних зносин з іншими державами, виступаючи при цьому суб'єктом міжнародного права (розділ 10) [3, с. 5–9]. Проілюструємо це конкретними прикладами.

Уже під час першого візиту Голови Ради Міністрів Польщі Т. Мазовецького (листопад 1989 р.) обидві сторони висловили зацікавленість у прискоренні робіт зі вдосконалення правових механізмів економічного співробітництва, оскільки законодавча база, форми й методи взаємодії, засновані на принципах РЕВ, уже не приносили очікуваного ефекту, не відповідали повною мірою радикальним господарським реформам, які започаткували обидві країни [4, с. 22–25].

На думку майбутніх партнерів, нова, юридично закріплена модель співробітництва покликана забезпечити прогресивні зрушення всередині економіки обох країн і в розподілі праці між ними, застосування ринкових механізмів та принципів госпрозрахунку, активізувати зв'язки підприємств, перетворити їх у головні суб'єкти співробітництва, наблизити взаємодію партнерів до умов світового ринку, оформивши її відповідними міжнародно-правовими актами.

У цьому зв'язку намічалися значні зміни в діяльності центральних господарських органів. Від безпосереднього формування всього взаємного товарообігу центральні органи мали перейти до узгодження стратегічних питань співробітництва, інвестицій структурної й соціальної політики, створення економічних і правових умов для госпрозрахункової сфери, прямої взаємодії основних господарських ланок. Сторони зобов'язувалися створювати юридичні умови для вільної взаємодії підприємств та організацій, вибору поставника й споживача, а також умов угоди, вироблення взаємних вимог до асортименту, якості, ціни товарів і термінів та обсягів їх поставок, які здійснюватимуться переважно на конкурентній основі. Усе більшу роль у співробітництві будуть відігравати акціонерні товариства, приватні й кооперативні підприємства, окремі громадяни-бізнесмени.

У новому нормативно-правовому механізмі ключова роль відводилася регулюванню валютно-фінансових і кредитних відносин. Вони покликані активно впливати на формування товарообігу, забезпечувати умови для вільного руху товарів та послуг, капіталів у кредитній і фінансовій формі. Це – важлива передумова для проведення господарськими організаціями, виходячи із критерію економічної вигоди, підприємницької діяльності на території обох країн. При цьому перебудова валютно-фінансових інструментів на основі відповідного законодавства відбуватиметься, максимально наближаючи їх до світових умов і практики взаємних розрахунків, кредиту й ціноутворення, а також поетапного використання реальної конвертованої валюти.

Досягнуто домовленості про застосування з 1991 р. в розрахунках вільноконвертованих валют. При цьому продавець і покупець у кожній країні одержить законодавчо обґрунтовану можливість реального вибору – куди й на яких умовах продати, де та на яких умовах купити товар і на яку валюту. Це – головна передумова встановлення реальних цін, а в перспективі – реального курсу національної валюти, забезпечення еквівалентності в розрахунках. Вона дасть змогу забезпечити підприємствам такий самий пільговий режим взаємної торгівлі, який існує щодо експорту в капіталістичні країни.

Розрахунки між госпрозрахунковими організаціями передбачалося проводити у вільно конвертованих валютах за договірними цінами, які встановлюють партнери. У їх основу будуть закладатися

поточні світові ціни відповідної продукції. Польська сторона запропонувала в 1991–1992 рр. проводити розрахунки на кліринговій основі, радянська – увести з 1991 р. розрахунки у вільноконвертованих валютах відразу за поточними світовими цінами. Очікувалося, що в 1991 р. може відбутися зниження взаємного товарообігу ще на 30–50 % [5, с. 160–163].

Слід зазначити, що перші домовленості, хоча ще й не визначали конкретно юридичний характер безпосередніх двосторонніх відносин між Польщею та Українською РСР, основні їхні критерії незабаром були закладені в основоположну договірно-правову базу польсько-українських економічних відносин, що активно розроблялись упродовж 1990–1993 рр.

Згідно з хронологією, започаткувала цей процес Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин (13.10.1990 р.), у якій визначалася ближча перспектива заснування торговельних представництв (п. 4), економічні відносини виводилися на міждержавний пріоритетний рівень (п. 5), конкретне визначення торговельно-економічних і господарських завдань співробітництва покладалося на уряди країн (п. 6). Крім того, Сторони домовилися проводити регулярні консультації між МЗС обох країн із питань торговельно-економічних відносин (п. 14) [6, с. 27–30].

Основу нового договірного процесу склали домовленості та угоди міжгалузевого рівня, які керувалися базовою Угодою між Урядами України й Республіки Польщі про торгівлю та економічне співробітництво, підписаною у Варшаві 1 жовтня 1991 р. [7, с. 1–2]. Згідно з міжнародним економічним правом, цю угоду можна характеризувати як універсальне джерело, «договір-закон», що належить до першої категорії договорів, які встановлюють принципи торгово-економічних відносин.

Також правовою основою двосторонніх стосунків між Україною й Польщею на тривалу перспективу став Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво – перший широкомасштабний договір незалежної Української держави. Він підписаний під час візиту Президента України Л. Кравчука до Польщі 18 травня 1992 р. й набув чинності 30 грудня 1992 р. Уже того ж 18 травня 1992 р. підписано низку домовленостей та угод міжгалузевого рівня, у тому числі таких, що були безпосередньо спрямовані на створення договірно-правової бази українсько-польських торговельно-економічних відносин, зокрема Угоду про господарське й науково-технічне співробітництво, Угоду про економічне, науково-технічне та виробниче співробітництво між міністерствами сільськогосподарства України та Польщі, Угоду про пункти пропуску через державний кордон, Угоду про міжнародні автомобільні перевезення.

Грунтуючись на наявній правовій базі й вивченні потреб польської та української економік, міністерство зовнішніх економічних зв'язків Польщі в серпні 1992 р. розробило орієнтовний перелік товарів, які Польща могла б експортувати до України: будівельні й дорожні машини, гірничодобувне обладнання, промислові комплекси для харчової, деревообробної та інших галузей, електровироби, двигуни, обладнання для легкої промисловості, кальцинована сода, фарби й лаки, цемент, барвники, збіжжя, картопля, інші овочі, овочеві та фруктові консерви, м'ясо, газові плити, одяг, тканини, ліки, вироби побутової хімії, косметика, взуття.

Обсяг торгівлі товарами між Україною та Польщею значно зріс у 1992 р., порівняно з попереднім (у 1991 р. товарооборот складав 176 млн дол. США). У джерелах немає одностайності, наводяться цифри від 275,4 до 337,3 млн дол. [8, с. 157].

Уже в першій половині 1992 р. створено Польсько-українську промислову палату, а міністерство зовнішньоекономічної співпраці РП профінансувало презентації польських фірм в Україні [9, с. 179].

Згідно зі спільними документами 1991–1993 рр., засновано низку координаційних органів: Міжурядову українсько-польську змішану комісію з питань торгівлі та економічного співробітництва (створена в січні 1993 р.), Міжурядову координаційну раду з питань міжрегіонального співробітництва (створена відповідно до Угоди про міжрегіональне співробітництво, підписаної в травні 1993 р.), Консультативний комітет Президентів України й Республіки Польща (створений у травні 1993 р.).

Велика кількість візитів та підписаних документів, а також поступове збільшення обсягу двосторонньої торгівлі вже в 1993 р. давали підстави для оптимізму. 31 серпня 1993 р. у Варшаві, під час урочистого виступу прем'єр-міністра РП Г. Сухоцької на тему «Сучасна зовнішня політика Польщі», вона назвала відносини з Україною серед чотирьох пріоритетних напрямів зовнішньої політики Польщі, акцентувавши увагу на тому, що в 1993 р. зміцнення та розширення взаємовигідних економічних відносин між Польщею та Україною великою мірою гальмувалося нерозв'язаністю проблеми розрахунків [10].

Українські фахівці з питань фінансів, проаналізувавши проблеми двосторонньої торгівлі й дійшовши висновку про необхідність терміново побудувати механізми розрахунків, звернулися до МЗС України з пропозицією створити спільний інвестиційно-торговельний банк та отримали в міністерстві підтримку, яка реалізувалась у відповідній пропозиції Міністерства закордонних справ, спрямовано Польщі. Це, звичайно, було позитивно сприйнято польською стороною (яка піднімала зазначене питання ще на початку року) і знайшло своє документальне відображення в «Спільному комюніке», підписаному в. о. першого віце-прем'єр-міністра України В. Євтуховим і віце-прем'єр-міністром Польщі Г. Горишевським 7 травня 1993 р. під час візиту В. Євтухова до Польщі. В. Євтухов дав відповідне доручення міністерствам та відомствам щодо виконання досягнутих домовленостей, у тому числі й щодо банку, про що 17 травня 1993 р. інформував Президента України Л. Кравчука. У рамках Змішаної українсько-польської комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва питання створення спільного банку було опрацьоване й доведене до завершальної стадії [11].

Водночас польські урядовці висловлювали занепокоєння економічною ситуацією в Україні. Польський уряд та особисто прем'єр-міністр В. Павляк були непевні, чи зможе вона зберегти суверенітет.

Під час перебування Г. Сухоцької на посаді прем'єра РП спроби українського МЗС організувати її зустріч із прем'єром Л. Кучмою закінчилися невдачею. Зі зміною польського уряду українська сторона не припинила докладати зусиль з організації робочої зустрічі двох прем'єрів для поживлення двостороннього співробітництва – і польський уряд зробив реальні кроки назустріч.

14 січня 1994 р. радник Посольства України в РП Т. Старак зустрівся з радником прем'єр-міністра Польщі В. Павляка М. Гандзліком. Зустріч відбулася за ініціативою М. Гандзліка й мала приватний характер.

М. Гандзлік сказав, що прем'єра В. Павляка Україна цікавить, передусім, як потенціальний торговий партнер, але дав зрозуміти, що факт проведення робочої зустрічі прем'єрів може бути використаний СДЛ та А. Квасневським проти В. Павляка. Зустріч В. Павляка з українським прем'єром раніше запланованого візиту глави польського уряду до Москви могла б викликати незадоволення російського керівництва, а погіршення відносин Польщі з Росією використали б СДЛ й А. Квасневський, узявши таким чином реванш за свою поразку.

Крім того, становище в. о. прем'єр-міністра України Ю. Звягільського було непевним. Для безпосереднього ознайомлення із ситуацією польський уряд запланував візити до України міністра зовнішньоекономічних зв'язків РП Л. Подканського (однієї з найдовіреніших осіб В. Павляка) та міністра сільськогосподарства Б. Сьметанка. На думку працівників Посольства України в РП, однією з головних цілей візиту Л. Подканського було з'ясування доцільності проведення робочої зустрічі В. Павляка з Ю. Звягільським.

Але навесні в Україні відбувалися парламентські, а потім і президентські вибори, а тому проводити зустріч із головою уряду України було недоцільно. Отже, однією з важливих причин затримки розвитку економічних відносин із Польщею була внутрішньополітична нестабільність в Україні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, слід зазначити що, починаючи з 1991 р., до середини 1994 р. створювались основи договірно-правової бази українсько-польських міждержавних економічних відносин, спільні координаційні органи, налагоджувалися контакти між урядами, міністерствами та відомствами, вивчалися можливості й напрями співпраці. Проте практичних дій із реалізації підписаних документів бракувало. Хоча обсяги двосторонньої торгівлі в 1993 р. почали зростати, це зростання могло б бути значно більшим, якби більш активно вівся діалог між головами урядів, міністерствами та відомствами обох країн, якби жвавіше відбулося створення сприятливого правового поля. Але інтенсифікація цього процесу затрималася внутрішньополітичною нестабільністю, яка була пов'язана з виборами до Верховної Ради й на посаду Президента України.

Усе ж таки завдяки міждержавним контактам, розпочатим у грудні 1991 р., які розвивалися динамічно до серпня 1993 р., створено фундаментальну частину договірно-правової бази відносин. Але польське керівництво, побоюючись загальмувати процес інтеграції Польщі до європейських та євроатлантичних структур, відмовилося від формування політичного альянсу з Україною, і в серпні 1993 р. розпочалось охолодження політичних стосунків

Джерела та література

1. Całka M. J. Relations with Ukraine / M. J. Całka // Yearbook of Polish Foreign Policy. – 1995. – Warszawa, 1995. – S. 117.
2. Закон СРСР «Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації». (26.04. 1990) // Відомості з'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 19. – С. 329.
3. Декларація про державний суверенітет України (16.07.1990) // Закони України. – К., 1996. – Т. 1. – С. 5–9
4. Сивец М. Украина и Польша: подытоживая достигнутое / М. Сивец // Зеркало недели. – 1996. – № 32. – С. 22–25.
5. Новая модель советско-польского экономического сотрудничества // Польша. Вопросы и ответы : справочник. – М. : Политиздат, 1991. – С. 160–163.
6. Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів. – 1986–1990 рр. – К. : Україна, 1993. – С. 27–30
7. Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про торгівлю та економічне співробітництво (01.10.91 р.) // Міністерство закордонних справ. Угода. Міжнародні договори Ф. - ugod d 32. – Код. 616_019. – К., 1991. – С. 1–2.
8. Горун Д. О. Українсько-польські відносини (1991–1997 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 / Д. О. Горун ; Одес. держ. ун-т ім. Т. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – 182 с.
9. Surmacz B. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie: Politológiczna analiza traktatu o dobrym sąsiedztwie / B. Surmacz. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. – 267 s.
10. Спр. № 035. – Т. 2. – № 93/1264. – Лист Посольства України в РП Міністру закордонних справ України А. М. Зленку // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів 1986–1990 рр. – К. : Україна, 1993.
11. Спр. № 077. – Т. 2. – № УСА/21-2295/077. – Лист Міністра закордонних справ України А. М. Зленка Прем'єр-міністру України В. А. Масолу // Україна на міжнародній арені : зб. док. і матеріалів 1986–1990 р. р. – К. : Україна, 1993.

Гороть А., Прокопчук К. Генезис польско-украинских межгосударственных экономических отношений. В статье проанализированы и охарактеризованы с точки зрения международного права важнейшие события из хроники украинско-польских межгосударственных экономических отношений первой половины 90-х гг. XX в., связанные, с одной стороны, с формированием новой нормативно-правовой базы на рыночных принципах, с другой – с выработкой новых форм и методов сотрудничества, которые удовлетворяют современные нормы международного права. Также выделены основные этапы формирования правовой базы регуляции межгосударственных экономических отношений на основе двустороннего сотрудничества двух государств. Проанализирована юридически закрепленная модель сотрудничества двух государств, которая призвана обеспечить прогрессивные сдвиги внутри экономики Украины и Республики Польша и способствовать применению рыночных механизмов и принципов хозрасчета, активизировать сотрудничество связанных предприятий, превратить их в главные субъекты сотрудничества, приблизить взаимодействие партнеров к условиям мирового рынка, оформив её соответствующими международно-правовыми актами.

Ключевые слова: интеграция, межгосударственные, украинско-польские, Польша, Украина, торгово-экономические связи.

Horot A., Prokopchuk K. Genesis of the Polish-Ukrainian Interstate Economic Relations. The article analyzes the most important events of the chronicles of the Ukrainian-Polish bilateral economic relations in the first half of the 90s according to the international law. They are related, on the one hand, with the procedure of formation of the new regulatory framework on market principles, and on the other, with the development of the new forms and methods of cooperation that meet the modern standards of the international human rights. The main phases of the legal framework regulating as well as the main stages of the legal framework for the regulation of such relations on the basis of bilateral cooperation are given. The fledging periods of the legal contractual basis development in the Ukrainian-Polish bilateral economic relations at the initial stage of reforms are given in accordance with the nature of the agreements and the chronicle of major events. The legal model of bilateral cooperation is examined. It is destined to provide the changes within the economy of Ukraine and the Republic of Poland, to contribute to the use of market mechanisms and self-financing principles, to strengthen the companies' relations as well as to transform them into the major subjects of cooperation, to bring partners' interaction to the conditions of the world market in accordance with international legislation.

Key words: integration, inter-state, the Ukrainian-Polish, Poland, Ukraine, trade and economic relations.

Принципи законотворчої діяльності

У статті досліджено актуальні питання, пов'язані із визначенням змісту та системи принципів законотворчості. Зроблено спробу виявити критерії систематизації принципів законотворчості та запропоновано поділ принципів законотворчості на загальні й процедурні (спеціальні).

Ключові слова: законотворчість, принципи законотворчості, загальні принципи законотворчості, процедурні принципи законотворчості, система принципів законотворчості, механізм створення закону.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна організація суспільства неможлива поза державою, яка наділяється певними інструментами для впорядкування відносин між окремими індивідами, їхніми об'єднаннями та організаційними владними структурами. Фактично немає іншого інструменту, який би так ефективно впливав на суспільні відносини, упорядковуючи їх, як закон. Саме з допомогою закону встановлюється певний алгоритм функціонування правових відносин. Проте творення закону також відбувається в системі суспільних відносин, що й вимагає регулювального владно-правового впливу зі сторони держави.

Конституція України визначила пріоритети розвитку держави та суспільства (ст. 1), заклала основи відносин держави й особи (ст. 3), визнала похідний характер будь-якої публічної влади (ст. 5), закріпила принципи правового порядку (ст. 19) [1], що дало можливість створити відповідну правову систему в нашій державі та забезпечити механізм її функціонування. Одним з елементів правової системи є законодавство – форма виразу норм права [2, с. 85] і творення законів є одним із найважливіших напрямів діяльності і держави, і суспільства. За допомогою законодавства створюється правовий режим держави, формується її статус, що створює певні уявлення про країну, її політичний потенціал.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Законотворчість як правове явище, елемент правової системи, вид юридичного процесу є предметом досліджень вітчизняних учених-юристів (Ю. С. Шемшученка, М. Оніщука, О. Л. Копиленка, О. Ющика, В. Кампо, О. В. Богачової, М. Савчина та ін.).

У теорії держави й права розрізняють «законодавчий процес» і «законотворчий процес». Під першим розуміють суто процедуру ухвалення законів, державно-владну діяльність органів держави, визначених Конституцією України. Друга категорія характеризує діяльність широкого кола суб'єктів, які не завжди наділені владними повноваженнями (громадські організації, наукові установи тощо) щодо виявлення необхідності реагування на зміни в суспільних відносинах, створення закону, оцінку ефективності дії чинного закону, зміни та доповнення закону [3, с. 317; 4, с. 13–14]. Тому важливого значення набуває пошук фундаментальних засад, які мають визначати таку діяльність, – принципів законотворчості.

Особливого значення набуває дослідження принципів законотворчого процесу у світлі діяльності Конституційної асамблеї, створеної 21 лютого 2011 р. для підготовки проекту змін до Конституції України [5]. Адже від того, якими основоположними ідеями керуватимуться розробники проекту закону про внесення змін та доповнень до Конституції України, які цінності покладуть в основу законотворчої діяльності, залежатимуть якості конституційних норм, суспільного буття й, зрештою, якості біологічного життя членів соціуму. Проблеми виявлення, формулювання та систематизація основоположних ідей здійснення законотворчості ще не дістали свого повного розв'язання, що й зумовлює необхідність цього дослідження.

Формулювання мети та завдань статті. Для ефективності функціонування будь-якого природного чи суспільного явища, а тим більше для його використання в суспільній практиці, важливе значення має пізнання принципів функціонування цього явища. Оскільки законотворча діяльність – це явище багатогранне, здійснюється багатьма суб'єктами, проходить певні стадії, які об'єднуються однією метою – створенням закону, то потрібно чітко визначити основоположні ідеї, на яких має ґрунтуватися така діяльність, систематизувати їх, щоб створити єдину картину умов, яких мусить дотримуватися суб'єкт законотворчості задля одержання прогнозованого бажаного й толерантного до різних суб'єктів суспільних відносин, правового, гуманного та справедливого закону. Для до-

сягнення цієї мети потрібно з'ясувати наукові позиції з приводу розв'язання цієї проблеми, виявити принципи й критерії їх систематизації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Незважаючи на підвищений інтерес до законотворчої діяльності, вивчення законотворчого досвіду інших держав, недостатньо дослідженою залишається проблема визначення та систематизації принципів законотворчої діяльності, з'ясування їх змісту й форм реалізації, створення дієвого механізму їх забезпечення. Ураховуючи, що законотворчість є видом правотворчості, це дає можливість співвіднести їх як загальне та конкретне [6, с. 355], варто зауважити, що на законотворчість поширюються найзагальніші керівні ідеї такої діяльності. З огляду на зазначене, вважаємо за можливе виділити загальні принципи, на яких ґрунтується правотворча діяльність і які поширюються на законотворчість. О. Ф. Скакун виділяє загальні принципи як незаперечні основні вимоги, що виражають сутність правотворчості, до яких відносить гуманізм, демократизм, гласність, законність, науковість, системність [3, с. 295] і спеціальні – оперативність, поєднання динамізму й стабільності, плановість, старанність та скрупульозність підготовки актів, професіоналізм, техніко-юридична досконалість, урахування досвіду [3, с. 295–296]. Н. М. Пархоменко не робить такої градації й дає загальний перелік принципів: науковість, професіоналізм, законність, демократизм, гласність, оперативність, гуманізм, планування [6, с. 357–358]. В. В. Сухонос також не проводить класифікації принципів правотворчості, лише наводить їх перелік (законність, науковість, використання правового досвіду, демократизму, зв'язку з практикою) [7, с. 446–447]. П. М. Рабінович до вже названих додає ще один – збереження національної самобутності та інтернаціоналізм [8, с. 106].

У монографії «Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення» автори наводять перелік принципів законотворчої діяльності – законності, гласності, демократизму, зв'язку з практикою, моральності, професіоналізму, колегіальності, політичного плюралізму, а також гуманізму, додержання міжнародних стандартів, техніко-юридичної досконалості, науковості, збереження національної самобутності, використання правового досвіду, інформаційності [4, с. 18–19].

Безсумнівно, кожен із наведених принципів є важливим у законотворчій діяльності, виконує визначену для нього функцію, забезпечує певний аспект законотворчості з метою створення якісного закону. Проте в жодному з наведених переліків не трапляється принцип верховенства права. Установлений ст. 8 Конституції України він є основоположною засадою життя всього суспільства й базовим у розбудові правової держави. Сутність принципу верховенства права вимагає визнати, що «закон – це не продукт довільної діяльності держави, він повинен, по-перше, відповідати демократичним правовим принципам справедливості, гуманізму, демократії тощо; по-друге, затверджувати і забезпечувати права, свободи і законні інтереси громадян; по-третє, відображати суспільні відносини, що об'єктивно склалися, не допускати їх надмірного випередження чи відставання від них. Законодавець ... має зрозуміти, що у своїй діяльності він обмежений цими закономірностями» [9, с. 112]. Про важливість принципу верховенства права для здійснення конституційної реформи, унесення змін до Конституції України, створення нових законів наголошував і Б. Футей [10, с. 104–107].

Не менш важливим для здійснення законотворчого процесу є положення статті 22 Конституції України, відповідно до якої «конституційні права й свободи гарантуються та не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» [1]. Зазначене положення виступає як засаднича ідея законотворчості, непорушна основа правопорядку й відповідає людиноцентристським ідеям, покладеним в основу розбудови правової держави.

Законотворчість ґрунтується на різноманітних принципах, які мають різну природу та різне значення для її здійснення. Принципи законотворчості як ідеї визначають її зміст, відображають закономірності цієї діяльності. Із їх допомогою формується механізм створення закону. З огляду на ступінь дослідження проблеми, ми вже можемо деякою мірою умовно говорити про систему принципів законотворчості, виділити серед них ті, що ґрунтуються на положеннях Конституції та загальних засадах права (загальні), і процедурні, що викликані особливостями певних стадій законотворчого процесу, здійсненням законотворчих процедур.

До загальних принципів законотворчості, на нашу думку, варто віднести:

– принцип верховенства права, який визначається Конституцією України (ст. 8) і відповідно до якого закони як продукт законотворчості мають прийматися на основі Конституції України й повинні відповідати їй, і жоден громадянин не може бути поза справедливим законом [10, с. 94]. Цей справедливий закон має творитися в законотворчому процесі правовими засобами;

– принцип недопущення звуження змісту й обсягу прав і свобод людини та громадянина ґрунтується на положеннях ст. 22 Конституції України й спрямований на збереження якісних та кількісних характеристик можливостей людини в державі;

– принцип законності передбачає забезпечення прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у процесі законотворення, а також зобов'язує діяти лише на підставі, у межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією й законами України (ст. 19 Конституції України);

– принцип гуманізм як принцип законотворчості означає необхідність із допомогою законів створювати (закріплювати та охороняти) належні соціальні умови для розвитку особистості й для реалізації та захисту основних прав, свобод й інтересів особи;

– принцип демократизму зобов'язує відобразити в законах волю більшості населення, а задля досягнення такої мети – залучити найширші його верстви;

– принцип гласності передбачає створення можливості для громадськості вільно й відкрито одержувати доступ до інформації про здійснення законотворчої діяльності, обговорювати законопроекти, результати моніторингу ефективності правового регулювання чинних законів тощо. Хоча це й виходить за межі дослідження, але потрібно зауважити, що реалізація цього принципу набуває особливого значення для сучасної підготовки проекту змін до Конституції України. Конституційна асамблея – спеціально створений для цього орган – працює з дотримання лише атрибуту гласності: є відповідний офіційний сайт, на якому розміщені лише деякі аналітичні матеріали, протокольна інформація про засідання та про затвердження проектів змін до Конституції. Ні доступу до самих проектів, ні можливості їх відкритого обговорення владою не забезпечено [11];

– принцип науковості вимагає від учасників законотворчого процесу використовувати науково обґрунтовані підходи до здійснення законотворчого процесу, ураховувати новітні досягнення науки щодо визначення суспільної потреби у створенні нового закону, зміні чи доповненні чинного, визначення ефективності чинного закону тощо. Але цей принцип не повинен бути самоціллю. Наука має обслуговувати суспільні потреби науковими методами, робити законотворчість доступною й зрозумілою громадянам;

– принцип моральності покликаний закріпити органічний зв'язок правових і неправових засобів регулювання суспільних відносин, формування в процесі законотворчості правопорядку, розрахованого на досягнення певного рівня моральності суспільства [4, с. 18];

– принцип системності вказує на те, що законотворчість є правовим явищем, яке перебуває у взаємозв'язку з іншими правовими явищами держави, її правової системи й ними ж зумовлюється. Зі свого боку, законотворчість впливає на функціонування інших елементів системи. У нашому випадку – створення закону, його зміни чи припинення, узгодження його з іншими законами;

– принцип збереження національної самобутності та інтернаціоналізму, спрямований на забезпечення врахування та вираження специфічних інтересів кожної нації, народності й етнічної групи, що проживають на території України, на створення умов для їх участі в законотворчості [4, с. 19];

– принцип додержання міжнародних стандартів ґрунтується на нормі ст. 9 Конституції України, згідно з якою вимагається встановлення відповідності закону чинним міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та які визнаються частиною національного законодавства України. Цей принцип дає можливість забезпечити рецепцію, гармонізацію й уніфікацію національного закону із міжнародно-правовими актами. [12, с. 29]. Звичайно, наведена коротка характеристика загальних принципів не може повністю розкрити їх зміст та значення для законотворчої діяльності та вимагає подальших досліджень. Але вона дає змогу вирізнити цю групу принципів і визначити їх фундаментальними началами законотворчого процесу.

До процедурних (спеціальних) принципів законотворчого процесу ми пропонуємо віднести принципи оперативності, поєднання динамізму й стабільності, плановості, старанності та скрупульозності підготовки актів, професіоналізму, техніко-юридичної досконалості, урахування правового досвіду, зв'язку з практикою, інформаційності, колегіальності. Визначення змісту засадничих положень процедури здійснення законотворчості вимагає окремого ґрунтовного дослідження.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Наведене вище дає підставу для таких висновків:

1. Сучасна юридична наука недостатньо уваги приділяє дослідженню засадничих положень законотворчості. На наш погляд, потребують окремого наукового дослідження саме поняття принципів

законотворчості, визначення їхніх ознак, змісту, форми вираження, джерел походження, закріплення та механізму забезпечення їх дотримання. Вимагає також більш детального вивчення класифікація принципів, визначення й обґрунтування її критеріїв.

2. Принципи як засадничі положення, ідеї служать організуючим началом законотворчої діяльності, визначають її зміст і спрямованість.

3. Система принципів законотворчості складається із загальних та процедурних (спеціальних), які взаємообумовлюють і взаємодоповнюють один одного й сприяють єдності соціально-правового простору для законотворчої діяльності.

4. Кожен окремо взятий принцип є самостійним соціально-правовим явищем та самостійною необхідною умовою законотворчості, без дотримання якої неможливо буде отримати закон, який би відповідав інтересам людини, суспільства й держави.

5. В основі законотворчості повинна лежати ідея людиноцентризму, яка має забезпечити сутнісне, змістове наповнення принципів законотворчої діяльності.

Джерела та література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Оніщенко Н. М. Правові системи сучасності в контексті наукового вивчення та викладацького досвіду / Н. М. Оніщенко. // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 7–8 черв. 2013 р. / уклад.: Н. І. Вознюк, Л. М. Джурак, З. В. Журавська, В. В. Качановський, Т. Д. Климчук, О. М. Юхимюк. – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2013. – С. 82–88.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
4. Копиленко О. Л. Законотворчий процес: стан і шляхи вдосконалення : кол. моногр. : у 2-х ч. / О. Л. Копиленко, О. В. Богачова ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : Реферат, 2010. – 696 с.
5. Про Конституційну Асамблею: Указ Президента України від 17 травня 2012 року № 328/2012 // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 89. – 22 трав.
6. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
7. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.
8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Вид. 5-те, зі змінами / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
9. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
10. Футей Б. Становлення правової держави в Україні: 1991–2011. – 3-тє вид., переробл. і доповн. / Богдан Футей. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 456 с.
11. Ференц В. На кого працює Конституційна Асамблея? / Володимир Ференц // Українська правда. – 2013. – 18 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/04/18/6988289/>
12. Дідич Т. О. Сучасні проблеми розвитку правоутворення / Т. О. Дідич // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матеріалами X Міжнар. наук.-практ. конф., Луцьк, 7–8 черв. 2013 р. / уклад.: Н. І. Вознюк, Л. М. Джурак, З. В. Журавська, В. В. Качановський, Т. Д. Климчук, О. М. Юхимюк / Т. О. Дідич – Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2013. – С. 27–30.

Климчук Т. Принципы законотворческой деятельности. В статье проанализированы общетеоретические проблемы определения фундаментальных оснований осуществления законотворческой деятельности. Законотворческая деятельность является разновидностью юридической деятельности, порождающей правовой результат, имеющий определённое влияние на общественные отношения – закон. Поэтому определение принципов законотворческой деятельности, их сущности и системы является одним из главных направлений в исследовании законотворческого процесса. Сделана попытка определения критериев систематизации принципов законодательной деятельности и предложено деление принципов законодательной деятельности на общие и процедурные (специальные). Предложено к первым отнести принципы верховенство права, недопустимость сужения содержания и объёма прав и свобод человека и гражданина, гласность, гуманизм, демократизм, законность, научность, системность и др. К процедурным (специальным) относятся оперативность, плановость, профессионализм, технико-юридическое совершенство и др. Автор также акцентирует внимание на необходимости использования человекоцентрических идей в создании системы принципов законотворческой деятельности.

Ключевые слова: законотворчество, принципы законотворчества, общие принципы законотворчества, процедурные принципы законотворчества, система принципов законотворчества, механизм создания закона.

Klimchuk T. The Principles of Lawmaking. In this article we analyze general theoretical questions of specification the fundamental principles of lawmaking. The latter is a type of juridical activity, which generates legal result that has a certain influence on social relations, that is, - a law. This is why specification of principles of lawmaking, of their meaning, and of their system is one of the main directions in studying of lawmaking process. We made an attempt to reveal the criteria of systematization of lawmaking principles and we suggest dividing principles of lawmaking into general and procedure (special). Among first we propose to consider the supremacy of law, inadmissibility of narrowing the rights and freedoms of man and citizen in content and volume, publicity, humanism, democratism, legality, scientific nature, consistency, etc. To procedure (special) principles we ascribe efficiency, planning, professionalism, excellence in juridical technique, considering former lawmaking experience. We also focus on necessity to employ anthropocentric ideas in creating the system of lawmaking principles.

Key words: lawmaking, principles of lawmaking, general principles of lawmaking, procedure principles of lawmaking, the system of lawmaking principles, mechanism for creating law.

УДК 342:35.081

І. Коваленко

Загальні поняття адміністративного примусу та особливості його застосування міліцією

У статті розглянуто загальне поняття державного й адміністративного примусу, особливості його застосування міліцією. Звернено увагу на регулювання суспільних відносин, яке здійснює держава правовими засобами та яке, як правило, носить характер примусу. Одним із видів державного примусу є адміністративний, що застосовується міліцією до правопорушників у випадках і в порядку, зазначеному в законі.

Ключові слова: державна влада, громадянське суспільство, адміністративний примус, органи виконавчої влади, органи внутрішніх справ, міліція, державний примус, громадський порядок, адміністративно-примусові заходи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Демократизація системи державної влади та розвиток громадянського суспільства в Україні об'єктивно постають як взаємопов'язані явища, що органічно – вписуються в загальний процес трансформації та модернізації політичної системи нашої держави. Він, як доводить Ф. Рудич, є обов'язковим необхідним етапом, який переживають усі без винятку постсоціалістичні країни [1, с. 66].

У цьому контексті взаємодія між державною владою та громадянським суспільством досліджена, насамперед, із позицій можливостей окремих інститутів органів виконавчої влади впливати на формування громадянського суспільства й реалізацію державної політики в цілому. Здійснювані державою та її органами заходи із боротьби з правопорушеннями виявилися недостатніми для ефективного впливу на стан справ. Гострота проблеми вимагає вжиття великомасштабних комплексних заходів із боку держави, що мали б забезпечити стабільність у країні. Серед них – механізм адміністративного примусу, через який досягаються цілі попередження й припинення правопорушень, розв'язуються завдання загальної та індивідуальної профілактики й притягнення правопорушників до відповідальності.

В умовах формування в Україні правової держави роль і значення правового регулювання у сфері внутрішніх справ набуває особливої актуальності, адже головною ознакою моделі держави, що характеризується як правова, виступає саме ознака високої правової врегульованості суспільних відносин. Усе це – суттєвий чинник, який разом з іншими факторами характеризує ступінь правової культури в нашому суспільстві. Тому ці питання постають у центрі уваги й відображаються в найважливіших державних документах.

На сучасному етапі становлення правової соціальної держави, поряд з утіленням у життя прав та свобод людини й громадянина держава не може не вдаватися до певних обмежень цих прав і свобод

у передбачених законом ситуаціях. Тому дослідження заходів адміністративного впливу, які застосовуються в діяльності міліції, убачається актуальним на сучасному етапі становлення правової соціальної держави, а приведення адміністративно-правових засобів примусу держави у відповідність до демократичних є першочерговим завданням юридичної науки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Зазначеними проблемами займаються такі вітчизняні вчені, як А. Авер'янов, О. Бандурка, Д. Бахрах, Ю. Битяк, В. Богуцький, П. Воробей, Л. Розін, О. Рябенко, М. Тищенко, В. Шамрай, В. Шкарупа, О. Якуба та ін.

Адміністративне право регулює важливі відносини, які мають принципове значення для громадян, їхніх об'єднань, а також держави. Коло таких відносин не є досконалим, воно змінюється від конкретних умов того або іншого стану розвитку суспільства [2, с. 165].

Формулювання мети та завдань статті. Розгляд проблеми адміністративного примусу здійснюється в контексті нових поглядів, що обумовлюють зміни організаційно-правових засад функціонування органів внутрішніх справ, зокрема гуманізацію діяльності міліції, налагодження відносин між міліцією й народом на засадах партнерства та вдосконалення засобів забезпечення прав і свобод людини. Це відповідає Концепції розвитку органів внутрішніх справ у XXI ст. та ґрунтується на визначенні Конституцією України головним обов'язком держави «утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина», а також установленні принципу, згідно з яким саме «права і свободи людини і громадянина та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сучасному етапі розвитку нашого суспільства метою адміністративно-правового забезпечення реалізації прав і свобод громадян у їхніх відносинах з органами виконавчої влади є визначення таких основних форм і напрямів діяльності вказаних органів, їхніх посадових осіб, які б забезпечували повсякденний демократичний режим цих відносин на основі непорушності конституційних прав і свобод людини та громадянина. Такий правовий стандарт відносин органів внутрішніх справ й особи враховує статус останньої як такого суб'єкта управлінських стосунків, перед яким виконавча влада відповідальна за свою діяльність [3, с. 64].

Зважаючи на поставлене завдання, значної актуальності в сучасних умовах набуває проблема застосування органами виконавчої влади адміністративно-правових заходів впливу.

Регулювання суспільних відносин, яке здійснює держава правовими засобами, носить, зазвичай, характер примусу, а їх різноманітність і зазіхання на ці відносини обумовлюють необхідність застосування різних видів державного примусу, що відрізняються за своїм змістом, підставами й порядком реалізації. Із цього погляду варто, як ми вважаємо, розрізнити чотири основних види державного примусу: кримінально-правовий, цивільно-правовий, дисциплінарний та адміністративно-правовий.

Залежно від органів, які застосовують державний примус, прийнято виділяти судовий, або адміністративний, примус, а за характером правових санкцій – кримінальний, цивільний, адміністративний і дисциплінарний.

Адміністративний примус застосовують, зазвичай, органи державного управління (у визначених законом випадках – судді й громадські організації). Він полягає в здійсненні примусових заходів, що встановлені нормами адміністративного права.

В Україні компетентні органи та їхні посадові особи застосовують різні засоби державного примусу. Самостійним їх різновидом є адміністративний примус. М. І. Єропкін так визначає його: «Адміністративний примус – це застосування органами державного управління (а також судами, суддями), а у випадках делегування відповідних державно-владних повноважень – громадськими організаціями передбачених законом заходів, що виявляються в спонуканні до виконання громадянами, посадовими особами юридичних обов'язків задля припинення протиправних дій, притягнення до відповідальності за адміністративні правопорушення або забезпечення громадської безпеки» [4, с. 328].

На думку В. К. Колпакова, адміністративний примус – це владне, здійснюване в односторонньому порядку й у передбачених правовими нормами випадках застосування від імені держави до суб'єктів правопорушень, заходів, по-перше, попередження правопорушень, по-друге, запобіжних заходів щодо правопорушень, по-третє, відповідальності за порушення нормативно-правових положень [5, с. 194].

Ю. П. Битяк пропонує визначити адміністративний примус як систему засобів психологічного або фізичного впливу на свідомість і поведінку людей задля досягнення чіткого виконання встановлених обов'язків, розвитку суспільних відносин у рамках закону, забезпечення правопорядку й законності [6, с. 152].

Д. М. Бахрах, у супереч з іншими визначеннями, твердить, що примусові заходи не можуть використовуватися поза зв'язком із конкретними правопорушеннями. Адміністративний примус застосовується тільки до правопорушників у випадках і в порядку, зазначеному в законі. Він також розглядає адміністративний примус як особливий вид державного примусу, який полягає в застосуванні суб'єктами функціональної влади встановлених нормами адміністративного права примусових заходів у зв'язку з адміністративними правопорушеннями [7, с. 87].

Не вдаючись до детального аналізу вищезазначених визначень адміністративного примусу, можна зробити висновок, що в них є багато спільного, водночас адміністративний примус характеризується високою мобільністю та здатністю адаптуватися до конкретних умов і потреб держави. Він займає важливе місце в правоохоронній системі нашої держави. Зрештою, саме за його допомогою здійснюється відправлення найважливіших правоохоронних функцій міліцією.

Адміністративний примус застосовується до осіб, не пов'язаних відносинами співвідповідності. Особи, котрі мають право застосовувати адміністративний примус, не є носіями дисциплінарної влади стосовно тих, до яких застосовується адміністративний примус. Громадяни, котрі вступають в адміністративно-правові відносини з приводу застосування до них примусових заходів, не є членами того самого колективу, а, замість відносин службового підпорядкування, у цьому випадку наявні відносини позаслужбового підпорядкування, при якому суб'єкти відносин, котрі застосовують адміністративний примус, діють в офіційному порядку як носії державно-владних повноважень, є представниками влади.

Слід звернути увагу на те, що адміністративно-правові заходи можуть виражатися в реакції органів внутрішніх справ (посадових осіб) на здійснення адміністративної провини задля покарання правопорушника або припинення його протиправної поведінки, а також у випадку необхідності забезпечення охорони громадського порядку й громадської безпеки.

Отже, до адміністративно-правових заходів належать засоби примусового характеру, використовуючи які, органи виконавчої влади (посадові особи) забезпечують необхідний вплив на врегулювання суспільних відносин. У сукупності заходи примусового забезпечення належної поведінки учасників, на яких здійснюється керівний вплив, становлять інститут адміністративного примусу. Передусім, тут маються на увазі адміністративно-правові норми, що регулюють застосування такого виду засобів.

Як уже зазначалося вище, важлива сфера використання адміністративно-правових заходів – це охорона громадського порядку й громадської безпеки. Саме тут найбільш чітко простежується сутність адміністративно-правових засобів як особливого елемента в системі державного примусу, оскільки суспільні відносини у сфері громадського порядку найбільш тісно пов'язані з повсякденним життям населення України.

У науковій літературі визначають різні підстави класифікації адміністративно-правових засобів: залежно від характеру суспільних відносин, що охороняються цими заходами, нормативних актів, якими вони встановлюються, органів, що їх застосовують, підстав і цілей їхнього застосування тощо. Так, за характером суспільних відносин, які охороняються цими заходами, розрізняють, наприклад, адміністративно-медичні, адміністративно-технічні та адміністративно-фінансові.

Найбільш загальновизнаною, на наш погляд, є класифікація, запропонована у свій час М. І. Єропкиним, яку підтримують і сучасні вчені Ю. П. Битяк, А. Т. Комзюк, В. К. Колпаков. Залежно від цілей, основ, умов і порядку застосування адміністративного примусу прихильники зазначеної класифікації підрозділяють їх на адміністративно-попереджувальні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення.

Отже, ми бачимо, що питання про класифікацію заходів адміністративного примусу на сьогодні не одержало одностайного рішення й надалі вивчається вченими-адміністративістами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що в сучасній науковій літературі відсутня єдність щодо визначення поняття адміністративного примусу та властивостей адміністративно-примусових заходів.

Адміністративно-попереджувальні заходи примусового характеру застосовують, як це випливає з їхнього найменування, задля попередження можливих правопорушень, запобігання іншим шкідливим для громадської безпеки явищ. Уживання цих заходів органами внутрішніх справ чітко регламентовано Законом України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р. Усім адміністративно-попереджу-

вальним заходам властива чітко виражена профілактична спрямованість (перевірка документів, адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі й т. ін.). Незважаючи на свій профілактичний характер, заходи адміністративного запобігання можуть бути здійснені в примусовому порядку, оскільки небезпека, якій вони протидіють, загрожує окремій фізичній особі, суспільству або державі.

Отже, під заходами адміністративного попередження ми розуміємо застосування працівниками міліції способів і засобів, спрямованих на попередження правопорушень і запобігання настанню обставин, які загрожують громадській безпеці громадян.

Заходи припинення правопорушень – це примусове зупинення протиправних діянь, що носять ознаки адміністративного проступку (примусове лікування, тимчасове відсторонення від керування засобами транспорту, адміністративне затримання й т. ін.).

Адміністративні стягнення як остання ланка в системі заходів адміністративного примусу є засобом практичної реалізації адміністративної відповідальності, яка настає за вчинення особою адміністративного правопорушення.

Адміністративний примус має свою специфіку, що відображає його сутність та відносну самостійність у всій системі державного примусу.

Джерела та література

1. Рудич Ф. М. Політологія. Курс лекцій : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, НАН України, 2000. – 200 с.
2. Сиренков В. Ф. Аппарат государственного управления: интересы и деятельность / В. Ф. Сиренков. – Киев : Наук. думка, 1993. – 165 с.
3. Саввин М. Я. Эффективность административно-правовой деятельности органов внутренних дел в сфере охраны общественного порядка её оценка / М. Я. Саввин, А. И. Силаев. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1990. – 64 с.
4. Еропкин М. И. Административно-правовая охрана общественного порядка / М. И. Еропкин, Л. Л. Попов. – Л. : Лениздат, 1973. – 328 с.
5. Колпаков В. К. Адміністративне право України : підручник / В. К. Колпаков. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 194 с.
6. Битяк Ю. П. Адміністративне право України : підручник / Ю. П. Битяк. – Харків : Право, 2001. – 152 с.
7. Бахрах Д. М. Административное право : учеб. для вузов / Д. М. Бахрах. – М. : БЕК, 1999. – 87 с.

Коваленко И. И. Общие вопросы определения понятия административного принуждения и особенности его применения милицией. В статье рассмотрены вопросы определения государственного и административного принуждения, особенности его применения полицией. Внимание обращается на урегулирование общественных отношений, которые осуществляет государство правовыми мерами и которое, как правило, носит характер принуждения. Одним из видов государственного принуждения является административное принуждение, которое применяется милицией к правонарушителям в соответствии с законодательством. Под мерами административного предупреждения мы понимаем применение работниками милиции способов и средств, направленных на предупреждение правонарушений и предотвращение наступления обстоятельств, угрожающих общественной безопасности граждан. Меры пресечения правонарушений – это принудительное прекращение противоправных деяний. Они носят признаки административного проступка. Административное взыскание является средством практической реализации административной ответственности за совершение административного правонарушения.

Ключевые слова: государственное принуждение, административное принуждение, органы внутренних дел, милиция, общественный порядок.

Kovalenko I. The General Issues of the Administrative Coercive Means and the Peculiarities of Their use by Police. The article considers the definition of public and administrative coercive means as well as the peculiarities of their use by police. The main attention is paid to the state settlement of public relations by means of legal measures. As a rule such settlement is of the coercive nature. The administrative pressure is regarded to be one of the types of state coercive means, which is used by the police to offenders in accordance with the law. The use of the ways and means by the police aimed at the preventing the crime as well as preventing the occurrence of circumstances that threaten the public safety of the citizens are viewed as the measures of the administrative preventing of offenses. The preventing measures are defined as compulsory ways for combating the wrongful acts with the signs of an administrative offense. Administrative sanctions are viewed as practical means of realization of administrative liability for committing administrative offenses.

Key words: state enforcement, administrative enforcement, law enforcement agencies, police, public order.

Поняття конституційної правосуб'єктності

У статті узагальнено основні наукові підходи до розуміння категорії «конституційна правосуб'єктність», проаналізовано їх вплив на визначення дефініції «конституційна правосуб'єктність». Ураховуючи взаємозв'язок конституційної правосуб'єктності із загальною теорією права, автор обґрунтовує власне визначення категорії «конституційна правосуб'єктність».

Ключові слова: конституційна правосуб'єктність, правосуб'єктність, суб'єкти конституційно-правових відносин.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зміни, що відбуваються в Україні, позначаються на всіх сферах життя нашої країни, у тому числі викликають появу нових суб'єктів права, а також впливають на характеристику вже традиційно наявних суб'єктів права. Цим визначається **актуальність** дослідження діяльності індивідів, соціальних утворень і соціальних співтовариств, іншими словами – виявлення специфіки правосуб'єктності, її системних властивостей, можливості здійснення її чіткої класифікації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У науці конституційного права до питання конституційної правосуб'єктності звертались у своїх дослідженнях такі вчені-конституціоналісти, як М. Баглай, Г. Василевич, М. Вітрук, Б. Габрічідзе, З. Гладун, Р. Єнгібарян, В. Журавський, В. Кодавбівич, В. Копейчиков, В. Кравченко, В. Круглов, О. Кутафін, В. Мелашенко, В. Погорілко, О. Скрипнюк, О. Совгіря, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, В. Чіркін, Ю. Шемшученко, Н. Шукліна та інші.

Формулювання мети та завдань. Мета статті – пошук та виявлення шляхів розв'язання теоретичних проблем конституційної правосуб'єктності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасних дослідженнях наголошено, що поняття правосуб'єктності не отримало однозначного визначення й у літературі існують різні думки щодо нього. У теорії права правосуб'єктністю вважають сукупність правоздатності та дієздатності, що відображає ті випадки, коли правоздатність і дієздатність нероздільні в часі, органічно об'єднані. Правосуб'єктність є однією з обов'язкових юридичних передумов правовідносин. Правосуб'єктність – це можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками [1, с. 444–445].

Правосуб'єктність – це не просто соціальна, а визначена соціально-юридична властивість. Правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єкта певними соціально-правовими можливостями, а з іншого – установлення їхніх меж, кордонів. Здатність бути носієм юридичних прав та обов'язків і називається правосуб'єктністю [2, с. 59].

Але для юридичної науки важливе методологічне значення мають положення про правосуб'єктність як категорію, що розкриває правовий статус суб'єктів права; передумови участі в правовідносинах; стадії правового регулювання та інші. Відповідно, категорія правосуб'єктності міцно затвердилася в науковій термінології й широко застосовується у всіх галузевих юридичних науках. Категорія правосуб'єктності активно використовується в чинному законодавстві та судовій практиці. Водночас проблему правосуб'єктності не можна вважати розв'язаною, оскільки до цього часу вчені-юристи не прийшли до однозначного розуміння правосуб'єктності, її співвідношення з такими категоріями, як правовий статус, суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Сфера застосування правосуб'єктності, її зміст, структурні елементи, як у загальній теорії держави і права, так і в галузевих юридичних науках, розкриваються неоднозначно. Розуміння правової природи правосуб'єктності є однією з найскладніших проблем у юридичній науці.

Різне розуміння правосуб'єктності позбавляє це поняття меж, визначеності змісту.

При дослідженні відповідних питань в аспекті правового статусу суб'єктів права потрібно визначитися з тим, як співвідноситься ця категорія з таким поняттям, як правовий статус суб'єкта права.

Так, суб'єкт права в текстах законодавчих актів продовжує визначатися з деяким варіаціями й доповненнями як формальна здатність (можливість) особи мати права та обов'язки (правоздатність).

¹ © Кравчук В., 2013

Це визначення також доповнюється таким елементом, як здатність особи самостійно, своїми діями набувати й здійснювати права, створювати для себе та виконувати обов'язки (дієздатність) [2, с. 61].

У юридичній літературі висловлено різні концепції щодо змісту поняття правосуб'єктності:

1. Ототожнення правосуб'єктності з правоздатністю та визначення її як здатності мати права й обов'язки.

2. Розгляд правосуб'єктності як цілісного явища, що складається з правоздатності та дієздатності й характеризується як здатність мати права, обов'язки та здійснювати їх.

3. У літературі висловлюється думка, що правосуб'єктність в одних галузях права рівнозначна правоздатності, а в інших виступає як право – дієздатність. У правосуб'єктності вирізняють три елементи: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

4. Уведення в правосуб'єктності поряд із правоздатністю, дієздатністю правового статусу. Близьким до цієї позиції був Г. В. Мальцев, який у правосуб'єктність уключив правоздатність і правовий статус.

У юридичній літературі також висловлювалася думка, що краще б узагалі не вводити категорію правосуб'єктності, оскільки це ускладнює й без того складні питання та призводить до нових, зайвих суперечок і дискусій. Можливість використання поняття «правосуб'єктність» у цивільному праві категорично заперечували Н. А. Чечина й В. І. Корецький.

Водночас, уважаючи аргументи цих авторів недостатньо обґрунтованими, Я. Р. Веберс зазначає, що збагачення правової науки таким терміном, як «правосуб'єктність», доцільне лише за умови, якщо він не адекватний якому-небудь іншому поняттю.

Незважаючи на розмаїття точок зору з цього питання, усі автори загалом погоджуються з тим, що під правосуб'єктністю маються на увазі сукупність властивостей, що дає змогу виступати тій або іншій особі суб'єктом права.

На нашу думку, не переконливими є аргументи авторів, які заперечують категорію правосуб'єктності. Це пояснюється тим, що загалом правосуб'єктність – одна з обов'язкових юридичних умов правовідносин. Вона являє собою можливість чи здатність особи бути суб'єктом з усіма відповідними наслідками.

Незважаючи на те, що в юридичній літературі обговорюються різні аспекти поняття суб'єкта права, у теорії права, чинному законодавстві до цього часу визначають суб'єкт права формально-юридично через правосуб'єктність.

За своїм юридичним змістом правосуб'єктність означає закріплену законодавством здатність суб'єкта мати юридичні права, обов'язки й здійснювати їх самостійно або через законних представників, або через органи, а також відповідати за їх неправомірну реалізацію.

Правосуб'єктність пов'язується з характеристикою осіб (індивідуальних, колективних) як суб'єктів права, є юридичною якістю, яка визначається державою за суб'єктами, виходячи з наявності в них певних властивостей.

Наділення суб'єкта права такою якістю, як правосуб'єктність, пов'язане з певними формальними підставами. Якщо для індивідуальних суб'єктів права в якості підстав наділення правосуб'єктністю виступають певний вік та бездефектний стан його волі (осудність), то для колективних суб'єктів такими підставами може бути здійснення певних реєстраційних процедур [2, с. 62].

На нашу думку, правосуб'єктність являє собою структурний елемент правового статусу. Зміст правосуб'єктності дає змогу вирізнити її види. Вона поділяється на загальну, галузеву й спеціальну.

Загальна правосуб'єктність – це здатність особи в межах цієї системи права бути суб'єктом права взагалі. У багатьох країнах усі люди з моменту народження володіють загальною правосуб'єктністю. Потенційно вони можуть стати носіями практично будь-яких прав та обов'язків.

Галузева правосуб'єктність виступає як закріплена правом здатність особи мати й реалізувати конкретні (відповідно до галузей права) юридичні права та обов'язки: конституційні, адміністративні, цивільні, трудові тощо. Тобто галузева правосуб'єктність є здатністю особи бути учасником правовідносин, що регулюються тією або іншою галуззю права. Потрібно виокремити й такі види правосуб'єктності, як конституційна, адміністративна, цивільна, кримінальна, трудова, сімейна тощо.

При встановленні правосуб'єктності держава враховує здатність суб'єкта до того або іншого виду діяльності, а також різні чинники економічного, політичного, правового та іншого характеру.

Галузева правосуб'єктність особи може мати свої спеціальні види. Так, крім загальної правосуб'єктності, у конституційному праві можна говорити про виборчу правосуб'єктність, у сімейному праві – про шлюбну правосуб'єктність тощо. У цьому контексті слід зазначити, що в процесуальних галузевих науках дебатуються питання про спеціальні види галузевої правосуб'єктності особи за видами учасників (суб'єктів) цивільного й кримінального процесу.

Спеціальна правосуб'єктність – це здатність особи бути учасником лише певного кола правовідносин у рамках цієї галузі права. Вона відображає специфіку нормативного регулювання в межах конкретних інститутів права. Спеціальною правосуб'єктністю, наприклад, володіють окремі види юридичних осіб у цивільному праві, органи державного управління й посадові особи – у межах адміністративних правовідносин [2, с. 63].

Однією з важливих проблем теорії та практики конституційного права України є проблема суб'єктів конституційно-правових відносин, а саме визначення поняття «суб'єкт конституційного права» і класифікації цих суб'єктів. Якщо в інших фундаментальних галузях права поняття суб'єктів є сформованим, то в конституційному праві України серед учених не існує єдності в поглядах на правову природу суб'єктів.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – це учасники суспільних відносин, наділені конституційною правосуб'єктністю (правоздатністю та дієздатністю), що своєю поведінкою або діяльністю, чи ж перебуванням поза своєю волею в певному правовому статусі чи стані породжують, змінюють і припиняють конституційно-правові відносини [3, с. 151].

Для позначення юридичних властивостей суб'єкта конституційно-правових відносин застосовується категорія «правовий статус суб'єкта конституційних правовідносин». Правовий статус суб'єктів конституційних правовідносин має свою внутрішню побудову, або ж «юридичну конструкцію». Теоретики права виділяють такі структурні елементи цього статусу: 1) правосуб'єктність; 2) система прав, обов'язків і законних інтересів; 3) система гарантій прав та обов'язків суб'єктів права; 4) їхня юридичну відповідальність [4, с. 9]. Ці самі елементи загалом властиві й правовому статусу суб'єктів конституційних правовідносин.

При цьому конституційна правосуб'єктність може як установлюватися, так і визнаватися нормами конституційного права. Зокрема, за низкою колективних суб'єктів конституційних правовідносин правосуб'єктність визнається й в окремих випадках не потребує спеціального законодавчого закріплення. Наприклад, згідно зі статтею 11 Конституції України держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, тобто Українська держава визнає основні природні права національних та етнічних спільнот [3, с. 152].

Традиційно виділяють три елементи правосуб'єктності: правоздатність, дієздатність і деліктоздатність. Окремі автори також називають особливий різновид дієздатності – трансдієздатність, тобто здатність своїми діями створювати для інших осіб права та обов'язки чи здатність приймати на себе права й обов'язки, що виникають у результаті дій інших осіб [5, с. 273]. Варто зазначити, що цей елемент дієздатності цілком виправдано може застосовуватися і в конституційному праві. Наприклад, видання Президентом України указу про прийняття до громадянства України. Вважаю, що варто погодитись із неможливістю ототожнення понять «конституційна правосуб'єктність» і «конституційно-правовий статус», більше того, конституційна правосуб'єктність виступає невід'ємним складником конституційно-правового статусу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, конституційна правосуб'єктність загалом може і встановлюватися, і визнаватися нормами конституційного права. Оскільки суб'єкти конституційного права наділені правосуб'єктністю, то, відповідно, вони мають правоздатність і дієздатність.

З урахуванням вищезазначеного пропонуємо визначення конституційної правосуб'єктності як здатності фізичних та юридичних осіб у встановленому порядку бути суб'єктами конституційного права, тобто носіями суб'єктивних конституційних прав і юридичних обов'язків.

Сформульовані в роботі теоретичні положення можуть бути використані в навчальному процесі, а також слугувати предметом глибшого вивчення.

Джерела та література

1. Зайчук О. В. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 668 с.
2. Окунев І. С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права / І. С. Окунев // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Вип. 37. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – 748 с.
3. Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; за заг. ред. В. Л. Федоренка. – 4-те вид., переробл. і доопрац. – К. : Вид-во Ліра-К, 2012. – 576 с.
4. Окунев І. С. Загальнотеоретичні засади правового статусу суб'єкта права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук / І. С. Окунев. – К., 2010. – 21 с.
5. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – М. : «Юрист», 2005. – 414 с.
6. Погорілко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. – 2002. – № 10. – С. 3–9.

Кравчук В. Поняття конституційної правосуб'єктності. В статті обобщено основні научні підходи к пониманию категории «конституционная правосубъектность», проанализировано их влияние на определение дефиниции «конституционная правосубъектность». Конституционная правосубъектность в целом может как устанавливаться, так и признаваться нормами конституционного права. Поэтому представляется невозможным отождествление понятий «конституционная правосубъектность» и «конституционно-правовой статус», более того, конституционная правосубъектность является неотъемлемой составной конституционно-правового статуса. Учитывая взаимосвязь конституционной правосубъектности с общей теорией права, а также с иными отраслевыми правовыми статусами, автор обосновывает собственное определение категории «конституционная правосубъектность». Изложенные в работе теоретические предложения могут быть использованы в учебном процессе, а также служить предметом более глубокого изучения.

Ключевые слова: конституционная правосубъектность, правосубъектность, субъекты конституционно-правовых отношений.

Kravchuk V. The Concept of Constitutional Legal Personality. The paper summarizes the main scientific approaches to understanding the category «constitutional legal personality» as well as analyzes these approaches' impact on the definition of the term «constitutional legal personality». The constitutional legal personality in its whole can be ruled and recognized by the constitutional law. Therefore, it seems impossible to identify the categories «constitutional legal personality» and «constitutional-legal status». Moreover constitutional legal personality is an integral part of constitutional and legal status. Taking into consideration the ties between the constitutional legal personality and the general theory of law, as well as the law of other branches, the author gives own definition of the category «constitutional legal personality». The given theoretical suggestions can be applied in the educational process as well as serve as the subject of more detailed study.

Key words: constitutional legal personality, personality, subjects of constitutional and legal relations.

УДК 351.74

Р. Шишикова

Сутнісно-функціональний аналіз категорій громадського порядку та громадської безпеки

У статті розкрито сутність понять громадського порядку та громадської безпеки, мета яких – підтримка особистої безпеки громадян, забезпечення нормальних умов для функціонування державних і громадських організацій, проаналізовано їх структуру й функції, а також на основі порівняльного аналізу окреслено спільні та відмінні риси визначених категорій.

Ключові слова: громадський порядок, громадська безпека, зміст громадського порядку, зміст громадської безпеки, елементи громадського порядку.

Постановка наукової проблеми та її значення. Важливий чинник управління в галузі внутрішніх справ – охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Ці явища взаємопов'язані між собою й, відповідно, складають одну з найголовніших цілей діяльності органів

внутрішніх справ, оскільки, чим краще здійснюється діяльність стосовно громадського порядку та громадської безпеки, тим менш вірогідним є скоєння злочинів, інших правопорушень, тим більш захищеними відчують себе громадяни. Громадський порядок – частина суспільних відносин, що склалися переважно в громадських місцях, метою яких є підтримка особистої безпеки громадян, суспільного спокою, забезпечення нормальних умов для функціонування державних і громадських організацій, для праці й відпочинку громадян. Громадська безпека є станом захищеності життєво важливих інтересів держави та суспільства, який характеризується відсутністю загроз нормальному функціонуванню державних і громадських організацій звичайному ритму життя пересічних громадян. Отже, обидві ці категорії характеризують взаємопов'язані явища, спрямовані на досягнення спільної єдиної мети – такого позитивного стану суспільства, який унеможливує або ж робить мінімально можливим виникнення небезпек як перед суспільством, так і перед окремими громадянами.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблему аналізу сутності, змісту, практичної реалізації забезпечення громадського порядку та громадської безпеки досліджували учені В. Авер'янов, К. Афанасьєв, Ю. Битяк, А. Ведерніков, В. Гаращук, І. Голосніченко, О. Дьяченко, С. Константинов, І. Коліушко, Р. Куйбіда, В.Шкарупа й ін.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – теоретичний аналіз сутності та функцій категорій адміністративно-правової науки: «громадський порядок» і «громадська безпека», а також визначення логічного співвідношення та взаємозв'язку між ними.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Насамперед з'ясуємо зміст визначених понять. Як свідчить аналіз наукової літератури, у юридичній теорії до сьогодні ще немає єдиного тлумачення поняття «громадський порядок». Одні автори ототожнюють його з поняттям правопорядку чи порядком суспільних відносин, інші під громадським порядком розуміють певну поведінку людей у громадських місцях, треті пов'язують це поняття з громадськими відносинами, які забезпечують створення нормальних умов для діяльності громадян, підприємств, установ, організацій [3; 6; 7; 8]. Ми під громадським порядком розуміємо врегульовану правовими та іншими соціальними нормами певну частину суспільних відносин, що становлять режим життєдіяльності у відповідних регіонах, забезпечують недоторканність життя, здоров'я й гідності громадян, власності та умов, які склалися для нормальної діяльності установ, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян. Реальний прояв суспільних відносин залежить не тільки від умов та обставин, які створюються самими суб'єктами відносин, а й від тих, які перебувають за межами волі учасників відносин. У зв'язку з цим слід визнати, що громадський порядок уключає не тільки певні системи суспільних відносин, а й супутні їм сприятливі умови та обставини, що забезпечують їх безперешкодний прояв. Отже, поняття «громадський порядок» – це категорія, яка складається з трьох основних елементів:

- 1) зміст громадського порядку;
- 2) засоби його регулювання;
- 3) цілі встановлення громадського порядку [9].

У науковій літературі наголошується на тому, що зміст громадського порядку складається з певної частини суспільних відносин, які утворилися в суспільстві, а також супутніх їх прояву умов та обставин. Отже, зміст громадського порядку становлять такі системи суспільних відносин:

- 1) системи суспільних відносин, що забезпечують життя, здоров'я, честь і гідність громадян;
- 2) системи суспільних відносин, які забезпечують збереження власності;
- 3) системи суспільних відносин, що забезпечують нормальну діяльність підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян.

Актуальним у контексті нашого дослідження є з'ясування структурних елементів громадського порядку. Отже, у процесі дослідження виділено такі елементи громадського порядку:

1. Засоби регулювання суспільних відносин, які становлять його зміст: правові, а також інші соціальні норми – норми моралі, звичаї, релігійні норми, правила громадського співжиття; із їх допомогою встановлюються права та обов'язки учасників суспільних відносин, визначаються заборони на вчинення певних дій, а також можливість і порядок застосування санкцій. Крім того, за допомогою засобів регулювання формуються відповідні установи, покликані забезпечувати безперешкодну реалізацію суспільних відносин, що склалися, а також визначається їх компетенція та сфера впливу.

2. Визначення цілей суспільних відносин, що складаються, і їх регулювання. Такими загальними цілями громадського порядку виступають:

- а) забезпечення недоторканності життя, здоров'я, гідності та прав людини й громадянина;
- б) забезпечення недоторканності власності;
- в) підтримання необхідних умов нормальної діяльності підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян [7].

На основі аналізу юридичної літератури, визначень понять «безпека» та «громадський», поданих у тлумачному словнику [11], ми визначаємо громадську безпеку як стійкий стан щодо несприятливих впливів, які постійно контролюються діяльністю спеціальних державних органів, що повинні створювати умови для розвитку знань, умінь, навиків та реалізації соціально значимих потреб людини, її законних прав і свобод, забезпечуючи розвиток та збереження матеріальних і духовних цінностей суспільства, а також територіальну цілісність, суверенітет та конституційний устрій держави. Отже, очевидним є факт, що зміст громадського порядку тісно переплітається зі змістом громадської безпеки, яка являє собою відносини, пов'язані з відверненням або ліквідацією шкідливих для життя й здоров'я людини наслідків, що викликані небезпечною для оточуючих поведінкою людей або дією стихійних сил природи. Відомо, що невиконання своїх взаємних обов'язків учасниками відносин може мати місце за обставин і причин, які перебувають за межами їхньої волі. Порушити нормальний порядок суспільного життя, суспільних відносин, що склалися, створити загрозу безпеці громадян та збереженню їхнього майна, порушити нормальну діяльність підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян можуть і такі обставини, як стихійні лиха, пожежі, паводки, землетруси, епідемії тощо.

А тому слід визнати, що складовою частиною змісту громадського порядку є громадська безпека, яка також ґрунтується на суворому виконанні встановлених вимог учасниками відносин із метою попередження та ліквідації шкідливих наслідків стихійних сил природи чи інших небезпечних для суспільства явищ.

У Конституції України виокремлюють три основних різновиди безпеки: «безпека громадянина» (ст. 13), «громадська безпека» (статті 16, 36, 39, 92), «безпека держави» (статті 18, 37, 106) [13].

У постанові Верховної Ради України «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» визначається національна безпека України як стан захисту важливих інтересів особи, суспільства та держави від зовнішніх загроз і є необхідною умовою збереження духовних та матеріальних цінностей. Тут головними об'єктами національної безпеки є:

- громадянин – його права й свободи;
- суспільство – його духовні та матеріальні цінності;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, цілісність і недоторканність кордонів.

Для більш глибокого сутнісного розкриття понять «громадський порядок» і «громадська безпека» доцільний порівняльний аналіз цих категорій. Такий підхід зумовлений насамперед тим, що в діяльності державних органів завдання щодо забезпечення громадської безпеки та охорони громадського порядку розв'язуються інколи одними й тими самими апаратами й посадовими особами.

У юридичній літературі визначаються деякі спільні ознаки понять громадської безпеки та громадського порядку [10, с. 12]. Так, наприклад, до схожості цих понять слід віднести такі ознаки:

1) названі категорії є складними за соціальною природою, маючи у своїй основі певну сукупність суспільних відносин, які охороняються державою;

2) ці категорії відображають найбільш суттєві й багатогранні зв'язки у сфері суспільного життя, які мають загальні ознаки, що дає змогу їх порівнювати, (наприклад захист прав, свобод і законних інтересів об'єкта зазіхання тощо);

3) однорідність суспільних відносин, які утворюють кожне з цих понять, і регулювання їх визначеними сукупностями норм дає змогу розглядати ці відносини як схожі явища.

Однак, незважаючи на наявність логічного сутнісного взаємозв'язку громадського порядку й громадської безпеки, у реальному житті вони залишаються самостійними категоріями, а в праві – самостійними правовими інститутами. Тому, будь-яка спроба їх об'єднання як єдиного явища не є коректною. Для переконливості такої думки наведемо деякі істотні ознаки, що розмежовують ці категорії.

1. Характер соціальних потреб. Ідеться про те, що, якщо домінуюче положення у визначенні громадського порядку займають потреби в забезпеченні громадського спокою, створення сприятли-

вих умов для нормального функціонування підприємств, громадських установ, ритмічності суспільного життя, то в основі громадської безпеки є необхідним підтримання динамічно-стійкого стану об'єктів щодо несприятливих впливів.

2. Засоби регулювання. Тобто, якщо в регулюванні громадського порядку, крім правових норм використовуються й моральні норми, звичаї та традиції, то в регулюванні громадської безпеки поряд із правовими нормами широко застосовуються технічні та техніко-юридичні правила, закріплені в паспортах, правилах, інструкціях й інших документах, які є технічно-юридичними нормами. Регулювання відносин у сфері забезпечення громадської безпеки здійснюється й організаційними нормами, які закріплюють певні структури й інституції, забезпечуючи внутрішньосистемну єдність, узгодженість функціонування елементів конкретних структур і відображаючи динамічний характер організації певних суб'єктів.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, громадський порядок і громадська безпека – це органічно взаємопов'язані між собою соціальні явища, які зумовлюють єдність комплексу здійснюваних заходів щодо їх забезпечення й охорони.

Правовою основою організації громадської безпеки є законодавчі та інші нормативні акти, що регулюють громадський порядок, визначають організацію і встановлюють обов'язки, права органів внутрішніх справ, форми й методи їхньої діяльності. Завдання, функції та організаційну побудову служби охорони громадського порядку, конкретні форми й методи діяльності апаратів і підрозділів, які входять до її складу, на основі чинного законодавства встановлюються нормативними актами МВС України.

Джерела та література

1. Авер'янов В. Академічні дослідження проблем державного управління та адміністративного права: результати і перспективи / В. Авер'янов, О. Андрійко, В. Полюхович // Юрид. журн. – 2004. – № 5. – С. 34–39.
2. Авер'янов В. Реформування українського адміністративного права: ґрунтовний привід для теоретичної дискусії / В. Авер'янов // Право України / Міністерство юстиції України; Конституційний Суд України та ін. – К., 2003. – № 5. – С. 117–120.
3. Адміністративна реформа в Україні: чи вдасться розірвати замкнуте коло? // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
4. Адміністративна юстиція. Адміністративне судочинство: [навч. посіб.] / [Г. Ю. Гулевська, Т. О. Коломєць, Р. В. Сінельник та ін.]; за ред. Г. Ю. Гулевської, Т. О. Коломєць. – К.: Істина, 2007. – 152 с.
5. Адміністративне законодавство України та його розвиток (нотатки з науково-практичної конференції) // Право України. – 2007. – № 2. – С. 151–156.
6. Адміністративне право України: підручник / Ю. П. Битяк, В. М. Гаращук, О. В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю. П. Битяка. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
7. Афанасьєв К. Сучасний формат адміністративних правовідносин / К. Афанасьєв // Право України. – 2008. – № 7. – С. 20–28.
8. Афанасьєв К. Щодо змісту категорії «Законодавство України» / К. Афанасьєв // Право України. – 2009. – № 11. – С. 124–131.
9. Бородин І. Л. Адміністративно-правові способи захисту прав та свобод людини і громадянина: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / І. Л. Бородин. – Х.: Нац. ун-т внутрішніх справ, 2004. – 38 с.
10. Ведерніков Ю. А. Адміністративне право України: навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, В. К. Шкарупа. – К.: Центр навч. л-ри, 2005. – 336 с.
11. Великий тлумачний словник української мови / [за ред. В. Т. Бусела]. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
12. Виноградова О. І. Законодавство України про адміністративні правопорушення та адміністративне судочинство: [посібник] / О. І. Виноградова, Н. М. Мироненко, С. М. Штефан. – К.: Прецедент, 2007. – 158 с.
13. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
14. Кузьменко О. В. Процесуальні категорії адміністративного права: монографія / О. В. Кузьменко. – Львів: НАВСУ, ВАТ «Львівська», 2012. – С. 141.
15. Ширшикова Р. М. Організаційно-правові основи забезпечення громадського порядку в Україні: навч.-метод. посіб. / Р. М. Ширшикова. – Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 124 с.

Ширшикова Р. Сущностно-функциональный анализ категорий общественного порядка и общественной безопасности. Проблема сущностно-функционального анализа категорий общественного порядка и общественной безопасности является своевременной и актуальной, поскольку особым элементом управления в системе внутренних дел является охрана общественного порядка и обеспечения общественной безопасности. Цель статьи – теоретический анализ раскрытия сущности и функций категорий административно-правовой науки: «общественного порядка» и «общественной безопасности», а также соотношение этих понятий. В статье «Сущностно-функциональный анализ категорий общественного порядка и общественной безопасности» раскрывается сущность понятий общественного порядка и общественной безопасности анализирует их структуру и функции, а также на основании сравнительного анализа выделяет общие и различные черты данных категорий. В выводах автор обосновывает понятия общественного порядка и общественной безопасности, как органически взаимосвязаны ассоциальные явления, которые обуславливают единство комплексов предпринятых мер по внедрению, обеспечению и охране.

Ключевые слова: общественный порядок, общественная безопасность, содержание общественного порядка, содержание общественной безопасности, элементы общественного порядка.

Shyrshykova R. The Essentially-Functional Study of the Categories of Public Order and Public Security Categories. The essentially-functional analysis of the categories of public order and public security is current today. The protection of public order as well as providing the public security is considered to be a special element of management. The goal of the paper is to investigate the main features and functions of the categories «public order» and «public security» as well as the interrelations between both concepts. In the article «The essentially-functional study of public order and public security categories» the author reveals the essence of the categories «public order» and «public security», analyzes their structure and functions, as well as highlights the common and different features of both categories by means of comparative analysis. In the conclusions the author proves the definition of the categories «public order» and «public security» as interrelated asocial phenomena that lead to the unity of the complexes of the measures implementation, maintenance and protection.

Key words: public order, public security, maintenance of public order, the content of public security, public order items.

РОЗДІЛ III

Актуальні проблеми цивілістики

УДК 347.626.97:347.965.42

*О. Яворська,
А. Демчук*

Медіація в сімейних справах

У статті досліджено розвиток інституту медіації при вирішенні сімейних спорів в Україні, оскільки сімейна медіація є одним із перших і найбільш поширених видів медіації за кордоном. Здійснено порівняльний аналіз нормативного регулювання, історії розвитку та практики сімейної медіації в Англії й Уельсі, Ірландії, США та Австрії, Фінляндії й Данії, визначено позитивні аспекти можливості запозичення інституту медіації для національного права. Досліджено сучасні апробовані медіаційні технології.

Ключові слова: медіація, сімейні спори, служба з примирення в сімейних справах, медіаційні технології, розвиток інституту медіації.

Постановка наукової проблеми та її значення. У зарубіжних країнах процедура й технологія медіації активно застосовуються несудовими юрисдикційними органами для врегулювання різних категорій правових справ. Інститут примирення в праві України на сьогодні залишається на початковому етапі свого становлення, хоча практично всі науковці та практики визнають його гуманістичний характер і соціальне значення позасудового врегулювання спорів. Тому вивчення й запозичення прогресивного досвіду медіації з інших правових систем, на нашу думку, є актуальним напрямом наукового пошуку.

Аналіз дослідження цієї проблеми. Питання запровадження інституту медіації було предметом дослідження багатьох українських і російських фахівців, зокрема В. М. Баранова, Ю. Л. Бошицького, Ю. В. Голика, Л. В. Голої, Г. В. Єрьоменко, В. Н. Кудрявцева, Б. С. Кушніра, О. І. Кільдюшкіної, В. Т. Маляренка, А. П. Чернеги.

Формулювання мети та завдань статті. Мета наукової розвідки – дослідження можливих шляхів інтегрування медіації в діяльність державних і недержавних органів в Україні для вирішення сімейних спорів.

Відповідно до вказаної мети ми намагалися виконати такі **завдання**: 1) здійснити порівняльний аналіз нормативного регулювання, історії розвитку та практики сімейної медіації в Англії й Уельсі, Ірландії, США та Австрії, Фінляндії й Данії; 2) визначити позитивні аспекти інституту медіації задля запозичення в національне право України.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сьогодні згідно з українським законодавством юридичні справи, що виникають із сімейних відносин, належать до компетенції таких органів: 1) органів опіки та піклування; 2) комісій у справах неповнолітніх; 3) органів державної реєстрації актів цивільного стану; 4) органів нотаріату; 5) судів загальної юрисдикції.

При цьому вирішення сімейних спорів здійснюється тільки судами. Інші органи належать до органів безперечної юрисдикції.

Слід зазначити, що сімейна медіація – один із перших і найбільш поширених видів медіації за кордоном. Зазвичай, сімейна медіація застосовується для врегулювання розбіжностей, які виникають під час розлучення подружжя й стосуються питань проживання батьків і дітей, виховання та спілкування з дитиною, сплати аліментів, поділу майна й розподілу боргів, а також спорів, що

виникають між членами сім'ї щодо матеріальної підтримки та допомоги. У деяких країнах, наприклад у Німеччині, до сімейної медіації віднесено спадкові справи, коли сперечаються спадкоємці – члени однієї сім'ї [1, с. 227]. Незважаючи на відмінності в національних правових системах і культурних традиціях, у зарубіжних країнах спостерігається явна тенденція інституціалізації сімейної медіації та інтегрування цієї примирної процедури в діяльність різних юрисдикційних органів. Найчастіше сімейна медіація регламентується окремо (від інших видів медіації) в галузевому або спеціальному законодавстві й розглядається як обов'язковий етап у вирішенні спорів, що впливають із сімейних правовідносин.

Зокрема, в Англії та Уельсі, відповідно до Закону про сім'ю 1996 р., соліситор зобов'язаний направляти клієнтів, які звернулися за юридичною допомогою в сімейних спорах і водночас володіють правом на її безкоштовне надання, до медіатора, котрий має державну акредитацію, для проведення інформаційної сесії [2, с. 335]. Основними цілями такої попередньої зустрічі є роз'яснення сторонам суті примирної процедури, її переваг, а також проведення оцінки медіабельності спору. Якщо спір може бути врегульований у процедурі медіації та сторона, яка звернулася, дає згоду на проведення примирної процедури, медіатор надсилає повідомлення іншому учаснику спору. Якщо протягом 14 днів відповідь не надходить або друга сторона відмовляється взяти участь в інформаційній сесії й (або) медіації, медіатор оформляє письмовий висновок, що є підставою надання безкоштовної юридичної допомоги для розгляду справи в суді [2, с. 392–394]. За наявності згоди обох сторін проводиться процедура медіації. Як правило, особи, матеріальне становище яких відповідає встановленим критеріям, користуються послугами медіації безкоштовно [8, с. 17–27].

У Республіці Ірландія в кінці 1980 р. при Департаменті сім'ї та соціальних питань засновано Службу сімейної медіації, під керівництвом якої функціонують 16 регіональних центрів, що забезпечують проведення безкоштовних примирних процедур [3, с. 187–179]. Держава активно підтримує розвиток медіації як одного із заходів у рамках реалізації політики, спрямованої на підтримку й зміцнення сім'ї.

У США в більшості штатів прийнято закони, які регулюють сімейну медіацію, при цьому в деяких із них передбачено проведення обов'язкової медіації в справах, пов'язаних з опікою та вихованням дітей після розлучення батьків. Багато служб сімейної медіації створюються й функціонують при судах.

В Австралії система вирішення сімейних спорів, встановлена Законом про сім'ю 1975 р., включає процедуру медіації та процедуру примирення (conciliation), які проводяться особами, акредитованими відповідно до Системи практикуючих фахівців у галузі вирішення сімейних спорів. Для зменшення навантаження на сімейні суди й суди магістратів, а також для зниження судових витрат і надання колишнім дружинам можливості вибору способу вирішення їхнього конфлікту в Австралії створено мережу Центрів сімейних відносин (Family Relationship Centers, FMCs), що фінансуються за рахунок федерального бюджету країни. Із 2007 р. звернення до акредитованих практикуючих фахівців у галузі сімейних спорів у справах про виховання дітей після розлучення батьків стало обов'язковим (виняток становлять випадки, якщо спір пов'язаний із насильством у сім'ї, жорстоким ставленням до дітей та (або) викраденням дітей) [3, с. 194].

У Європейському Союзі проблем сімейної медіації приділяється значна увага. У 1998 р. прийнято Рекомендацію Rec N (98) 1 [5], у якій розкрито основні принципи й правила сімейної медіації. Медіаторам у сімейних спорах рекомендується приділяти особливу увагу інтересам дитини та нагадувати батькам про їхній основний обов'язок – піклуватися про благополуччя спільних дітей. Згідно з Рекомендацією Rec N (98) 1 медіатор має право надавати сторонам правову інформацію, однак повинен утримуватися від пропозиції конкретних рішень із суперечок і юридичних рад. Державам – членам ЄС – рекомендується вжити заходів щодо поширення інформації про сімейну медіацію, а також створити правові механізми застосування судової сімейної медіації та приведення у виконання досягнутих у процесі примирної процедури угод. Слід зазначити, що мета прийняття Рекомендації полягала в стимулюванні впровадження, поширення й уніфікації інституту сімейної медіації в європейських країнах, однак, незважаючи на загальне схвалення та підтримку, вона не отримала широкої практичної реалізації. У більшості країн континентальної Європи розвиток медіації у сфері сімейних правовідносин здійснювався поступово в контексті національної правової системи й сформованих культурних традицій.

У Німеччині сімейна медіація стала одним із перших затребуваних видів примирних процедур. На сьогодні сімейні медіації проводяться як практикуючими медіаторами, так і державними службовцями управлінь у справах молоді, які, відповідно до Кодексу соціального права Німеччини, наділені повноваженнями щодо організації проведення медіацій у спорах, пов'язаних із вихованням дітей [1, с. 227].

В Австрії в середині 1990 рр. на базі федеральних органів державної влади проведено правовий експеримент, у рамках якого здійснювалось інформування та консультування громадян із питань примирних процедур, проводилися медіації в сімейних спорах, а також реалізована програма допомоги дітям під час розлучення їхніх батьків. Після закінчення експерименту у Відні створено Консультативну раду, яка об'єднує фахівців-медіаторів, діяльність якого фінансується переважно державою. Цікаво, що в Австрії поширена практика проведення сімейної медіації двома медіаторами (сомедіація), один із яких є фахівцем у галузі психології (психолог, психотерапевт або особа, яка має відповідну освіту в галузі сімейних конфліктів), а другий – у юриспруденції (юрист, адвокат, нотаріус). Цей підхід видається виправданим, оскільки медіація в сімейних спорах уключає в себе одночасно правові, соціально-психологічні та специфічні особистісні аспекти.

Наприклад, у Фінляндії прийнято Закон про шлюб [4], у якому міститься глава, присвячена питанням медіації (глава V «Сімейна медіація»). Згідно з нормою частини 1 статті 20 Закону пріоритетним способом вирішення конфліктів, у тому числі правового характеру, є переговори між членами сім'ї й укладення угоди. При виникненні сімейного спору сторони мають право звернутися за сприянням та підтримкою до медіатора (ч. 2 ст. 20), основне завдання якого – забезпечення конфіденційного й довірливого діалогу між членами сім'ї задля врегулювання розбіжностей з урахуванням інтересів усіх учасників. При цьому медіатор зобов'язаний приділяти особливу увагу інтересам неповнолітніх дітей. Проведення сімейної медіації здійснюється спеціалізованими організаціями, асоціаціями та установами, а також практикуючими фахівцями на підставі дозволу, виданого уповноваженими державними органами провінцій. Моніторинг і контроль діяльності організацій та практикуючих сімейних медіаторів також проводять уповноважені державні органи провінцій під керівництвом Міністерства соціальних справ та охорони здоров'я Фінляндії.

У Данії сімейна медіація здійснюється місцевими органами опіки переважно щодо справ, пов'язаних із вихованням дітей після розлучення батьків. При виникненні спору уповноважена на його розгляд посадова особа пропонує батькам звернутися до консультанта або медіатора із сімейних питань. У разі якщо спір не може бути вирішений у медіації, орган опіки виносить постанову по справі, яка підлягає затвердженню в суді й таким чином набуває виконавчої сили.

Поширення сімейної медіації обумовлено її високою ефективністю. Так, відповідно до більшості статистичних досліджень Північної Америки, від 55 % до 80 % сімейних медіацій завершуються укладенням угоди, при цьому від 69 % до 90 % учасників залишаються задоволеними процедурою та її результатом; в Австралії – від 75–92 % і 83–90 %, відповідно [6, с. 134]. У Данії, згідно зі статистичними даними, близько 64 % медіацій завершуються врегулюванням усіх розбіжностей, і близько 18 % спорів – частково, у Швеції близько 90 % спорів про дітей успішно вирішуються в процедурі медіації [7].

Затребуваність сімейної медіації, у тому числі в діяльності державних органів, обумовлена низкою факторів.

Спори, що випливають із сімейних правовідносин, є однією з найбільш складних категорій справ, але не стільки з погляду закону, скільки в силу великої кількості «позаправових» аспектів у їх утриманні. У всякому разі при вирішенні таких спорів важливо зберегти дружні відносини їхніх учасників, що часто неможливо в судовому розгляді. Сама природа змагальної системи налаштовує сторін одну проти одної, змушуючи їх змагатися та мислити в рамках протилежних позицій, перешкоджаючи нормальній комунікації й усвідомленню спільних інтересів, наприклад таких, як благополуччя дітей. У цьому сенсі медіація виявляється необхідним і найбільш підходящим способом урегулювання цієї категорії спорів.

Не можна заперечувати, що зміцнення інституту сім'ї, відродження та збереження духовно-моральних традицій сімейних відносин є важливими завданнями державної політики в Україні. Як наслідок, бажано, щоб в основу діяльності органів, компетентних у вирішенні сімейних спорів, були покладені медіаційні технології. Водночас в Україні найбільш затребуваними видами примирних процедур по спорах, що випливають із сімейних відносин, стануть розглянуті раніше процедури

судової медіації (наприклад при узгодженні умов договорів про сплату аліментів, поділ майна подружжя, виховання дітей та ін.). Що стосується інших органів цивільної юрисдикції, то тут потрібно зазначити таке.

Аналізуючи судові порядки розірвання шлюбу в сукупності з іншими нормами Сімейного кодексу України, деякі автори приходять до висновку про загальну спрямованість сімейного законодавства на збереження сім'ї та, як наслідок, про необхідність активної участі органів ДРАЦС у примиренні подружжя, що подало заяву про розлучення [9].

Слід зазначити, що медіація при розлученнях не переслідує мети відновити сім'ю. Швидше, це може бути сприятливим наслідком урегулювання конфлікту, який лежить в основі рішення про розлучення. Сімейна медіація здебільшого спрямована на раціональне врегулювання розбіжностей при розлученні, розподіл спільно нажитого майна, визначення порядку виховання дітей і, як наслідок, на збереження нормальних відносин між колишнім подружжям. Отже, необхідність застосування медіації в діяльності органів ДРАЦС відсутня. Виконуючи реєстраційні функції на основі взаємного волевиявлення сторін, органи ДРАЦС практично не стикаються зі спірними ситуаціями.

Інакше виглядають справи з органами опіки та піклування, які не уповноважені вирішувати правові суперечки, але за родом своєї діяльності часто стикаються із сімейними конфліктами. Для їх урегулювання службовці органів опіки та піклування в межах своєї діяльності можуть використувати технологію й (або) процедуру сімейної медіації.

Також медіаційні технології можуть бути корисні в діяльності органів та установ системи профілактики бездоглядності й правопорушень неповнолітніх, зокрема територіальних центрів соціальної допомоги сім'ї та дітям установ соціального обслуговування.

Однак, ураховуючи, що зазначені органи не спеціалізуються на вирішенні спорів, виправданим є створення державних Служб примирення в сімейних справах, які будуть діяти на підставі законодавства про медіацію.

Звернення до Служби для проведення медіації має бути повністю добровільним.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Ґрунтуючись на результатах аналізу нормативного регулювання, історії розвитку та практики сімейної медіації в деяких зарубіжних країнах, можна зробити висновок, що у своїй діяльності Служби примирення в сімейних справах повинні керуватися такими базовими правилами.

По-перше, одним із самостійних завдань сімейної медіації є забезпечення прав та інтересів неповнолітніх дітей.

По-друге, у сімейній медіації особливо важливе дотримання балансу сил учасників спірних правовідносин. Медіація не може проводитися при явній нерівності сторін із соціального та (або) економічного погляду, а також у разі якщо має місце насильство в сім'ї й (або) жорстоке поведіння з дітьми.

По-третє, при врегулюванні сімейного спору в процесі медіації велике значення мають особистісні «позаправові» аспекти, що позначається на порядку проведення процедури. Як наслідок, найбільш оптимальною моделлю сімейної медіації є терапевтична модель. Для її повноцінної реалізації медіатора потрібна особлива підготовка в галузі загальної та сімейної психології. Не випадково в деяких зарубіжних країнах існують спеціальні вимоги, які пред'являються до сімейних медіаторів (Австралія). Крім того, рекомендується проводити сімейну медіацію одночасно двох медіаторів (сомедіація), які призначаються з урахуванням гендерної ознаки. У такому випадку простіше забезпечити нейтральність, створити атмосферу довіри та психологічного комфорту.

Джерела та література

1. Alexander N. Global trends in mediation / N. Alexander. – 2d ed. – Kluwer Law International, 2006.
2. Boulle L. Mediation: principles, process, practice / L. Boulle, M. Nesic. – London ; Dublin ; Edinburgh : Butterworths, 2001. – P. 4–5.
3. Consultation paper. Alternative dispute resolution. – Ireland, 2008. – С. 21–22 // [Elektronik resourse]. – Mode of access : <http://www.lawreform.ie/publications/>
4. Marriage Act. 234/1929, amendments up to 1226/2001 // [Elektronik resourse]. – Mode of access : <http://www.Finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1929/en19290234.pdf>.
5. Recommendation N R (98) 1 of the Committee of Ministers to member states on family mediation of 21.01.1998 // [Elektronik resourse]. – Mode of access : http://www.coe.int/t/cm/documentIndex_en.asp

6. Spencer D. Mediation law and practice / D. Spencer, M. Brogan. – Cambridge : University Press, 2006. – 126 p.
7. Visentin M. Compendium of Best European Practices on Mediation for Civil Cases / M. Visentin // [Elektronik resourse]. – Mode of access : <http://a-to-j.ru/index.php?s=research>.
8. Паркинсон Л. 25 лет спустя. Семейная медиация в Англии и Уэльсе / Л. Паркинсон // Медиация и право. Посредничество и примирение. – 2008. – № 3. – С. 17–27.
9. Стрельцова Е. Г. Соотношение частных и публичных начал по делам о расторжении брака, разделе совместно нажитого имущества, спорам о детях и в интересах детей / Е. Г. Стрельцова // Законы России: опыт, анализ, практика. – 2008. – № 5. – С. 3–12.

Яворская А., Демчук А. Медиация в семейных спорах. В статье исследуется развитие института медиации при решении семейных споров в Украине, поскольку семейная медиация является одним из первых и наиболее распространённых видов медиации за рубежом. Проведён сравнительный анализ нормативного регулирования, истории развития и практики семейной медиации в Англии и Уэльсе, Ирландии, США и Австрии, Финляндии и Дании, определены положительные аспекты возможности заимствования института медиации для национального права. Проанализированы медиационные технологии, которые могут быть полезны в деятельности органов и учреждений системы профилактики безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних, в том числе территориальных центров социальной помощи семье и детям учреждений социального обслуживания. Обосновано создание Службы примирения в семейных делах. Определены основные правила, такие как семейная медиация (обеспечивает права и интересы несовершеннолетних детей); в медиации особенно важно соблюдение баланса сил участников спорного правоотношения, при урегулировании семейного спора в ходе медиации большое значение имеют личностные «внеправовые» аспекты, что сказывается на порядке проведения процедуры.

Ключевые слова: медиация, семейные споры, служба по примирению в семейных делах, медиационные технологии, развитие института медиации.

Jaworski A., Demchuk A. Mediation in Family Disputes. The family mediation is regarded to be one of the earliest and most common types of mediation abroad. The article deals with the development of mediation institute in Ukraine and its role in the settlement of the family disputes. The article provides a comparative analysis of the legal and regulatory system, as well as the development and practice of family mediation in England, Wales, Ireland, the United States, Austria, Finland and Denmark. It identifies the positive aspects of borrowing mediation institution for national law. The paper analyzes the Mediation technologies that may be useful in the work of institutions and systems of preventing of child neglect and juvenile delinquency, including the territorial centers of social assistance to families and children as well as social service agencies. The article proves the creation of Mediation services in family affairs. The basic rules are the following the family mediation ensures the rights and interests of the minor children, the mediation provides the forces balance of the participants of legal relations in disputes, the personal extra-legal aspects are of great importance in the settlement of a family disputes that affect the order of the procedure.

Key words: mediation, family disputes, mediation service in family affairs, mediation technologies, the development of mediation institute.

УДК 339.52:338433

А. Духневич

Регулювання міжнародної торгівлі сільськогосподарськими товарами в рамках Світової організації торгівлі

У статті здійснено теоретико-прикладне дослідження правового регулювання ролі й місця сільського господарства в умовах СОТ, а також місце міжнародної торгівлі та форми її регулювання в міжнародному праві. Досліджено нормативно-правові акти, роль і значення міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією для сучасних міжнародних відносин.

Ключові слова: СОТ, торгівля, ГАТТ/СОТ, держави – члени СОТ, гармонізація, правові норми СОТ.

Постановка наукової проблеми її значення. Розвиток міжнародної торгівлі все більш виразно проявляється останнім часом. Одним із результатів цього стає переорієнтація регулювання міжнародної торгівлі з режиму найбільшого сприяння на національний режим. Цей процес уже позначився в рамках СОТ. Одночасно розвивається своєрідна уніфікація правил і норм регулювання міжна-

родного обміну товарами й послугами. Складається сумісність національних правових норм регулювання зовнішньої торгівлі, яка зростає у своїх масштабах. На цій основі формується сучасна міжнародна торгова система, організуючим центром якої поступово стає СОТ.

Науковий аналіз проблем, що розглядаються, здійснюється багатьма вітчизняними вченими. Серед них варто назвати В. Носіка, В. Семчика, А. Статівку, О. Погрібного та ін., які слугували фундаментальною базою для подальшого дослідження питань, що розглядаються.

Формулювання мети й завдань статті. Мета наукової розвідки – дослідження міжнародних нормативно-правових актів, визначення ролі міжнародної торгівлі й форм її регулювання. Новизна роботи полягає в тому, що в цій праці зроблено спробу дослідити роль і значення міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією для сучасних міжнародних відносин, виявити форми її регулювання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Уругвайський раунд багатосторонніх торговельних переговорів був найбільш усебічним серед усіх раундів переговорів, проведених під егідою Генеральної угоди з тарифів і торгівлі. Він приніс такі результати:

- удосконалено правила ГАТТ і його супутні угоди. Це стосується торгівлі товарами;
- підписано Генеральну угоду про торгівлю послугами (ГАТС) [1];
- підписано Угоду з торговельних аспектів прав на інтелектуальну власність [2];
- створено Світову організацію торгівлі (СОТ), яка розпочала свою діяльність 1 січня 1995 р.

Починаючи з цієї дати, ГАТТ втратила свою незалежність і стала частиною СОТ.

Усі країни – члени СОТ – повинні були внести зміни в національні законодавства й привести їх у відповідність до положень вищезазначених угод. На СОТ покладалась обов'язки із контролю за виконанням вищевказаних обов'язків країнами-членами. Будь-яка країна – член СОТ, яка вважає, що інша країна – член СОТ – діє всупереч із порядком, установленим системою угод, може звернутися зі скаргою до СОТ із метою врегулювання таких розбіжностей. СОТ також несе відповідальність за організацію переговорного процесу щодо лібералізації торгівлі між країнами-членами.

ГАТТ 1994 складається з трьох статей.

Стаття 1 установлює зміст ГАТТ 1994, куди входять: а) Генеральна угода з тарифів і торгівлі 1947 (ГАТТ 1947) із прийнятими змінами та доповненнями, за винятком Протоколу про тимчасове застосування, оскільки ГАТТ застосовується зараз на постійній основі; б) документи, прийняті в рамках ГАТТ 1947: протоколи про тарифні поступки, протоколи про приєднання та ін.; в) роз'яснення щодо тлумачення деяких статей і положень ГАТТ; г) Марракеський протокол до ГАТТ 1994, що складається з погоджених тарифів і тарифних квот на сільськогосподарські товари, тарифів на інші товари, преференційних тарифів, поступок нетарифного характеру, зобов'язань щодо внутрішніх та експортних субсидій щодо сільськогосподарських товарів.

Стаття 2 регулює питання застосування термінів, уключаючи заміну терміна «договірні сторони» на термін «Світова організація торгівлі».

Стаття 3 містить виключення з частини II ГАТТ 1994 щодо морських суден [1].

Створення Світової організації торгівлі мало на меті сприяння розвитку торгових відносин між її учасниками з питань, передбачених Угодою та багатосторонніми торговельними угодами, уключеними в Додатки до Угоди про створення СОТ.

Нині майже всі країни, що розвиваються, проводять політику експортоорієнтованого розвитку економіки, роблячи виробництво все більш залежним від зовнішньої торгівлі. Не буде перебільшенням стверджувати, що в багатьох країнах, які розвиваються, практично всі підприємства на сьогодні залежать від зовнішньої торгівлі або як експортери, або як імпортери. Тому вони так само, як і їхні колеги в розвинених країнах, глибоко зацікавлені в тому, щоб здійснювати контроль за виконанням усіма країнами єдиних правил, що містяться в Угодах Уругвайського раунду.

Заключний акт, що охоплює результати Уругвайського раунду багатосторонніх торгових переговорів, який уключає тексти цих юридичних документів, містить понад чотириста сторінок. Вони доповнюються національними переліками на більш як двадцяти двох тисячах сторінок [3, с. 30].

У торгівлі товарами майже всі імпортні тарифи розвинених країн і значна частка тарифів країн, що розвиваються, спрямовані проти подальших підвищень. Таке «заморожування» гарантує, що полегшений доступ на ринок, досягнутий у результаті зниження тарифів, не буде порушений раптовим їх зростанням або введенням інших обмежень країнами-імпортерами. Такий гарантований доступ до

ринків, який забезпечується зв'язуванням зобов'язань, дає можливість експортним галузям формувати інвестиційні та виробничі плани в умовах більшої визначеності.

Ця система також забезпечує стабільність доступу до експортних ринків, зобов'язуючи країни застосовувати єдині правила, що містяться в різних угодах (зокрема правил оцінки митної вартості, інспектування товарів на предмет визначення їх відповідності обов'язковим вимогам і стандартам тощо). Наявність таких єдиних правил допомагає експортерам, оскільки вони усувають відмінності у вимогах, які ставляться до експортерів на різних ринках.

Угоди СОТ вимагають, щоб законодавства країн-членів забезпечували певні права вітчизняним виробникам та імпортерам. Уряди зобов'язані надавати деяким із цих прав юридичну силу через національну юридичну систему. Щодо інших прав урядам потрібно їх дотримуватися для того, щоб зацікавлені сторони могли отримати від них повну вигоду.

Реалізація таких прав часто залежить від певних умов, які повинні виконати галузь або підприємство. Наприклад, галузь має право звернутися до уряду з проханням увести захисні заходи, антидемпінгові або компенсаційні мита тільки в тому випадку, якщо зможе довести органам, які розслідують ту чи іншу ситуацію, що її прохання зачіпає інтереси виробників, на частку яких припадає значна частина товару, виробленого в цій галузі. Зі свого боку, органи, що розслідують ситуацію, зобов'язані перед тим, як почати розслідування, з'ясувати, чи відповідають факти, що містяться в заяві, дійсності.

Прикладом прав, що надаються угодами на користь експортерів, є право пред'являти свої докази в процесі розслідувань у країнах-імпортерах із приводу уведення антидемпінгових або компенсаційних мит. Коли влада країни, що імпортує, ігнорує їхні права, то експортуючі підприємства не можуть звернутися до них за роз'ясненнями напругу. Вони повинні поставити це питання перед своїм урядом і надати йому можливість на двосторонній основі вирішувати його з урядом країни-імпортера та, якщо потрібно, звернутися до процедури врегулювання спорів, установлені правилами СОТ.

Угода про сільське господарство [4] належить до найбільш суперечливих угод Уругвайського раунду. Вона охоплює питання виробництва й зовнішньої торгівлі сільськогосподарськими товарами (виключаючи рибу та рибопродукти).

Раніше правила ГАТТ не завжди можна було застосовувати до сільськогосподарського сектору. Деякі розвинені країни, захищали своє дороге й малоефективне сільськогосподарське виробництво, насамперед пшеницю та інші зернові культури, м'ясні й молочні продукти, через уведення, на додаток до високих тарифів, кількісних обмежень та / або додаткових податків на імпорт. Такий рівень протекціонізму часто сприяв зростанню вітчизняного виробництва, продукти якого через високі ціни не могли бути реалізовані на міжнародних ринках тільки за допомогою субсидій. Таке субсидування діяло в напрямі зниження світових цін. Воно також позбавляло конкурентоспроможних виробників їхньої законної частки ринку.

Марракеська декларація [5], яка відкрила Уругвайський раунд, визначила цілий комплекс завдань для переговорів щодо лібералізації торгівлі сільськогосподарськими товарами, уключаючи поширення на цей сектор міжнародної дисципліни ГАТТ. Однак протягом всього Уругвайського раунду переговори щодо цих позицій розвивалися в обстановці гострих розбіжностей між розвиненими й державами, які розвиваються, а також між окремими країнами в групі розвинених держав.

Угода про сільське господарство має на меті застосування всіма країнами основних положень ГАТТ у торгівлі сільськогосподарськими товарами. Проведені переговори дало змогу добитися деякого прогресу в лібералізації торгівлі сільськогосподарськими товарами. Крім того, Угода створила механізм щодо подальшої лібералізації торгівлі в цій сфері для майбутніх переговорів [4].

У підсумку, розвинені країни погодилися замінити кількісні обмеження й інші нетарифні заходи в сільському господарстві на тарифні. Нові тарифні ставки так само, як інші тарифи, знижувалися на 30 %. Зі свого боку, країни, що розвиваються, мали знизити свої тарифи майже на 2/3 від середньої величини. Крім того, усі країни зобов'язалися «зв'язувати», тобто не підвищувати тарифи на сільськогосподарські товари [4]. Однак здебільшого країни, що розвиваються, зв'язали свої тарифні ставки на більш високому рівні, ніж ті, які фактично застосовувалися, чи знижені ставки мит. Країни, що використовують субсидії, переважно розвинуті, погодилися знизити в узгодженому розмірі виробничі та експортні субсидії в сільському господарстві.

У рамках СОТ прийнято розділяти сільськогосподарські товари на дві групи, а саме: тропічні й інші. Незважаючи на те, що однозначного визначення тропічних товарів немає, напої типу чаю, кави та какао, бавовняні й жорсткі волокна типу джуту та сизалю, фрукти типу бананів й манго та інші товари, які майже виключно виробляються в країнах, що розвиваються, розглядаються як тропічні. За роки дії ГАТТ ці товари були об'єктом високих тарифів і внутрішніх податків у більшості розвинутих країн. Оскільки ці товари становлять основний інтерес в експорті країн, що розвиваються. На минулих раундах переговорів у рамках ГАТТ пріоритет віддавався усуненню бар'єрів у торгівлі тропічними товарами. У результаті Уругвайського раунду більшість із цих товарів – у сирому й обробленому вигляді – надходили на ринки розвинених країн або без мита, або за преференційними угодами.

Більшість розвинених країн продовжували застосовувати проти імпорту інших сільськогосподарських товарів – пшениці, інших зернових культур, м'яса, м'ясних і молочних продуктів – як високі ставки митних тарифів, так і нетарифні заходи, такі як кількісні обмеження, примусове ліцензування та варійовані податки. Їхня головна мета при цьому – гарантувати своїм виробникам ціни, які були вищі за світові і забезпечували їм високі й стабільні прибутки. Ці дії не тільки обмежували конкуренцію з боку іноземних виробників, але й лягали важким тягарем на бюджети таких країн, оскільки дорога власна сільгосппродукція, вироблена понад внутрішні потреби, могла поставлятися на світовий ринок тільки за допомогою експортних субсидій.

Крім того, Угода про сільське господарство, передбачає програму поступових перетворень у сільському господарстві. Її мета – створення «чесної і справедливої, орієнтованої системи сільськогосподарської торгівлі» (Преамбула до Угоди про сільське господарство) через дотримання країнами нової дисципліни, яка передбачає використання:

- прикордонних заходів для контролю імпорту;
- експортних та інших субсидій, які надає уряд для підтримки цін на сільськогосподарські товари, і гарантування прибутку сільгоспвиробникам [4].

Найбільш важливим елементом Угоди про сільське господарство є нові правила регулювання торгівлі сільськогосподарськими товарами. Вони вимагають від країн скасування нетарифних заходів через їх перерахунок в еквівалентний митний тариф із додаванням його до діючої ставки митного тарифу (стаття 4 і зноска 1 Угоди про сільське господарство) [4]. У результаті розвинені країни встановили нові, більш високі ставки митних зборів на товари, щодо яких вони раніше застосовували нетарифні заходи. Тарифний еквівалент нетарифних заходів розраховувався на основі середніх світових ринкових цін для товару, що є об'єктом нетарифних заходів, його гарантованої ціни в імпортуючих країнах. Тарифні ставки, одержані в результаті такої тарифікації, так само, як і тарифи, що застосовуються до інших товарів, виявилися «пов'язаними».

Зобов'язання тарифікувати кількісні обмеження не поширюються на країни, що розвиваються. У такій ситуації, відповідно до положень ГАТТ, їм дозволяється зберігати або вводити такі обмеження. Однак від країн, що розвиваються, вимагалось «зв'язати» свої тарифи, проте країни, які розвиваються, найчастіше пов'язували ставки на максимальному рівні, який був вищим, ніж поточні тарифні ставки.

Крім високого рівня захисту аграрного ринку недоречності в міжнародній торгівлі сільськогосподарськими товарами викликаються практикою субсидування, переважно в розвинутих країнах. Водночас протягом багатьох років ГАТТ розробляло правила для субсидій за промисловим товарами, проте розробити порядок виділення субсидій у сільському господарстві в його рамках не вдалося. В Угоді про сільське господарство зроблено спробу уведення правил із субсидування сільськогосподарської продукції.

Ці правила відрізняються від тих, що застосовуються до промислових товарів. Угода СОТ про субсидії та компенсаційні заходи [6] регулює промислові субсидії, підрозділяє їх на три категорії: сині, жовті й зелені. Сині субсидії – це ті, які заборонені. До них належать експортні субсидії. Жовті субсидії – це субсидії, які дозволяються, але дають імпортуючим країнам право на певні міри у відповідь. Зелені субсидії – це субсидії, які дозволяються без усяких наслідків для експортера. В Угоді про сільське господарство червоних або заборонених субсидій немає, є тільки зелені й жовті.

Стаття 5 Угоди про сільське господарство встановлює спеціальну систему захисних заходів стосовно торгівлі сільськогосподарськими товарами, яка відмінна від системи, що діє в рамках Угоди

про захисні заходи. Ця стаття дозволяє будь-якій країні увести додаткове мито щодо товарів, за якими нетарифні заходи були перетворені в мита, у разі, якщо вартість імпорту перевищить так званий «критичний» рівень або ціна на цей товар виявиться нижчою від критичного рівня. Таке мито встановлюється в розмірі не вище 1/3 від рівня діючого мита й може застосовуватися тільки до кінця року, у якому воно було введено. Під критичною ціною розуміється середня довідкова ціна на імпортований товар за період 1986–1988 рр. Критичний рівень імпорту визначається як частка імпорту відносно до середнього споживання товару за три попередніх роки. Країни – члени СОТ, використовуючи захисні заходи щодо Угоди про сільське господарство, не повинні вдаватися до угоди із захисних заходів стосовно тих самих товарів і в той же час [7, с. 31].

Щодо сільськогосподарських товарів основні характеристики зобов'язань стосовно доступу на ринок, прийняті країнами за результатами Уругвайського раунду, можна підсумувати таким чином:

- усунення нетарифних заходів через процес тарифікації; зв'язування тарифів після тарифікації;
- зобов'язання щодо скорочення експортних субсидій за вартістю й за обсягом;
- зобов'язання щодо зменшення внутрішньої підтримки на основі поєднаного показника.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, прийняття Угоди про сільське господарство внесло в міжнародну торгівлю певну стабільність і передбачуваність. І з цього погляду, участь України в СОТ значно звузила можливості для довільних дій стосовно національних експортерів на світовому ринку, накладаючи водночас на нашу державу всі вищезазначені зобов'язання.

Джерела та література

1. Генеральна угода з тарифів і торгівлі, від 15.04.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_003/page
2. Угода про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності, від 15.04.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_018
3. Tangermann S. Implementation of the Uruguay round agreement on agriculture by major developed countries. – UNCTAD. – 1995. – Р. 27–35.
4. Угода про сільське господарство, від 15.04.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
5. Марракеська декларація, від 15.04.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_001
6. Угода про субсидії і компенсаційні заходи, від 15.04.1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/981_015
7. OECD. Agricultural Policies in OECD Countries // Monitoring and Evaluation. OECD. – Paris, 2001. – Р. 41.

Духневич А. Регулирование международной торговли сельскохозяйственными товарами в рамках Всемирной торговой организации. В статье проводится теоретическое исследование правового регулирования роли и места сельского хозяйства в условиях Всемирной торговой организации, а также место международной торговли и формы её регуляции в международном праве. Доводится, что сельскохозяйственные товары, в отличие от услуг, являются продуктами труда, которые физически пересекают национальные границы. В системе ВТО они выделяются отдельно из-за своей особой природы и роли в развитии международной торговли. Это отличие заключается в особенностях производственного процесса в сельском хозяйстве, постоянном спросе на продукты, которые обеспечивают ежедневные естественные потребности человека, а также в важной роли, которую играет агропромышленный сектор в истории, культуре и экономике многих обществ. Исследуются нормативно-правовые акты, роль и значение международной торговли сельскохозяйственной продукцией для современных международных отношений, формы её регулирования. Рассматриваются вопросы повышения уровня стандартов производства и управления в агропродовольственном секторе.

Ключевые слова: ВТО, торговля, ГАТТ / ВТО, государства – члены ВТО, гармонизация, правовые нормы ВТО.

Duchnevych A. Regulation of International Agricultural Trade Within the Framework of the World Trade Organization. The paper deals with the theoretical study of the legal regulation of the role and place of agriculture in the World Trade Organization, as well as a place of international trade and the main forms of its regulation by international law. The agricultural commodities, as opposed to services, are regarded to be the products of labor which are physically cross national borders. Such products are defined separately within the WTO system due to special nature and role in the development of international trade. This difference lies in the peculiarities of the agriculture production process and the constant demand for products that provide daily natural human needs as well as an important role played by the agricultural sector in the history, culture and economy of many societies. We study the

regulations, the role and importance of international agricultural trade in modern international relations, its forms of regulation. The major issues of improving standards of production and management in the agricultural sector are examined.

Key words: WTO, trade, GATT / WTO, the WTO Member States, harmonization, WTO law.

УДК 349.6

Л. Решетник

Окремі правові питання розвитку екологічного страхування життя та здоров'я громадян від негативного впливу джерел підвищеної екологічної небезпеки

У статті досліджено правові питання розвитку в Україні екологічного страхування, наведено класифікацію видів екологічного страхування, які можна виділити на основі аналізу чинного екологічного законодавства. Окреслено провідні напрями розвитку як добровільного, так і обов'язкового екологічного страхування. Основну увагу приділено страхуванню життя та здоров'я громадян від негативного впливу об'єктів підвищеної екологічної небезпеки.

Ключові слова: екологічне страхування, джерело підвищеної екологічної небезпеки, відшкодування шкоди

Постановка наукової проблеми та її значення. Однією із найефективніших форм відшкодування шкоди, заподіяної порушенням основного конституційного, екологічного, природного права людини – права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, варто визнати екологічне страхування.

Практичне значення такої форми відшкодування важко переоцінити, особливо в сучасний період, коли основним чинником, що негативно впливає на стан довкілля та призводить до заподіяння шкоди майну, здоров'ю, життю громадян, є господарська діяльність та природні стихійні явища.

Аналіз досліджень цієї проблеми Проблема страхування ризиків заподіяння шкоди різноманітною господарською діяльністю не є новою для нашої юридичної науки та практики. Ще у свій час А. І. Покровський (1917 р.) писав про те, що ріст промисловості й підприємств призводить до великої кількості нещасних випадків, які навіть при найбільш суворому ставленні ніяк не можуть бути зведені до будь-якої вини господаря (власника). Між цим залишати потерпілого без винагороди (компенсації) видається в таких випадках несправедливим [1, с. 132]. Автор бачив вихід із ситуації в розвитку інституту страхування.

Окремі аспекти екологічного страхування досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці (В. В. Глянцев, С. Є. Донцов, В. В. Костицький, Г. П. Серов, М. С. Малєїн, М. Я. Шимінова). Здебільшого всі наявні дослідження зводяться до висновку про необхідність уведення обов'язкового страхування ризиків виникнення техногенно-екологічних інцидентів, тобто страхування відповідальності власників джерел підвищеної екологічної небезпеки (ДПЕН).

Формулювання мети та завдань статті. Варто визнати що в сучасних умовах саме через обов'язкове екологічне страхування такої діяльності можна реально компенсувати всім потерпілим шкоду, заподіяну ДПЕН. Дослідження правових питань екологічного страхування життя й здоров'я людини від негативного впливу джерел підвищеної екологічної небезпеки створить умови для належного функціонування правового механізму захисту екологічних прав та інтересів громадян у нашій державі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. В Україні досить велика кількість потенційно небезпечних підприємств (виробництв). Потенційно небезпечні виробництва становлять велику питому вагу в структурі виробництва – у цілому по країні на них припадає 42,8 % вартості промислових фондів, 33,8 % обсягів виробництва та 21 % працюючих. В Україні розміщені великі ядерні й радіаційно небезпечні об'єкти: п'ять атомних електростанцій, два науково-дослідні інститути, які у своїй діяльності використовують 16 атомних реакторів [2, с. 45].

Ураховуючи економічну ситуацію в нашій державі та динаміку росту різного виду й ступеня надзвичайних техногенних ситуацій, без упровадження екологічного страхування право громадян на

відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя та здоров'я довкілля, практично реалізувати повною мірою неможливо. Навіть якщо буде доведено факт заподіяння шкоди конкретним підприємством та пред'явлено позов про її відшкодування, він не завжди може бути задоволений саме з таких основних причин, як значна кількість потерпілих, тому шкода, що заподіяна, зазвичай, перевищує фінансові можливості підприємства; навіть якщо фінансові можливості дають змогу відшкодувати шкоду, то після виконання цих зобов'язань підприємство може залишитися просто банкрутом.

Ці перешкоди можна подолати через створення резервів грошових ресурсів (фондів) за рахунок внесків підприємств, що визнані джерелами підвищеної екологічної небезпеки, для їх цільового використання – компенсації збитків, яких зазнав хто-небудь з учасників створення цього фонду. Тим самим збитки одного розподіляються між численними суб'єктами й тому вони, по-перше, не такі відчутні для безпосереднього заподіювача; по-друге, особи, яким заподіяно шкоду техногенним інцидентом, мають реальну економічну, фінансову гарантію реалізації свого права на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням вимог екологічної безпеки.

Для того, щоб механізм відшкодування шкоди, заподіяної ДПЕН, через екологічне страхування ризику заподіяння такої шкоди ефективно діяв, існує низка проблем, які потребують як законодавчого врегулювання, так і теоретичного дослідження.

Насамперед варто зазначити, що законодавство України передбачає можливість здійснення добровільного й обов'язкового державного та інших видів страхування громадян і їхнього майна та доходів підприємств, установ, організацій на випадок шкоди, заподіяної внаслідок забруднення навколишнього природного середовища й погіршення якості природних ресурсів [3, ст.49]. Видається що зазначене положення стосовно страхування є надто загальним і потребує встановлення конкретного чіткого й досконалого правового механізму його реалізації. Закон України «Про страхування» (ст. 5) теж не включає екологічне страхування до переліку видів обов'язкового страхування, крім окремих його видів, проте дає змогу здійснювати таке страхування як добровільне.

Окремими видами обов'язкового екологічного страхування варто визнати:

- обов'язкове страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень у радгоспах та інших сільськогосподарських підприємств;
- страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за шкоду, яка може бути заподіяна внаслідок ядерного інциденту;
- страхування цивільної відповідальності інвестора, у тому числі за шкоду, заподіяну довкіллю, здоров'ю людей за угодою про розподіл продукції, якщо інше не передбачено угодою [4, ст. 6];
- страхування майнових ризиків за угодою про розподіл продукції у випадках, передбачених Законом України «Про угоди про розподіл продукції» (що включає втрату корисних копалин унаслідок розливу, повені, пожежі, тощо) [5, ст. 9];
- страхування від ризику негативного впливу іонізуючого випромінювання на здоров'я персоналу ядерних установок, джерел іонізуючого випромінювання, державних інспекторів із нагляду за ядерною та радіаційною безпекою безпосередньо на ядерних установках [6, ст.15].

Важливим кроком на шляху запровадження обов'язкового екологічного страхування відповідальності власників ДПЕН за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, майну потерпілих громадян аваріями на цих об'єктах, стало закріплення в Законі України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» положення щодо обов'язковості страхування відповідальності за шкоду, яка може бути заподіяна аваріями на цих об'єктах. Таке страхування є обов'язковою умовою отримання дозволу на експлуатацію цих об'єктів [7, ст.13]. Незважаючи на те, що наведене законодавче положення є досить загальним, його можна розглядати як правову базу для подальшого розвитку та конкретизації механізму здійснення обов'язкового екологічного страхування відповідальності власників ДПЕН за шкоду, заподіяну аваріями на цих об'єктах.

Аналіз чинного вітчизняного законодавства дає підставу зробити висновок, що основними напрямками розвитку екологічного страхування, які намітилися в Україні (за об'єктом страхування), є:

- 1) особисте страхування життя, здоров'я від негативного впливу техногенних чинників;
- 2) майнове страхування що пов'язане з володінням та користуванням майном, природними ресурсами, вирощеною сировиною;
- 3) страхування відповідальності заподіяння шкоди ДПЕН третім особам.

Наявні наукові дослідження в галузі екологічного страхування зосереджені здебільшого на питаннях страхування відповідальності власників потенційно небезпечних виробництв та об'єктів. Висловлюється думка про уведення обов'язкового екологічного страхування такої відповідальності.

Актуальність проблеми екологічного страхування для нашої держави обумовлює необхідність урахування й навіть запозичення міжнародного досвіду та водночас урахування реальних економічних, екологічних, політичних, соціальних умов, що існують в Україні.

Аналіз законодавчої міжнародно-правової й зарубіжної практики та наукових досліджень щодо питань екологічного страхування дає можливість зробити висновок, що основним об'єктом екологічного страхування визнається ризик заподіяння шкоди ДПЕН.

Таке страхування здійснюється в багатьох країнах (Німеччині, Бельгії, Великобританії, Нідерландах, Італії, США, Швейцарії, Японії, інших державах).

Науковці, які детально досліджували нормативно-правові акти інших держав у сфері правового регулювання екологічного страхування, сформулювали основні загальні правила, на яких ґрунтується таке страхування. Вважаємо, що вони є прийнятними й можуть бути використані в Україні для створення нормативно-правової бази екологічного страхування.

Серед цих правил є такі:

- страхування не призначене для покриття витрат на ліквідацію наслідків шкоди від техногенних впливів на довкілля, заподіяних власним землям чи майну страхувателя;

- мета страхування – компенсувати шкоду, заподіяну здоров'ю чи майну, третій стороні (особи, які постраждали від техногенного інциденту, хоч вони не є стороною договору страхування).

Таке правило повинно стимулювати страхувателя до підвищення безпечності свого виробництва;

- екологічне страхування не поширюється на випадки заподіяння екологічної шкоди внаслідок винних дій страхувателя (тобто він не здійснив дій для запобігання й нейтралізації небезпечних техногенних впливів на довкілля, порушив нормативи екологічної безпеки);

- не підлягає страховому покриттю шкода, що заподіяна поступовим забрудненням довкілля. Це пояснюється тим, що неможливо встановити джерело шкоди (їх, зазвичай, кілька), яка виявляється через багато років після забруднення довкілля;

- не відшкодовується шкода, що виникла до укладення договору страхування.

На нашу думку, перспективи розвитку сфери екологічного страхування не варто обмежувати лише страхуванням відповідальності власників ДПЕН при заподіянні шкоди третім особам, хоча саме таке страхування якнайшвидше повинно бути запроваджене в нашій державі. Це лише один із напрямів (пріоритетний) розвитку страхової галузі у сфері екології.

Для захисту екологічних прав громадян, зокрема тих, що проживають на територіях біля АЕС чи інших екологічно небезпечних об'єктів, доцільно увести для них обов'язкове державне екологічне страхування, об'єктом якого є життя й здоров'я. Страховим випадком (фактом), який давав би право на відшкодування, був би не техногенний інцидент на цьому об'єкті (у такому випадку мало б місце страхування цивільної відповідальності ДПЕН), а захворювання певного виду, що породжені постійним впливом такого екологічно небезпечного джерела. Існування такого негативного впливу на здоров'я людей (навіть якщо немає перевищення екологічних нормативів) підтверджується науковими дослідженнями фахівців різних галузей науки (наприклад щодо впливу малих доз радіації).

Зокрема, інформацію щодо впливу на здоров'я людини малих доз радіації оприлюднено на засіданні Постійного народного трибуналу, що відбувся у Відні 13 квітня 1996 р. Наукові дослідження свідчать, що навіть малі дози радіації можуть викликати такі ж захворювання, як і набагато вищі. Наприклад, спостерігаються однакові зміни в здоров'ї дітей в Україні, ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС, жертв атомного бомбардування (Японія) та осіб, які проживають біля АЕС (наприклад, як свідчить статистична інформація, жителі, котрі мешкають в 11-кілометровій зоні АЕС у Торонто (Канада), зазнають тих самих проблем зі здоров'ям, і це при тому, що ця АЕС має світову репутацію як найкраща, найбезпечніша). Серед зазначених категорій осіб поширені такі захворювання, як рак щитоподібної залози, психічні розлади, серцево-судинні захворювання, неплідність, понижений імунітет, передчасні пологи, вроджені вади розвитку [8, с. 98].

Для нормативного врегулювання такого виду екологічного страхування, на жаль, немає достатньо ні правових, ні економічних умов. По-перше, потребують правового врегулювання окремі питання, без яких здійснення такого виду страхування неможливе. Зокрема, хоч і було прийнято Закон України

«Про об'єкти підвищеної небезпеки», потрібно диференціювати такі об'єкти за ступенем небезпеки (при екологічному страхуванні розміри страхових внесків будуть пропорційними ступеню екологічної небезпеки об'єкта). По-друге, провести екологічне зонування територій біля об'єктів, які є ДПЕН (зокрема це стосується АЕС). По-третє, удосконалити систему медико-екологічної експертизи й закріпити перелік хвороб, які б визнавалися такими, що мають радіогенну природу та дають право на страхове відшкодування. По-четверте, удосконалити систему екологічного моніторингу та екологічного аудиту як на території держави в цілому, так і на теренах, де функціонують ДПЕН.

Важливим та актуальним залишається питання про склад і розмір збитків, що підлягають страховому покриттю, громадянам, які постраждали внаслідок техногенно-екологічного інциденту. При такому відшкодуванні варто виходити із принципу повного відшкодування шкоди з метою реалізації принципу соціальної справедливості. Окремі науковці вважають, що лише через інститут екологічного страхування можна й варто реалізувати цей принцип [9, с. 87]. Проте Закон України «Про страхування» (ст. 8) встановлює, що страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямих збитків, яких зазнав страхувальник. Непрямі збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування.

Міжнародна практика свідчить, що страховому покриттю підлягають будь-які збитки, завдані техногенно-екологічним інцидентом¹. Матеріальні та моральні збитки від техногенних катастроф бувають надзвичайно великі й не завжди можливо провести їх обмеження через високий ступінь невизначеності складників цих збитків. Вони можуть залежати від кліматичних й інших не передбачуваних явищ, що впливають на їх розмір та склад. На жаль, у спеціальній літературі немає єдиного підходу до аналізу поняття збитків, які обумовлені наслідками аварій. Звідси – немає єдиного методологічного підходу до обчислення й урахування їх окремих складових. Проте такі спроби робляться. Наприклад, Міжнародна комісія із радіаційного захисту створила методичні розробки, щодо обчислення збитків від наслідків ядерних та радіаційних аварій. Як у нашій державі, так і в усьому світі (і це визнає наукове співтовариство), є потреба в розвитку вузькоспеціалізованих прикладних напрямів створення методик визначення такої шкоди [2, с. 26]. Поки не створено спеціальних методик для визначення розміру заподіяної шкоди, вони встановлюються експертним шляхом чи іншими юридичними фактами. Як свідчать наукова література та юридична практика, такими збитками є витрати на очистку природного об'єкта який перебував у власності чи користуванні особи, вартість знищеного врожаю, не отримані доходи внаслідок зниження продуктивності природного об'єкта, витрати на лікування свійських тварин і компенсація у випадку їх загибелі, витрати на лікування потерпілих осіб, кошти на переїзд в іншу місцевість, кошти на облаштування чи освоєння нових природних об'єктів (джерел водопостачання, земельних ділянок) та інші, які будуть встановлені й доведені. Саме при визначенні розміру страхового покриття актуальним є питання про прямі та непрямі збитки. Доцільно нагадати, що непрямі збитки можуть бути викликані іншими чинниками які приєдналися до основної причини (техногенного інциденту) та примножили їх. Якраз на цій стадії особливого значення набуває процедура проведення спеціального обстеження (експертизи) порядку й умов користування природним об'єктом, якому заподіяна шкода, як самі потерпілі дотримувалися цих умов та запобігали погіршенню їхнього стану. Якщо таких порушень не було, то мають бути відшкодовані всі заподіяні збитки (і прямі, і непрямі). У тих випадках, коли неможливо розділити збитки, які заподіяні безпосередньо техногенним інцидентом, від збитків, заподіяних іншим чинником, що долучився (наприклад стихійне лихо), варто, на нашу думку, використати правило, що застосоване в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку». У ст. 74 цього Закону визначено: якщо ядерна й неядерна шкоди спричинені спільно ядерним та неядерним інцидентом (подіями іншого характеру), то неядерна шкода, якщо вона не може бути обґрунтовано відокремлена від ядерної, вважається ядерною шкодою, спричиненою ядерним інцидентом.

Це положення створювало б такі позитивні моменти:

- 1) забезпечило б соціальну справедливість при страховому покритті шкоди потерпілим особам і дію принципу повного відшкодування шкоди;
- 2) стимулювало б діяльність власників ДПЕН до вжиття заходів із запобігання техногенним інцидентам;
- 3) сприяло б удосконаленню методів проведення експертної оцінки сум страхового відшкодування;

4) сприяло б удосконаленню системи як державного, так і громадського екологічного контролю та моніторингу довкілля, і на території, де розміщені ДПЕН, і в цілому в державі.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене, потрібно визначити, що екологічне страхування (зокрема життя й здоров'я людини від негативного впливу ДПЕН) є не тільки однією з важливих форм відшкодування шкоди, але й суттєвою юридичною та економічною гарантією реалізації й захисту екологічних прав громадян, та гарантією відшкодування заподіяної шкоди, незалежно від фінансового стану заподіювача. Воно виконує не тільки важливу компенсаційну функцію, але є ланкою фінансової системи держави. Крім фінансової, екологічне страхування виконує такі не менш важливі функції, як:

– **превентивна** – полягає у використанні частини коштів від сум страхових платежів на те, щоб попередити, запобігти, ризику заподіяння шкоди екологічно небезпечними об'єктами;

– **соціальна** – реалізується через виділення страховою організацією частини засобів страхових резервів на підвищення соціального захисту населення;

– **контрольна** – здійснюється за допомогою перевірки страховою організацією, додержання страхователями умов страхового договору, які сприяють запобіганню техногенно-екологічним інцидентам;

– **інформаційна** – реалізується через проведення екологічного аудиту та інших заходів із метою визначення фінансово-економічного стану підприємства, кваліфікації кадрів, можливих збитків, що можуть бути заподіяні підприємством, стану дотримання вимог екологічної безпеки. Отже, ця інформація стає відомою страхователю, страховику та іншим зацікавленим суб'єктам (наприклад екологічним громадським організаціям).

Джерела та література

1. Покровский А. И. Основные проблемы гражданского права / А. И. Покровский. – Петербург, 1917. – 389 с.
2. Луцько В. С. Шляхи вдосконалення системи державного управління у сфері екологічної безпеки України / В. Луцько. – К. : НАН України Рада по вивченню продуктивних сил України, 1999. – 147 с.
3. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25.06. 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №41. – Ст. 546.
4. Закон України «Про страхування» (в ред. Закону від 04.10.2001 р.) // Відомості Верховної Ради України – 1996. – №18. – Ст. 78.
5. Закон України «Про угоди про розподіл продукції» від 14.09.1999 р. // Відомості Верховної Ради України – 1999. – №44. – Ст. 391.
6. Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 08.02. 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №12. – Ст. 81.
7. Закон України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» (в ред. Закону від 18.11.2012 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – №15. – Ст. 73.
8. Чернобыль: Наследки для докільля, здоров'я та прав людини. Постійний народний трибунал. Міжнародна медична комісія. – Австрія, Відень, 12–15 квітня 1996 р. – К. : ІВЦ «Енергія майбутнього століття», ІЕЕ НТУУ «КПІ», 1999. – 231 с.
9. Донцов С. Е. Возмещение ущерба при столкновении автотранспорта / С. Е. Донцов, В. В. Глянцев, Л. В. Могилянский. – М. : Юрид. лит., 1987. – 257 с.

Решетник Л. Отдельные правовые вопросы развития экологического страхования жизни и здоровья граждан от негативного влияния источников повышенной экологической опасности. В статье исследуются правовые вопросы развития в Украине экологического страхования, приводится классификация видов экологического страхования, которые можно выделить на основе анализа действующего экологического законодательства. В статье обозначены основные направления развития как добровольного, так и обязательного экологического страхования. Основное внимание уделяется страхованию жизни и здоровья граждан от негативного воздействия объектов повышенной экологической опасности. В статье предложено и обосновано необходимость введения обязательного экологического страхования жизни и здоровья граждан, проживающих в пределах влияния ядерных объектов (в частности атомных станций и предприятий, использующих ядерное сырье. Страховым случаем в таких ситуациях будет наличие у лиц болезней, имеющих радиогенную природу.

Ключевые слова: экологическое страхование, источник повышенной опасности, возмещение вреда.

Reshetnyk L. Some Legal issues of Development of Ecological Life-Insurance and Human's Health From Bad Influence of Source of High Ecological Danger. The article examines the legal issues of environmental insurance in Ukraine and gives a classification of environmental insurance types. The later can be distinguished on the basis of the analysis of current environmental legislation. The paper outlines the key areas of both voluntary and compulsory environmental insurance. It focuses on life and health insurance from the adverse effects of environmental sources of special danger. The author proposes and justifies the need for the introduction of compulsory environmental life and health insurance of citizens living within the influence of nuclear facilities (in particular nuclear power plants and businesses that use nuclear materials). The disease of radiogenic origin is regarded to be an insured event in such situations.

Key words: ecological insurance, source of high ecological danger, compensation of harm.

УДК 347.44

3. Самчук-Колодяжна

З історії розвитку договору найму (оренди) земельних ділянок

У статті висвітлено історію розвитку цивільно-правових договорів найму (оренди) земельних ділянок з огляду на те, що ці відносини врегульовуються низкою спеціальних законів із перевагою вимог земельного та господарського законодавства. Саме цивільно-правові договори покликані забезпечити раціональне використання земель і повноцінний та легальний обіг земельних ділянок.

Ключові слова: оренда, найм, цільове використання, земельна ділянка, володіння та користування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Характер і зміст цивільних відносин у земельній сфері в усі періоди суспільного розвитку мали істотне значення. Це зумовлено політичним, економічним, соціальним призначенням земель, що забезпечують суверенітет держави, середовище для проживання, матеріальний добробут людини й усього суспільства. Подальший розвиток законодавства повинен урахувати багато положень, породжених ринковим характером суспільних відносин із приводу землі, оскільки скорочується сфера адміністративних приписів і розширюються земельно-цивільні методи регулювання земельних відносин між рівноправними суб'єктами. Саме тому дослідження розвитку земельних орендних відносин та проблем їх правового регулювання є актуальним.

Мета дослідження – з'ясування особливостей правового регулювання орендних відносин на всіх етапах їхнього розвитку.

Проблемами правового регулювання земельних орендних відносин займалися такі науковці, як В. І. Семчик, А. К. Соколова, М. Б. Шульга, А. М. Статівка, П. Ф. Кулинич, В. В. Носік та інші. Потрібно відзначити, що більшість наукових досліджень носить фрагментарний характер.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Першим законодавчим актом на теренах колишнього СРСР (а відповідно, і колишньої УРСР), яким була передбачена можливість надання природних ресурсів, у т. ч. землі в користування на договірних засадах, став Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про оренду і орендні відносини в СРСР» від 7 квітня 1989 р. Зазначеним Указом передбачено, що в оренду, тобто строкове платне господарське користування, могли передаватися (окрім майна державного, кооперативного або іншого господарського підприємства тощо) земля й інші природні об'єкти. Оренда землі застосовувалась у сільсько-господарському виробництві, промисловості, будівництві, на транспорті та в інших галузях народного господарства. Особам, які займалися індивідуальною трудовою діяльністю в сільському господарстві (селянським господарствам), надавалися в оренду земельні ділянки, розміри яких установлювалися земельним законодавством союзних республік, з урахуванням можливості їх обробітку особистою працею членів селянського господарства.

Указ також містив важливе положення стосовно права орендаря на використання для власних потреб загальнопоширених корисних копалин (корисних копалин місцевого значення), торфу й водних об'єктів, які містяться на орендованій земельній ділянці, якщо інше не передбачено договором

оренди. Строки оренди визначалися договором. При цьому оренда землі повинна мати довгостроковий характер – від п'яти до 50 років і на більш тривалий строк. При наданні землі та інших природних об'єктів в оренду їх первинним користувачем орендна плата надходила орендодавцеві в частині, яка покриває його витрати на утримання й покращення цих об'єктів, а також виробничу інфраструктуру, необхідну для задоволення потреб орендаря. Решта орендної плати направляється як дохід районній (міській), районній у місті раді.

Наступним етапом становлення та розвитку договірних відносин (при використанні природних ресурсів стали Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 р. Відповідно до цих Основ в оренду могли бути передані, окрім підприємств (об'єднань), організацій, структурних одиниць об'єднань тощо, земля та інші природні ресурси. Оренда розглядалася як засноване на договорі строкове платне володіння й користування землею, іншими природними ресурсами, підприємствами (об'єднаннями) та іншими майновими комплексами, а також іншим майном, необхідним орендареві для самостійного провадження господарської чи іншої діяльності. Орендодавцями землі були відповідні ради народних депутатів, орендарями – юридичні особи й громадяни, спільні підприємства, міжнародні об'єднання та організації за участю вітчизняних й іноземних юридичних осіб, а також іноземні держави, міжнародні організації, іноземні юридичні особи та громадяни.

Основним документом, який регламентував відносини орендодавця з орендарем, був договір оренди. Він укладався на засадах добровільності й повної рівноправності сторін. У договорі оренди передбачалися склад і вартість землі та інших природних ресурсів, що передавалися в оренду; розмір орендної плати; строки оренди; розподіл обов'язків сторін щодо охорони й збереження землі та інших природних ресурсів; обов'язок орендодавця надати орендареві землю або інші природні ресурси у стані, який відповідає умовам договору; обов'язок орендаря користуватися землею або іншими природними ресурсами; відповідно до умов договору, вносити орендну плату й повернути землю або інші природні ресурси після припинення договору орендодавцеві в стані, обумовленому договором.

Строки оренди визначалися договором. Разом із тим орендне підприємство зобов'язане забезпечувати ефективне використання та відтворення природних ресурсів і користування ними відповідно до цілей, для яких вони йому надані. Воно зобов'язувалось охороняти землю та навколишнє природне середовище від забруднення й інших шкідливих впливів.

Земельний кодекс Української РСР (надалі – ЗК), який уведено в дію Постановою Верховної Ради України від 18 грудня 1990 р., значно розширив сферу застосування договірних засад при використанні земель. Договірні відносини отримали нове забарвлення. Зокрема, відповідно до цього Кодексу в тимчасове користування на умовах оренди земля надавалася громадянам України, підприємствам, установам й організаціям, громадським об'єднанням і релігійним організаціям, спільним підприємствам, міжнародним об'єднанням та організаціям за участю українських, іноземних юридичних осіб і громадян, підприємствам, що повністю належать іноземним інвесторам, а також іноземним державам, міжнародним організаціям, іноземним юридичним особам та фізичним особам без громадянства.

Орендодавцями землі були сільські, селищні, міські, районні ради й власники землі. Оренда поділялася на короткострокову – до трьох років і довгострокову – до п'ятидесяти років.

Була значно розширена можливість надання в оренду земель сільськогосподарського призначення. Громадяни, які мали у власності земельні ділянки, мали право надавати їх в оренду без зміни цільового призначення на строк до трьох років, а в окремих випадках – до п'яти років.

При успадкуванні земельних ділянок неповнолітніми допускалося надання цих ділянок в оренду під контролем місцевих рад на строк до досягнення спадкоємцем повноліття.

На виконання положень Земельного кодексу про договір оренди землі Радою Міністрів УРСР затверджено Постанову «Про форму договору на право тимчасового користування землею (у тому числі на умовах оренди)» від 10 квітня 1991 р.

Договірні засади використання земель на умовах оренди отримали своє подальше втілення в Законі України «Про сільське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 р.

Так, відповідно до ст. 5 цього Закону земельні ділянки для ведення селянського (фермерського) господарства надаються громадянам за їхнім бажанням у довічне успадкування, володіння, приватну власність або в оренду. Надання земельної ділянки в оренду здійснюється із земель запасу, а також із

вилучених у колгоспів, інших сільськогосподарських кооперативів і підприємств земель (п. 1 ст. 7 Закону України «Про селянське (фермерське) господарство»). Граничні розміри орендної плати за землю визначалися Верховною Радою України.

Але найбільш повно договірні відносини отримали своє відображення в земельному законодавстві України. Їх правові засади, які беруть свій початок з Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про оренду і орендні відносини в СРСР» від 7 квітня 1989 р., знайшли своє втілення в ЗК Української РСР від 18 грудня 1990 р. в редакції від 13 березня 1992 р. Незважаючи на те, що в ньому передбачено лише один різновид договору – оренда землі, це стало революційним кроком на шляху до подальшого становлення та розвитку договірних відносин у земельному законодавстві України.

Відповідно до Земельного кодексу України від 18 грудня 1990 р. (у редакції від 13 березня 1992 р.), земля надавалася в тимчасове користування на умовах оренди (ст. 8 ЗК України). Орендарями землі могли бути громадяни України, підприємства, установи й організації, громадські об'єднання та релігійні організації, спільні підприємства, міжнародні об'єднання й організації за участю українських, іноземних юридичних осіб і громадян, підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам, а також іноземні держави, міжнародні організації, іноземні юридичні особи та фізичні особи без громадянства. Орендодавцями землі були сільські, селищні, міські, районні ради, а також власники землі.

Земля надавалася в оренду в короткострокове користування до трьох років (для випасання худоби, сінокосіння, городництва, державних і громадських потреб) та довгострокове – до п'ятидесяти років. Умови, строки, а також плата за оренду землі визначалися за згодою сторін й обумовлювалися в договорі.

Орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення мали переважне право на одержання орендованих земельних ділянок у власність, крім випадків, коли орендарями були спільні підприємства, міжнародні об'єднання та організації з участю українських, іноземних юридичних і фізичних осіб, підприємства, що повністю належать іноземним інвесторам, а також іноземні держави, міжнародні організації, іноземні юридичні особи та фізичні особи без громадянства.

У ЗК України передбачено, що тимчасово не використовувані сільськогосподарські угіддя, які перебувають у колективній власності колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів і сільськогосподарських акціонерних товариств, можуть надаватися в оренду винятково для сільськогосподарського використання на строк не більше п'яти років.

Громадяни, у яких були земельні ділянки у власності, мали право надавати їх в оренду без зміни цільового призначення на строк до трьох років, а в разі тимчасової непрацездатності, призову на дійсну військову службу до Збройних сил України, вступу до навчального закладу – до п'яти років. При успадкуванні земельних ділянок неповнолітніми допускалося надання цих ділянок в оренду під контролем місцевих рад на строк до досягнення спадкоємцем повноліття.

На виконання зазначених положень ЗК України постановою Кабінету Міністрів України від 17 березня 1993 р. затверджено Договір на право тимчасового користування землею (у тому числі на умовах оренди), а 12 липня 1995 р. Президентом України прийнято Указ «Про приватизацію та оренду земельних ділянок несільськогосподарського призначення для здійснення підприємницької діяльності». Відповідно до зазначеного указу, земельні ділянки несільськогосподарського призначення можуть бути передані в оренду, у т. ч. довгострокову (до 50 років із переважним правом орендаря на продовження строку дії договору на наступні 50 років). Право на оренду могло бути придбано на конкурентних засадах через проведення земельних аукціонів або конкурсів. Порядок придбання права на оренду земельної ділянки на конкурсних засадах визначався органами місцевого самоврядування.

Але слід зазначити, що цей указ виходив за межі правового регулювання, передбачених ст. 8 ЗК України, і розширював сферу договірних засад у земельно-правових відносинах. Зокрема, право на оренду земельної ділянки несільськогосподарського призначення могло бути продано, подаровано, успадковано, обміняно, заставлено або іншим законним способом відчужено чи передано відповідно до договору оренди земельної ділянки.

Закон України «Про оренду землі» приймається лише в жовтні 1998 р., тобто за шість років після набрання чинності новою редакцією ЗК України від 13 березня 1992 р. Цим законом оренда землі визначалася як засноване на договорі строкове, платне володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для здійснення підприємницької та іншої діяльності. Об'єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб України, територіальних

громад сіл, селищ, міст (комунальній власності), держави. Законом також передбачено, що об'єктами оренди можуть бути земельні ділянки з насадженнями, будівлями, спорудами, водоймами, що розміщені на них, якщо це передбачено договором оренди. У правовий обіг уводився інститут суборенди землі.

Орендована для несільськогосподарського використання земельна ділянка або її частина могла, за згодою орендодавця, передаватись у володіння й користування іншій особі (суборенда) у разі переходу до неї права володіння та користування на будівлю або споруду, яка розміщена на орендованій земельній ділянці, а також в інших випадках і межах, передбачених законом. Землі сільськогосподарського призначення могли бути передані орендарем визначеним законом про оренду особам лише в разі й на строк тимчасової непрацездатності (хвороби); інвалідності; призову на строкову військову службу до Збройних сил України, інших військових формувань, створених відповідно до законодавства України; навчання з відривом від виробництва; обрання на виборні посади в органи місцевого самоврядування та органи державної влади України, якщо згідно із законами України особа не може суміщати свою службову діяльність з іншою посадою, займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибуток. Термін суборенди не може перевищувати строк дії договору оренди земельної ділянки.

Орендодавцями земельних ділянок, відповідно до цього закону, є громадяни та юридичні особи України, у власності яких перебувають земельні ділянки; органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради щодо земель комунальної власності; районні, обласні, Київська й Севастопольська міські державні адміністрації, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України в межах їхніх повноважень щодо земель державної власності.

Орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння й користування земельною ділянкою, а також ними можуть бути районні, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, Рада Міністрів АРК і Кабінет Міністрів України, органи місцевого самоврядування; громадяни України, юридичні особи, релігійні, громадські організації, міжнародні об'єднання та організації, а також іноземні держави, іноземні юридичні й фізичні особи, особи без громадянства.

Орендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва можуть бути юридичні особи, установчими документами яких передбачено здійснення цього виду діяльності, а також фізичні особи, котрі мають необхідну кваліфікацію або досвід роботи в сільському господарстві.

ЗК України, який прийнято 25 жовтня 2001 р., суттєво розширив сферу договірних відносин у земельному законодавстві, порівняно із ЗК України, що діяв у редакції від 13 березня 1992 р. Окрім уже відомого земельному законодавству права оренди земельної ділянки як заснованого на договорі строкового платного володіння й користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності, чинним ЗК передбачено декілька нових земельно-правових інститутів, реалізація яких здійснюється винятково / або на договірних засадах. Зокрема, ЗК України передбачено право земельного сервітуту як право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне чи безплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками). Відповідно до ч. 2 ст. 100 ЗК України, земельний сервітут може бути встановлений договором між особою, яка вимагає його встановлення, та власником (володільцем) земельної ділянки. Крім того, право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) і право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) виникає на підставі договору між власником земельної ділянки та особою, яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для таких потреб (ст. 102 ЗК України). Укладення договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог ЗК України.

Розвиток відносин земельної власності, орендних відносин на загальному фоні становлення ринкових економічних відносин в останній період активізували проблему співвідношення земельного й цивільного законодавства. На перший погляд, тут пріоритети – на боці цивільного законодавства, яке сьогодні дійсно набирає в певних сферах позиції домінанти, а, отже, значна частина земельних відносин начебто повинна увійти до масиву нового Цивільного кодексу. Проте Цивільний кодекс недостатньо врегулював орендні земельні відносини, передбачивши лише одну статтю щодо найму (оренди) земельної ділянки.

Основні засади цивільного законодавства будуються на визнанні абсолютної рівності суб'єктів цивільних відносин, недоторканності власності, неприпустимості втручання в приватні справи. Нагадаємо також, що цивільні права й обов'язки виникають, насамперед, із договорів та інших правочинів, що під збитками цивільне законодавство передбачає певні витрати, які особа, право котрої порушено, зазнала (повинна зазнати) для відновлення свого порушеного права. Нарешті, базові для цивільного законодавства відносини власності за своїм змістом передбачають належність лише власникові всіх його правомочностей у повному нероздільному обсязі. Наскільки ж повно ці традиційні цивільно-правові засади стосуються земельних відносин і самих земель як об'єкта правової регламентації?

Потрібно відзначити, що в земельно-правових відносинах, у тому числі й у відносинах власності на землю, задіяні не лише приватно-правові, а й публічно-правові інтереси. Це зумовлено не тільки приватним, а й універсальним призначенням земель. Особливо це стосується земель сільськогосподарського призначення, без яких не може існувати суспільство. Тому не випадково конституційна норма визнала їх «основним національним багатством» і взяла їх під «особливу охорону держави». У цьому постулаті закладено публічно-правові механізми регулювання режиму земель як особливої загальносуспільної цінності.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, право земельної власності та землекористування є передусім інститутом земельного права, яке покликане за суттю та призначенням регулювати земельні відносини

Для чіткого розмежування сфер правової регламентації між Земельним і Цивільним кодексами слід урахувати особливості земель. Їх правовий режим не може бути ототожнений із режимом звичайного майна в цивільно-правових відносинах.

Цивільний кодекс, поіменувавши найм земельної ділянки як один із видів договорів із передачі майна в тимчасове платне користування, не визначив його предмета, сторін, істотні умови та особливості відповідальності за порушення умов договору, що утруднює укладення таких цивільно-правових договорів.

Укладення договорів про надання права користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб або для забудови здійснюється відповідно до Цивільного кодексу України з урахуванням вимог Земельного кодексу України.

Джерела та література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. із змінами та доповненнями // Відом. Верх. Ради України. – 2004. – № 40–44. – Ст. 356.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. із змінами та доповненнями // Відом. Верх. Ради України. – 2002. – №3–4. – Ст. 27.
3. Про оренду землі: Закон України від 6 квітня 1998 р. із змінами та доповненнями // Відом. Верх. Ради України. – 1998. – № 46–47. – Ст. 280.
4. Семчик В. І. Організаційно-правові засади розвитку аграрного і земельного ринків в Україні : монографія / за ред. В. І. Семчика. – К. : Юрид. думка, 2005. – С. 120.

Самчук-Колодяжная З. Из истории развития договора найма (аренды) земельных участков. В статье освещена история развития гражданско-правовых договоров наёма (аренды) земельных участков в связи с тем, что эти отношения регулируются рядом специальных законов с преимущественным требованием земельного и хозяйственного законодательства.

Именно гражданско-правовые договоры призваны обеспечить рациональное использование земель, а также полноценный и легальный оборот земельных участков. Особенный интерес вызывает использование земель сельскохозяйственного назначения. Необходимо отметить, что именно в отношении таких земельных участков устанавливались арендные отношения, а законодатель на протяжении всей истории их развития пытается надлежащим образом их урегулировать в связи с тем, что рынок земли и в бытность СССР, и в настоящее время почти не существует, а в отношении отчуждения земель сельскохозяйственного назначения установлен мораторий. Проблемы и особенности регулирования арендных отношений нормами национального законодательства и рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: аренда, наём, целевое использование, земельный участок, владение и пользование.

Samchuk-Kolodiazhna Z. From the History of the Land hire (rent) Agreement. The article deals with the history of civil contracts such as the land hire (rent) agreements. Such relations are governed by a number of special laws to meet the requirements of land and economic legislation.

The civil contracts are designed to ensure the rational use of land, as well as a full and legal circulation of land. The use of farm-lands is of great importance nowadays. It should be noted that lease relations are established in accordance with such lands, and the law throughout the history of its development is trying to regulate such lease relations properly due to the fact of the absence of land market in the USSR and at the present time. Today condemnation of the farm-land is in moratorium. The key issues and features of land rent regulations by national law are examined in the article. Conclusion of contracts for the rights to use the land for agricultural purposes or for building in accordance with the Civil Code of Ukraine with the requirements of the Land Code of Ukraine.

Key words: rent, lease, permitted use, land, possession and enjoyment.

УДК 349.2(477) : 341.9

М. Сокол

Колективний трудовий спір та конфлікт: відмінності понять

У статті порівнюються думки вчених щодо поняття трудового спору. Подано визначення спору в широкому та вузькому значеннях. Установлено відмінність між словами «спір», «конфлікт» і «розбіжність». У статті наведено порівняльний аналіз між визначеннями трудового спору в українському законодавстві та в законодавстві європейських країн. Управління конфліктом повинне включати діагностику й прогнозування конфлікту; його попередження та профілактику; регулювання й оперативне вирішення.

Ключові слова: спір, конфлікт, розбіжність, соціальна конфліктність, управління конфліктами.

Постановка наукової проблеми та її значення. Нині, за часів складної економічної ситуації в Україні, надзвичайно актуальною є проблема розв'язання трудових спорів, що виникають між власником підприємства, установи, організації, уповноваженим органом чи фізичною особою та конкретним працівником або трудовим колективом. Здебільшого спірні питання, які стосуються трудової діяльності окремих працівників чи їхніх колективів, виникають у результаті порушення норм законодавства про працю з боку власника підприємства й необізнаності працівників стосовно законодавчо-гарантованих їхніх прав та покладених на них обов'язків.

Правовий захист прав й інтересів основних суб'єктів суспільних відносин із застосуванням найманої праці працівників і роботодавців є особливо актуальним для забезпечення економічного розвитку держави.

Найважливішою характеристикою ступеня соціальної стабільності в державі є соціальна напруженість, котру можна порівняти з барометром, стрілка якого коливається в діапазоні «соціальний порядок – соціальна дезорганізація».

Типовим для суспільства, що трансформується, є посилення нестабільності, зростання соціальної напруженості, яка за певних умов, сягнувши критичної межі у своєму розвитку, здатна перетворитися на спір у найгострішому аспекті.

Соціальна напруженість постає в напрямленнях на ненасильницькі, не заперечуючі закон форми соціального протесту (звернення до засобів масової інформації, збір підписів, санкціоновані мітинги, загроза страйком, звернення до органів влади з певними вимогами, пікетування державних установ), а також нелегітимні, а саме: бойкот (відмова виконувати окремі різновиди робіт або розпорядження керівництва), несанкціоновані страйки [3, с. 39–43].

Формулювання мети та завдань статті. Перебудова виробничих і трудових відносин, нові форми застосування й використання праці істотно вплинули не тільки на індивідуальні трудові відносини, а й на структуру та зміст організаційно-управлінських відносин, що виникають між власником підприємства або уповноваженою ним особою, з одного боку, і трудовим колективом, або органом, що його представляє, – з іншого.

Здійснення відносин, як індивідуальних, так і колективних, не завжди відбувається без розбіжностей і конфліктів. Оскільки існують два види відносин та застосування праці робітників і службовців на підприємствах, то відповідно, виникають і два види розбіжностей між суб'єктами цих відносин – індивідуальні й колективні.

У разі виникнення цих розбіжностей сторони намагаються врегулювати їх за допомогою переговорів або через органи, що спеціально створені державою з цією метою. При зверненні до цих органів одного із суб'єктів індивідуальних чи колективних відносин виникають трудові спори (конфлікти), розгляд і вирішення яких становить певний правовий порядок, спрямований на зміцнення законності й правопорядку у сфері трудових відносин.

Значення конфліктів у сучасному житті важко переоцінити. Трудові конфлікти можуть або зберегти існуючі соціально-економічні системи, або зруйнувати їх. Цією обставиною пояснюється той факт, що соціально-трудовим конфліктам приділяється багато уваги, як із боку вчених, так і з боку практиків – керівників галузей, підприємств, спеціалістів, профспілкових керівників.

Сучасний погляд західних економістів полягає в тому, що навіть на ефективно діючих підприємствах при високому рівні управління деякі розбіжності не тільки можливі, а й можуть бути бажаними. Конфлікти – частина життя, а тому вони можуть виникати в будь-який час та в будь-якому суспільстві. Наприклад, при розгляді проекту розвитку підприємства спір допомагає виявити різноманітні погляди, дає додатково інформацію й можливість розглянути більшу кількість альтернативних рішень або проблем тощо. Усе це робить процес прийняття рішень групою ефективнішим, а працівники мають можливість висловлювати свої думки та тим самим задовольняти власні потреби в пошані й владі. Такий підхід позитивно впливає на ефективніше виконання планів, проектів, оскільки обговорення різних поглядів на ці документи відбувається до їх фактичного виконання. Проте переважно розбіжності виникають унаслідок помилкового, неадекватного розуміння навколишньої дійсності, різних розходжень поглядів, інтересів, цілей людей. Принципові суперечності на виробничо-діловій основі можуть перейти в особисту взаємну неприязнь або ворожнечу [2, с. 204].

Визначення предмета колективного трудового спору та конфлікту, пошук спільних і відмінних рис у поняттях «спір», «конфлікт» та «розбіжність» є **завданням** цього дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. За умов ринкової економіки відносини між роботодавцем і найманими працівниками із самого початку місять у собі конфлікт. Причина полягає в тому, що основною метою роботодавця (власника або уповноваженого ним органу) є, зазвичай, одержання максимального прибутку в результаті виробничої діяльності підприємства. Основний же інтерес трудової діяльності найманих працівників – одержання достатніх коштів для існування собі й своїй родині без надмірного стомлення та іншої шкоди власному здоров'ю. На практиці нерідко цілі роботодавця реалізуються за рахунок обмеження інтересів і прав працівників, оскільки обмеження продукту припускає зниження собівартості продукції, а це може досягатися й через зниження витрат на найману працю, яка використовується.

Отже, виникнення за певних обставин розбіжностей між сторонами трудових правовідносин – працівником і роботодавцем – об'єктивно обумовлене й впливає з правової природи трудових правовідносин.

Серед учених-правознавців немає єдності поглядів стосовно поняття трудових спорів. Так, Л. В. Беззубко вважає, що трудовий конфлікт – це конфлікт у сфері трудових правовідносин, який виникає в ставленні до засобів життєзабезпечення, рівня заробітної плати, використання професійного й інтелектуального потенціалу, різних елементів і факторів трудового процесу, рівня цін на різні матеріальні блага [1, с. 4]. Це визначення лише встановлює предмет трудових спорів і має узагальнювальний характер.

На думку П. Д. Пилипенка, трудові спори – це не врегульовані за допомогою взаємних переговорів розбіжності між суб'єктами трудових правовідносин, що виникають із приводу застосування трудового законодавства або встановлення чи зміни умов праці [8, с. 35]. У цьому визначенні немає розмежування трудових спорів і трудових конфліктів, а акцент робиться на відсутності досягнення домовленості між суб'єктами трудових правовідносин, що, безумовно, є ознакою трудових спорів та трудових конфліктів.

О. В. Смирнов дає таке загальне розуміння поняття: «трудовими спорами є розбіжності між працівником (працівниками) і роботодавцем (адміністрацією), не врегульовані через безпосередні переговори сторін або за участю профспілки з питань установавання або зміни умов праці та їх застосування; укладення, зміни й виконання колективного договору, угоди із соціально-трудових питань» [9, с. 29].

У цьому визначенні також подано розширений предмет розбіжностей між сторонами, але поза увагою залишаються розбіжності, які виникають із приводу застосування норм чинного законодавства.

У трудових спорах, зокрема колективних, вимоги працівників нерідко виходять за межі спорів про працю. Вони можуть стосуватися зміни організації виробництва, побуту працівників та членів їхніх сімей тощо. Тому колективні трудові спори можна назвати економічними або спорами про задоволення інтересів. Що ж є предметом спору та яка відмінність між поняттями «спір», «конфлікт» і «розбіжність»?

Такі ж спори існують у європейських державах. Так, у Голландії класифікація трудових конфліктів на права й інтереси спорів залежить від того, чи трудові спори виникають з наявного правового положення, визначеного в законі, чи в колективних договорах. Якщо трудові спори не мають такої правової підстави, тоді вони розглядаються як спори про інтереси, які також характеризуються як суспільні та економічні спори.

У багатьох Європейських державах, таких як Данія, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція, законодавство не містить визначення колективного трудового спору й не дає розмежування спору на індивідуальні та колективні.

Велике значення має попереднє оцінювання того, як можна розв'язати цей конфлікт (за допомогою правосуддя чи примирення), а вже потім з'ясується, який це конфлікт – індивідуальний чи колективний.

Досить цікавою є практика вирішення спору у Швейцарії, де всі конфлікти розв'язуються за допомогою переговорів, а якщо згоди не досягнуто, кожна зі сторін може передати конфлікт на розгляд суду. З огляду на це, у законодавстві Швейцарії немає розподілу спорів на два види, а також не дається їх визначення [6, с. 243].

Стосовно Українського законодавства, то ми погоджуємось із думкою О. Лози в тому, що визначення трудового спору потрібно поділити на два види: трудовий спір у широкому значенні та трудовий спір – у вузькому. В основі цього поділу лежить предмет спору.

Так, під трудовим спором у вузькому значенні слід розуміти лише непорозуміння між сторонами трудових правовідносин. Коли ж говорити про трудові спори в широкому розумінні поняття, то розбіжності між сторонами пов'язані не тільки з трудовими правовідносинами, а й із похідними від них [4, с. 9-10].

Що стосується спорів у широкому значенні слова, то доцільно зазначити, що депутат Л. В. Шепетін у жовтні 2003 р. подав проект Закону України «Про порядок вирішення трудових спорів», де зазначалося, що предмет колективного трудового спору може охоплювати професійні, соціальні, профспілкові та екологічні питання.

У Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», крім поняття «спір», існує ще такий термін, як «конфлікт». Виникає питання про доцільність існування цих двох понятійних категорій. Можливо, ці слова є синонімами, а, можливо, вони зовсім різні за змістом. Дослідженням цієї проблеми займається досить багато вчених, і їхні думки щодо визначення зазначених понять відрізняються між собою.

В етимологічному розумінні між словами «спір» і «конфлікт» є істотна різниця. Останнє походить від латинського «conflictus» (зіткнення) й означає зіткнення протилежних інтересів, поглядів, прагнень, серйозних розбіжностей. Слово «спір» тлумачиться таким чином: словесна змагальність, обговорення чого-небудь, у якому кожен відстоює свою думку; взаємне домагання на володіння чим-небудь, що вирішується судом [7, с. 696].

Виходячи із цих визначень, можна зрозуміти, що трудовий спір, незалежно від того, індивідуальний він чи колективний, повинен вирішуватися судом.

Така думка існує у В. В. Лазора, який зазначає, що колективний трудовий спір – це розбіжності позовного характеру, які виникають між роботодавцем і трудовим колективом підприємства з питань виконання вимог законодавства про працю, колективного договору, угоди або їх положень, передані до вирішення певного юрисдикційного органу; що колективний трудовий конфлікт – це розбіжності непозовного характеру, які виникають між роботодавцем (або органом, що представляє інтереси роботодавців) і трудовим колективом підприємства (або органом, що представляє трудові інтереси працівників на галузевому, територіальному, національному рівні) з питань установлення або зміни умов праці, які вирішуються за допомогою встановлених законом процедур [5, с. 9].

Не погодимось з такими поняттями, тому що це суперечить сучасному українському законодавству щодо вирішення трудових спорів. Такі думки можна допустити, але лише тоді, коли буде внесено відповідні зміни до Закону стосовно порядку вирішення трудового спору примирними органами.

У вітчизняній нормативній лексиці поняття «трудовий спір» та «трудовий конфлікт» часто ототожнюються, хоча насправді трудовий конфлікт відрізняється від трудового спору.

На думку В. Руденка, «спір» – це обговорення чогось двома або кількома особами, у якому кожна зі сторін обстоює свою думку, свою правоту; суперечка. «Конфлікт» – це зіткнення протилежних інтересів, поглядів, думок, серйозні розбіжності; гостра суперечка [10, с. 27].

Із цього визначення можна зрозуміти, що поняття «конфлікт» – це певний можливий ступінь розвитку спору, який характеризується більш загостреною ситуацією. І це дійсно так, конфлікт – це друга наростаюча стадія трудового спору, тобто коли колективний трудовий спір не вдалося залагодити за допомогою примирних процедур і працівники оголосили страйк, тоді трудовий спір переростає в трудовий конфлікт. Тому понятійний апарат процедури вирішення трудового спору не може обмежитися якимось одним із цих термінів.

Якщо звернутися до історії, то можна сказати, що цих два терміни існували на певних історичних етапах, але переважно через взаємозамінювання один одного.

Що ж до міжнародного трудового права, то поняття «конфлікт» наділено ширшим змістом, ніж «спір», тому що конфлікт може стосуватись і політично-економічних, і соціальних інтересів, та виникати між різними угрупованнями, а не лише соціальними партнерами. «Спір» – значиме юридичне поняття, що застосовується до конфлікту інтересів і щодо захисту прав профспілок [6, с. 284].

Ще одним подібним за значенням словом до понять «спір» і «конфлікт» є термін «розбіжність», тобто це певні суперечності, які починають виникати між сторонами соціально-трудова відносин.

На думку В. В. Лазора, термін «розбіжність» є синонімом як для слова «спір» так і для слова «конфлікт». Звідси випливає, що поняття «трудова розбіжність» є загальним, об'єднуючим поняттям, що вказує на наявність різних позицій сторін трудового правовідношення або щодо встановлення умов праці, або щодо застосування норм трудового законодавства. На нашу думку, це неправильно, оскільки «розбіжність» – це зовсім інше поняття, ніж «спір». Можна сказати, що розбіжність – це первинна ланка спору, але не кожна розбіжність переростає в спір.

З огляду на ці поняття, можна визначити такі характерні риси і спору, і конфлікту:

- 1) наявність як мінімум двох сторін конфлікту;
- 2) невизначеність, тобто жоден з учасників не може знати, як вирішиться цей спір;
- 3) наявність різних інтересів, потреб та цілей в учасників конфлікту;
- 4) демонстрація повного неприйняття планів опонента;
- 5) наявність конкретної стратегії й тактики в поведінці учасників конфлікту.

Окрім ознак спору (конфлікту), слід виділити також стадії в розвитку соціальної конфліктності.

Сюди належать:

- 1) фоновий рівень соціальної напруженості – норма, трудових конфліктів немає;
- 2) латентна стадія – наростання соціальної напруженості вище норми, яка ще не усвідомлена учасниками подій – передконфліктна стадія;
- 3) конфліктна стадія прояву соціальної напруженості через вираження зростання невдоволення існуючим становищем й усвідомленням конфліктності ситуації; вироблення вимог працюючих до законодавців;
- 4) поява інциденту; критична стадія переходу соціальної напруженості в соціальний конфлікт;
- 5) стадія прискороного розвитку соціального конфлікту, зростання соціальної напруженості;
- 6) стадія найвищого розвитку соціальної напруженості – кульмінація конфлікту, соціальний вибух;
- 7) вирішення колективного трудового конфлікту, спад соціальної напруженості до фонового рівня.

Вирішення колективних трудових спорів, конфліктів є досить важливою проблемою і для України, і для інших держав. За останні роки в нашій державі виникла така наука, як конфліктологія. Вона вивчає причини, що спричинили конфлікт, зміст і способи попередження виникнення як трудових, так і інших соціальних конфліктів.

Важливе завдання цієї науки – визначення загальних підходів до створення системи управління трудовими конфліктами. Нині можна виділити два наукових підходи. Прихильники першого під управлінням конфліктом розуміють ліквідацію конфлікту з максимальною вигодою для себе. Другий підхід розглядає розвиток конфлікту як саморегульовальний конфлікт.

Висновки й перспективи подальших досліджень. На мою думку, управління конфліктами має являти собою контроль над процесом і формами перебігу конфлікту, щоб витрати були міні-

мальними, а позитивні результати – максимальними. Вирішення конфлікту – це усунення суперечностей, що зумовили конфлікт і встановлення нормальних відносин між протиборчими сторонами. Воно припускає усунення джерела конфлікту, а його врегулювання означає припинення конфліктних дій і ворожості, знищення значущості джерела, причин конфлікту.

Управління конфліктом повинно включати діагностику й прогнозування конфлікту; його попередження та профілактику; регулювання й оперативне вирішення.

Попередження та профілактика конфліктів повинні полягати в завчасному розв'язанні конфліктної ситуації; підготовці людей і колективу в цілому до адекватного поведіння в конфліктній ситуації.

Джерела та література

1. Беззубко Л. В. Соціально-трудові конфлікти в Донецькій області: опыт отраслевого исследования : монографія / Л. В. Беззубко, В. М. Лобас, О. Н. Шушпанников – Донецьк : ДонНУ – ДонГАСА, 2003. – 219 с.
2. Бородач В. П. Управління персоналом : навч. посіб. / В. П. Бородач, І. Д. Кришко, А. Н. Ягодзінський. – К. : ІЗМК, 1997. – 272 с.
3. Колос М. Конфлікти: теорія і практика / М. Колос // Бюлетень Національної служби посередництва і примирення. – № 8. – 2003. – С. 39–43.
4. Колективно-трудові спори: теорія і практика. Порядок виконання судових рішень: [підготув.: О. Лоза, В. Теплюк]. – К. : «ПРОІНФОРМ» ФПУ, 2003. – 52 с.
5. Лазор В. В. Проблеми правового регулювання трудових спорів і конфліктів за умов реформування ринкових відносин в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В. В. Лазор. – К., 2005. – 42 с.
6. Міжнародний досвід вирішення колективних трудових спорів / [упорядкув. С. П. Савчук]. – К. : Основа, 2003. – 407 с.
7. Словарь русского языка / [авт.-уклад. С. И. Ожегов]. – М. : Сов. энцикл., 1973. – 846 с.
8. Трудове право України: Академічний курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак та ін.] – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 438 с.
9. Трудовое право / под ред. О. В. Смирнова. – М. : Проспект, 1997. – 370 с.
10. Руденко В. Не формувати образ ворога / В. Руденко // Профспілки України. – № 2 (берез.-квіт. 2006). – С. 27.

Сокол М. Коллективный трудовой спор и конфликт: отличия понятий. В статье сравниваются мнения учёных относительно формулировки понятия коллективного трудового спора. Дается определение спора в широком и узком значении. Устанавливается отличие между терминами «спор», «конфликт» и «расхождение». Расхождение – это первичный этап спора, когда противоречия решаются с помощью переговоров без вмешательства третьих сторон, спор – это противоречия между сторонами социально-трудовых правоотношений, который решается примирительными органами, а конфликт – это возможная степень развития спора, которая характеризуется более обострённой ситуацией и нередко решается путём проведения забастовки. Кроме этого, в статье также осуществлён сравнительный анализ определений трудового спора и конфликта в украинском законодательстве и в законодательстве Европейских стран.

Ключевые слова: спор, конфликт, расхождение, социальная конфликтность, управления конфликтами.

Sokol M. Collective Employment Dispute and Conflict: the Differences of Concepts. This article compares the views of different scientists on the definition of the category «collective employment dispute». The definition of the dispute is given in the broad and narrow sense of the phenomenon. The difference between the terms «dispute», «conflict» and «disagreement» is set. Disagreement is of the primary link to the dispute, when the contradictions are resolved through negotiation without the intervention of third parties, the dispute is the contradiction between the parties of social and labor law relations, which are solved by the conciliatory bodies and conflict is the possible extent of the dispute, which is characterized by a deterioration of the situation, and often is solved by the strike. In addition, the article also carries out a comparative analysis between the definitions of the labor dispute and conflict in the Ukrainian legislation and the legislation of European countries.

Key words: argument, conflict, discrepancy, social conflict, conflict management.

РОЗДІЛ IV

Кримінальне та кримінально-виконавче право, кримінологія, кримінальний процес і криміналістика

УДК 343.211.3(477)

***О. Колб,
С. Колб***

Заходи контролю й нагляду за діяльністю персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України щодо дотримання законності

У статті досліджено міжнародно-правові акти, чинне законодавство, теоретичні підходи до контролю й нагляду за діяльністю персоналу кримінально-виконавчих установ. Подано визначення контролю за діяльністю персоналу виправних колоній щодо дотримання законності та внутрішнього порядку в процесі забезпечення особистої безпеки засуджених. Виділено види контролю за діяльністю персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.

Ключові слова: Державна кримінально-виконавча служби України, кримінально-виконавче право, права ув'язнених, відбування покарання, відомчий контроль, прокурорський нагляд України.

Постановка наукової проблеми та її значення. Як свідчить практика, створюючи правовий механізм та гарантії реалізації його норм у певній сфері діяльності, будь-яка держава та її суспільні інститути не можуть обійтися без контролю за їх виконанням відповідними суб'єктами правових відносин [1, с. 19]. Це повною мірою стосується й діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) з питань, пов'язаних із забезпеченням особистої безпеки засуджених із забезпеченням особистої безпеки засуджених у виправних колоніях, хоча контроль і не є єдиним та основним змістом його діяльності. Поряд із цим варто погодитися з В. Б. Авер'яновим й О. Ф. Андрійко, які переконані, що недооцінка та применшення ролі контролю можуть призвести до неконтрольованості ситуації, зменшення керованості й навіть хаосу. На цій підставі не слід віддавати перевагу як огульному запереченню контролю та критиці його надмірності, що стала модною останнім часом, так і «фетишизації» контролю, у якому вбачається розв'язання всіх проблем, що існують у державному управлінні [2, с. 34].

Формулювання мети та завдань статті. Мета нашого дослідження – з'ясувати особливості змісту контролю й нагляду за діяльністю персоналу ДКВС України щодо дотримання законності під час виконання покарань. Відповідно до цієї мети **завданнями** наукової роботи є: 1) з'ясування специфіки контролю та нагляду в окресленій сфері; 2) визначення сукупності конкретних форм, способів контролю й нагляду за діяльністю персоналу ДКВС; 3) виявлення прогалин, недоліків у чинному законодавстві та формулювання науково обґрунтованих пропозицій для їх подолання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Не вдаючись у цілому до з'ясування різноманітних значень змісту поняття «контроль» і його синонімічних виражень у термінах «моніторинг», «контролінг» тощо, що вживаються в науковій літературі [1, с. 19–23] та на практиці, урахувавши, що це не стосується предмета й завдань цього дисертаційного дослідження, усе-таки, як видається, варто загалом дати оцінку його суті та соціально-правовій природі й

реалізації в діяльності ДКВС України. У наукових джерелах поняття «контроль» розглядається в широкому та вузькому аспектах. Зокрема, у першому випадку під контролем розуміють перевірку, облік діяльності кого-небудь, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось [3, с. 294].

У вузькому змісті цей термін зводиться до перевірки виконання рішень, прийнятих вищестоящою організацією; розпоряджень різних рівнів системи управління; дотримання організаційних, економічних й інших нормативів тощо [1, с. 20]. Якщо керуватися цими теоретичними підходами, то під контролем за діяльністю персоналу виправних колоній із дотримання законності та внутрішнього порядку в процесі забезпечення особистої безпеки засудженого слід розуміти діяльність визначених у законі суб'єктів за станом реалізації відповідних правових норм і приписів, спрямованих на виконання завдань, пов'язаних із конституційним правом особи на безпеку її життєдіяльності під час відбування визначеного судом кримінального покарання.

Аналіз чинного кримінально-виконавчого та оперативно-розшукового законодавства України дає змогу виділити такі види контролю в цьому напрямі діяльності персоналу ДКВС України: 1) прокурорський нагляд за виконанням кримінальних покарань (ст. 22 КВК); 2) відомчий контроль (ст. 23 КВК); 3) контроль, який здійснюється в процесі відвідування установ виконання покарань Президентом України та іншими посадовими особами (ст. 24 КВК); 4) судовий контроль (ст. 4 КВК, ст. 21; 35; 369; ін. КПК; Закон України «Про правовий статус суддів» [4]); 5) громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань (ст. 25 КВК); 6) Міжнародний контроль (міжнародний пакт про громадські права [5]; Закон України «Про міжнародні договори» [6; 7]); 7) контроль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини [8]; 8) Оперативно-розшуковий контроль (ст. 104 КВК; Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [9] та ін.).

Сутність цих видів контролю з означеної проблематики досить влучно визначив С. Ю. Беньковський, який зазначив, що, маючи інформацію про правомірність органу чи посадової особи та її діяльність, зокрема з питань забезпечення особистої безпеки засуджених у виправній колонії, можна оперативно втрутитися, привести важелі управління у відповідність з умовами, що виникають, та попередити небажані наслідки. Крім цього, контроль дає можливість не лише коригувати управлінську діяльність з означеної проблематики, але й допомагає передбачити перспективи подальшого розвитку та досягнення конкретного результату [1, с. 23].

Проте, як показали результати цього дослідження, кожен із визначених на правовому рівні видів контролю в УВП має як свої особливості, так і форми й засоби вираження на практиці, а також відповідний вплив на стан забезпечення ними кримінального покарання у виді позбавлення волі та недоліки й переваги. Зокрема, особливостями прокурорського контролю у виді нагляду за виконанням кримінальних покарань, уключаючи питання особистої безпеки, є те, що:

1) зазначена діяльність, відповідно до ст. 121 Конституції України, є виключною компетенцією прокуратури як державного органу, яка полягає в діяльності прокурора із забезпечення додержання законів при виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [10, с. 61–62];

2) предметом прокурорського нагляду, як це впливає зі змісту ст. 44 Закону України «Про прокуратуру», є додержання законності під час перебування осіб у місцях тримання затриманих, попереднього ув'язнення, в УВП, інших установах, що виконують покарання або заходи примусового характеру, які призначаються судом, додержання встановленого кримінально-виконавчим законодавством порядку та умов тримання чи відбування покарання особами в цих установах, їхніх прав і виконання ними своїх обов'язків [11, с. 9–10];

3) правові засади зазначеної діяльності прокуратури в УВП складає не лише Конституція України «Про прокуратуру» [12], але й спеціальні накази Генеральної прокуратури України, у яких відображена специфіка прокурорського нагляду, зокрема й у виправних колоніях [13];

4) незважаючи на те, що однією з основних форм здійснення прокурорського нагляду в УВП є проведення комплексних перевірок дотримання законності, прокурори мають право безперешкодно відвідувати підрозділи ДКВС України, вести прийом засуджених з особистих питань та здійснювати інші позапланові й невідкладні заходи із забезпечення особистої безпеки осіб, які тримаються у виправних колоніях [14, с. 86].

5) за результатами проведених перевірок прокурором вносяться передбачені Законом України «Про прокуратуру» документи прокурорського реагування, які є обов'язковим для адміністрації органів й УВП ДКВС України [15, с. 46–52];

б) на органи прокуратури України, відповідно до ст. 214 КПК, покладена функція щодо контролю за внесенням заяв і повідомлень про вчинене кримінальне правопорушення, вимагаючи УВП, до Єдиного реєстру досудових розслідувань, а отже, законодавцем створено відповідні елементи правового механізму й із питань забезпечення особистої безпеки засуджених у виправних колоніях [16, с. 526–532].

Проте навіть наявність таких «особливих» повноважень не дає змоги органам прокуратури в сучасних умовах своєчасно впливати на стан охорони законних прав та інтересів засуджених в УВП, у результаті чого останні стають жертвами злочинних посягань та інших протиправних діянь, що посягають на її життя й здоров'я [17, с. 124–128]. Як встановлено в процесі дослідження, однією з обставин, що негативно впливає на роботу прокурорів у цьому напрямі, є недодержанням ними вимог принципу гласності, що визначений як пріоритетний у Законі України «Про прокуратуру» та спеціальному наказі Генеральної прокуратури України від 14.07.2066 р. №11 гн «Про організацію роботи органів прокуратури України з реалізації принципу гласності» [18], а також в Указі Президента України від 19.07.2005 р. №1119/2005 «Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності» [19].

Суть зазначеної проблеми полягає в тому, що результати перевірок стану дотримання законності в ДКВС України доводяться тільки до вищестоящих структур ДПтС та Генеральної прокуратури України, а також до безпосередніх об'єктів прокурорського нагляду, тобто певною мірою носять келійний (закритий від громадськості та інших учасників кримінально-виконавчої діяльності) характер, оскільки інформацію про реальне положення справ в УВП не тільки не оприлюднюють у спеціальних друкованих виданнях (як, наприклад, це робить Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [20] та громадські експерти, уключаючи міжнародних [21]; ін.), але й не розглядаються на нарадах з участю представників інших органів державної влади та місцевого самоврядування, громадськості й інших суб'єктів моніторингу кримінально-виконавчої діяльності в Україні як на регіональну, так і центральному рівнях. Без сумніву, що роздаточні матеріали у вигляді «інформаційно-аналітичних матеріалів», які надаються лише учасникам нарад у Генеральній прокуратурі України чи обласних прокуратур та не мають відповідних реквізитів друкованого видання [22], не можуть бути змістовим вираженням принципу гласності в діяльності органів прокуратури у сфері покарань.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Виходячи з цього та керуючись визначенням у ч. 2 ст.19 Конституції України принципом законності, відповідно до якого прокуратура та її посадові особи мають діяти в спосіб, що зазначений у Конституції та законах України, варто було б Закон України «Про прокуратуру» доповнити ст. 56-1 «Оприлюднення результатів перевірки стану законності в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в засобах масової інформації», і викласти її в такій редакції: «Результати перевірки стану законності в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування в 10-денний термін в обов'язковому порядку оприлюднюються в спеціальному інформаційному бюлетені, який видається на регіональному й центральному рівнях, а також в інших засобах масової інформації». За неподання такої інформації посадові особи прокуратури притягаються до відповідних видів юридичної відповідальності». Аналогічний підхід слід застосовувати й при видозміні ст. 22 КВК «Прокурорського нагляду за виконанням кримінальних покарань», а саме: потрібно цю статтю Кодексу доповнити частиною третьою такого змісту: «Результати прокурорського погляду за додержанням законів органами й установами виконання покарань мають бути у встановлені законом терміни оприлюднені в засобах масової інформації».

Отже, зазначена видозміна дає змогу наповнити реальним змістом принцип взаємної відповідальності держави й засудженого та створити відповідний елемент правового механізму забезпечення особистої безпеки засуджених у виправних колоніях.

Джерела та література

1. Беньковський С. Ю. Соціально-правове призначення контролю за діяльністю державних органів / С. Ю. Беньковський // Формування пенітенціарної системи України : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25 трав. 2012 рр.). – Одеса : Управління ДПтС України ; Одеський держ. ун-т внутр. справ, Міжнар. гуманіт. ун-т, 2012. – С. 19–23.
2. Державне управління: теорія і практика / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 348 с.
3. Великий тлумачний словник української мови / упоряд. Т. В. Ковальова. – Х. : Фоліо, 2005. – 767 с.

4. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.
5. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права // Права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарної системи в документах міжнародних організацій. – К. : Сфера, 2002. – С. 13–23.
6. Про міжнародні договори: Закон України від 29 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.
7. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практичну діяльність кримінально-виконавчої системи України : монографія / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. – Х. : Вид-во «Круссроуд», 2007. – 184 с.
8. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доп. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К. : Уповноважений Верховної Ради з прав людини, 2006. – 191 с.
9. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.
10. Прокурорський нагляд в Україні : підручник [для студ.] / за ред. проф. І. Є. Марочкінки, П. М. Каркача. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2005. – 240 с.
11. Курило М. П. Нагляд за додержанням прав і законних інтересів засуджених до позбавлення волі : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.10 / М. П. Курило. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 1997. – 18 с.
12. Про прокуратуру: Закон України від 05.11.1991 № 1789-XII // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>.
13. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян: Наказ Генеральної прокуратури України від 26 грудня 2005 р. № 7гн // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.12262.0>.
14. Агамов Г. Д. Предупреждение преступлений и иных правонарушений средствами прокурорского надзора при исполнении наказания в виде лишения свободы / Г. Д. Аганов, Е. Н. Ковалева // Уголовное право : науч.-практ. журн. – М. : АНО «Юридические программы», 2005. – № 4. – С. 85–87.
15. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.10 / М. І. Мичко. – Х. : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2002. – 376 с.
16. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К. : Паливода А. В., 2010. – 240 с.
17. Митрофанов І. І. Прокуратура як суб'єкт запобігання : монографія / І. І. Митрофанов, С. В. Степаненко. – Кременчук : Вид. ПП Щербатих О. В., 2011. – 256 с.
18. Про організацію роботи органів прокуратури України з реалізації принципу гласності: наказ Генерального прокурора України від 14 липня 2006 року № 11гн // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.18049.0>.
19. Про заходи щодо забезпечення особистої безпеки громадян та протидії злочинності: Указ Президента України від 19 липня 2005 року № 1119) 2005 // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 135. – С. 3–4.
20. Карпачова Н. І. Забезпечення прав і свобод людини в пенітенціарних закладах // Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні : доп. Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини / Н. І. Карпачова. – К. : Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2004. – С. 278–308.
21. Як змусити стандарти працювати : практ. посіб. по ефективному застосуванню Міжнар. тюремних правил. – Вид. 2-ге. – Донецьк : «Донецький Меморіал», Сх. вид. дім, 2011. – 124 с.
22. Інформаційно-аналітичний бюлетень про стан прокурорського нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах та застосуванні інших примусових заходів за 12 місяців 2011 року. – К. : Ген. прокуратура України, 2012. – 80 с.

Колб А., Колб С. Меры контроля и надзора за деятельностью персонала Государственной уголовно-исполнительной службы Украины по соблюдению законности. Под контролем за деятельностью персонала исправительных колоний по соблюдению законности и внутреннего порядка в процессе обеспечения личной безопасности осужденных следует понимать деятельность определенных законом субъектов по состоянию реализации соответствующих правовых норм и предписаний, направленных на выполнение задач, связанных с конституционным правом человека на безопасность его жизнедеятельности во время отбывания определенного судом уголовного наказания. Анализ действующего уголовно-исполнительного и оперативно-розыскного законодательства Украины позволяет выделить следующие виды контроля в данном направлении деятельности персонала Государственной уголовно-исполнительной службы Украины: 1) прокурорский надзор за исполнением уголовных наказаний; 2) ведомственный контроль; 3) контроль, осуществляемый в ходе посещения учреждений исполнения наказаний Президентом Украины и другими должностными лицами; 4) судебный контроль; 5) общественный контроль за соблюдением прав осужденных при исполнении уголовных наказаний; 6) международный контроль; 7) контроль Уполномоченного Верховного Совета Украины по правам человека; 8) оперативно-розыскной контроль.

Ключевые слова: Государственная уголовно-исполнительная служба Украины, уголовно-исполнительное право, права заключенных, наказание, ведомственный контроль, прокурорский надзор, Украина.

Kolb A., Kolb S. Measures of Control and Supervision Over the Staff of the Ukrainian State Penal Enforcement Service on the Observance of Legitimacy. An activity of the ascertained by law subjects in promoting the implementation of the proper rules of law and legal instructions aimed at the fulfillment of the targets closely connected with the constitutional human law of life safety while serving the criminal sentence ascertained by law is regarded as control over the penal colonies staff activity in the observation of legitimacy and internal procedures to ensure the prisoners personal precautions.

Analysis of existing criminal and penal Ukrainian legislation as well as operational search Ukrainian legislation allows defining the following types of control in the area of the Ukrainian State Penal Enforcement Service: 1) the public prosecutor's supervision over the execution of criminal penalties; 2) institutional control; 3) the control exercised during a visit of penal institutions by the President of Ukraine and other officials; 4) judicial control; 5) public control over observance of the prisoners rights in the execution of criminal penalties; 6) international control; 7) the control of the Commissioner of the Supreme Council of Ukraine for Human Rights; 8) operational and investigative monitoring.

Key words: State Penal Enforcement Service of Ukraine, criminal and penal law, the rights of prisoners, sentence, institutional control, public prosecutor's supervision, Ukraine.

УДК 343.9.01

Є. Лук'янчиков

Щодо поняття криміналістичної характеристики злочинів

У науковій статті розкрито сутність кримінально-правової, кримінологічної, оперативно-розшукової характеристик злочину та на цій основі зроблено висновок, що криміналістична характеристика злочинів, використання якої може задовольнити як потреби науковців при розробці рекомендацій для розкриття злочинів, так і практичних працівників оперативних апаратів, які застосовують ці рекомендації.

Ключові слова: криміналістика, злочин, характеристика, елементи, зв'язки, ознаки, властивості.

Постановка наукової проблеми та її значення. Злочин як багатогранна, негативна суспільно небезпечна діяльність людини характеризується багатопланово й може мати соціологічний, кримінологічний, морально-естетичний, криміналістичний та інші аспекти. Питання про поняття, сутність, структуру, види, форми злочинної діяльності досліджуються з різних боків кримінальним правом, кримінологією, криміналістикою, оперативно-розшуковою діяльністю тощо. Така увага з боку науковців до цього соціального явища не є випадковою. Оскільки злочин являє собою небезпечну діяльність людини, природно, що суспільство зацікавлене в тому, щоб таких явищ було якнайменше, а ті, що вже вчинені, були розкриті й винні притягнуті до відповідальності. Саме тому значна частина юридичних наук і дисциплін покликані сприяти ефективному розв'язанню проблеми боротьби зі злочинністю через своєчасне і якісне попередження, виявлення, розкриття й розслідування злочинів.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідження наявних у науковій літературі підходів до визначення характеристики злочину за різними критеріями та функціональними завданнями – **мета** цієї наукової статті.

У науковій розвідці ставимо такі **завдання**: 1) розкриття сутності кримінально-правової, кримінологічної, оперативно-розшукової характеристик злочину; 2) співвіднесення цих описів злочину із класичною криміналістичною характеристикою злочинів; 3) наведення науково обґрунтованих рекомендацій щодо побудови криміналістичної й інших характеристик злочину.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Для розв'язання цього загального завдання кожна юридична наука досліджує ті елементи й риси злочину, які стосуються її предмета. Тому кожна наука дає свою характеристику злочинної події, акцентуючи увагу на найсуттєвих рисах цього небезпечного соціального явища [1, с. 30]. Це привело до того, що в науковому обігу набули розповсюдження характеристики злочину з такими означувальними словами, як кримінально-правова, кримінологічна, криміналістична, оперативно-тактична, судово-психологічна та інші.

Найбільше дослідженими, устеленими й перевіреними часом є кримінально-правова та кримінологічна характеристики злочину. Загалом будь-яка характеристика являє собою «...описание отличительных качеств, свойств, черт кого-чего-нибудь» [2, с. 207].

Кримінально-правова характеристика описує правовий характер діяння, указує, чи містить воно відмінні ознаки складу злочину, який ступінь суспільної небезпечності вчиненого, яке покарання треба призначити за вчинене, та інші ознаки.

Кримінологічна характеристика – це система відомостей про генезис злочину, його причини й умови скоєння, частоту повторюваності та розподіл злочинів за різними підставами, наприклад віком, професією, освітою тощо.

До певного часу зазначені характеристики використовували для розробки криміналістичних методичних рекомендацій розслідування злочинів. Природно, що в таких методичних рекомендаціях недостатньо уваги приділялося урахуванню криміналістично значущих ознак злочину. Такі рекомендації не відрізнялися достатньою конкретністю, а тому не відповідали потребам слідчої практики. Отже, саме життя поставило перед науковцями завдання враховувати при розробці методичних рекомендацій поряд із кримінально-правовими, кримінологічними ознаками злочину й ті, які мали важливе криміналістичне значення, сприяли більше результативному використанню таких методик для розкриття злочинів.

Уперше до поняття криміналістичної характеристики злочинів звернулись О. Н. Колесніченко та Л. А. Сергєєв [3, с. 9]. У подальшому це питання достатньо активно обговорювалося на сторінках наукових видань. Значний внесок у розробку поняття, рівнів узагальнення, структури криміналістичної характеристики зробили В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, І. А. Возгрін, І. Ф. Герасимов, В. О. Коновалова, В. А. Образцов, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, В. Г. Танасевич та інші.

Не вдаючись до поглибленого аналізу запропонованих визначень, слід відзначити, що всім їм більше чи менше притаманні такі ознаки, до яких звертаються автори при їх побудові, як:

- сукупність узагальнених відомостей про ознаки певного виду злочинів;
- установлення й урахування закономірних зв'язків між цими даними;
- призначеність для використання в розслідуванні конкретних видів злочинів.

Криміналістична характеристика так само, як кримінально-правова та кримінологічна, містить у собі інформацію про злочин у цілому і його складові елементи (об'єкт та об'єктивну сторону), але, на відміну від них, являє собою, по-перше, систему лише криміналістично значущих відомостей про ознаки злочину, а не будь-яких однакових для всіх видів злочинів, які в межах визначеного виду можуть сприяти його розкриттю. По-друге, відомості про ознаки елементів злочину описуються на якісно-кількісному рівні. Тобто встановлюються кореляційні закономірні взаємозв'язки – що (дії, знаряддя, сліди й ін.), із чим зв'язано, яким саме чином, що за чим слідує, що та за допомогою чого може бути встановлено тощо. Практичне значення таких характеристик полягає в тому, що при розслідуванні конкретного злочину зібрану про нього інформацію зіставляють із системою узагальнених відомостей про злочини цього виду, які розслідували раніше (інформаційною моделлю). За збігом криміналістично значущих ознак злочину стає можливим визначити, чим раніше характеризувалися поки що невідомі в цьому розслідуванні обставини. Звичайно, найбільший інтерес викликає те, хто вчинив злочин. На підставі узагальнених відомостей про те, хто та за яких обставин учиняв подібні злочини, з'являється об'єктивна можливість обмежити напрямок пошуку злочинця. Побудована за таких умов криміналістична характеристика стає дійовим інструментом у розслідуванні події злочину.

Виходячи зі значення криміналістичної характеристики для практики й побудови окремих методик розслідування, зазначений термін набув розповсюдження в юридичній літературі. Важко натрапити на видання з криміналістики, у якому б не використовувався зазначений термін.

Отже, сьогодні можна констатувати, що загальноновизначеними є поняття кримінально-правової, кримінологічної й криміналістичної характеристики злочину. Але раніше ми зазначали, що злочин – це складне та багатогранне явище, а тому зазначені характеристики не можуть розкрити всі його ознаки. Мабуть, саме цим пояснюється спроба деяких авторів визначити й інші характеристики злочину. Зупинимось на розгляді та аналізі деяких із них.

Так, О. Н. Колесніченко до характеристик злочину відносить судово-психологічну, яка відображає найбільш суттєві психологічні відомості про злочинців і потерпілих, типові групи свідків в окремих видах злочинів й ін. [18, с. 33–34]. Але сьогодні такі характеристики так само, як і

криміналістичні, перебувають на стадії розробки та виявлення відповідних закономірностей. Їм, як і криміналістичним, у майбутньому належатиме відповідне місце в роботі із розкриття злочинів. Адже вже сьогодні все частіше практики звертаються до науковців за допомогою, щоб скласти психологічний портрет злочинця за тими слідами, які він залишив на місці події. Звичайно, що деякою мірою завдання й інтереси криміналістичної та судово-психологічної характеристики збігатимуться, але не вичерпуватимуться і не дублюватимуть одне одного.

М. В. Салтевський вважає, що характеристика злочину впливає з потреб конкретної науки, яка його вивчає й може бути кримінально-правовою, кримінологічною, адміністративно-правовою, криміналістичною та ін. [19, с. 32]. На відміну від інших традиційних характеристик, щодо адміністративно-правової ні визначення, ні змісту, ні структури не наводить. Мабуть, це не випадково, адже предметом науки адміністративного права є адміністративні правопорушення, вчинки, які відрізняються від злочинів рівнем суспільної небезпечності. Злочин у цілому та окремі його структурні елементи є предметом дослідження кримінального права й інших наук, але не адміністративного права. Навіть для злочинів з адміністративною преюдицією адміністративно-правова характеристика не є властивою. Доки немає злочину, ідеться про адміністративне правопорушення та його характеристику. Як тільки в діянні з'являються ознаки, які характеризують його як злочин, воно стає предметом дослідження дисциплін кримінально-правового блоку. Крім того, незрозуміло, які ознаки злочину можуть мати адміністративно-правову характеристику і яке їх значення для адміністративного права.

Досліджуючи сутність криміналістичної характеристики злочинів, Г. А. Матусовський звертає увагу на те, що її практичне використання потребує комплексного підходу, пов'язаного із залученням цих інших видів характеристик злочинів (кримінально-правової, кримінологічної, кримінально-процесуальної) [9, с. 144]. На можливість існування кримінально-процесуальної характеристики злочинів указують Є. І. Зуєв та Г. Шурухнов [10, с. 119], а також А. В. Старушкевич [20, с. 5].

Не даючи визначення кримінально-процесуальної характеристики злочину, Г. А. Матусовський робить спробу розкрити її елементи. Така характеристика, на його думку, має складатися з фактичних даних, що містять відомості:

- а) про предмет злочинного посягання (п.1, ст. 64 КПК 1960 р.);
- б) про подію злочину (час, місце, спосіб та інші обставини) (п.1 і 4, ст. 64 КПК 1960 р.);
- в) про особу обвинуваченого (п. 3, ст. 64 КПК 1960 р.);
- г) про мотив злочину (п. 2 ст. 64 КПК 1960 р.) [9, с.146], тобто характеризують елементи складу злочину.

Зазначене висловлювання потребує деякого уточнення. По-перше, такі поняття, як «фактичні дані», «відомості», «повідомлення» в правозастосовчій сфері вживають як рівнозначні, зокрема для розкриття сутності інформації [7, с. 52], а тому використання одного для пояснення сутності другого буде не зовсім точним.

По-друге, коло обставин, на які вказує автор, міститься в КПК і вони складають предмет доказування в кримінальній справі. Ні в кого з процесуалістів це не викликає сумнівів та заперечень. Але між визначенням кола обставин і їхньою характеристикою є різниця. Не натрапили ми на поняття кримінально-процесуальної характеристики й у процесуальній літературі, а його мали б дати фахівці саме цієї галузі юридичних знань. І навпаки, криміналісти впевнено стверджують, що основу кримінально-процесуальної характеристики складає предмет доказування [20, с. 5].

По-третє, галузеві характеристики злочину висвітлюють ті чи інші його сторони. Сам злочин або його окремі елементи є предметом дослідження конкретної галузі знань. Так, предметом кримінального права є відносини, які виникають у результаті вчинення злочину [10, с. 7]. Кримінологію визначають як науку про злочинність її сутність і форми виявлення, причини [13, с. 6]. Судова психологія вивчає закономірності психіки людей, які виявляються при вчиненні протиправних дій [5, с. 16]. Криміналістика розглядається як наука про закономірності слідоутворення при вчиненні злочину [5, с. 8].

Отже, усі вищезазначені галузі юридичної науки так чи інакше мають предметом дослідження злочин у цілому або його окремі елементи. Тому правомірно говорити про характеристику злочину або його елементів із погляду тієї науки, яка його досліджує, виявляє й описує основні властивості, особливості, природу, притаманні йому сторони та закономірності, якими він відрізняється від інших.

При цьому вважаємо неприпустимим підміну або змішування понять «вивчення злочину, його рис, властивостей, якостей, ознак» і «розслідування злочинів». Так, у рецензії на монографію Г. А. Матусовського «Экономические преступления: криминалистический анализ» рецензенти зазначають, що, «являючи собою складне негативне явище, здебільшого латентного, тіньового характеру, економічна злочинність у цілому, її окремі групи і види є *об'єктами* дослідження відповідної системи правових наук, передусім *кримінального процесу*, кримінології, криміналістики (виділено Є. Л.)» [12, с. 145]. По-перше, зауважимо, що ні злочинність у цілому, ні її окремі групи й види не є об'єктами дослідження науки кримінального процесу. По-друге, якщо кримінологія та криміналістика дійсно вивчають злочин, то, на відміну від цього, предмет кримінального процесу як науки складають урегульована нормами кримінально-процесуального права діяльність та правові відносини, які виникають у зв'язку з цією діяльністю [15, с. 12]. Ці елементи дійсно досліджуються й для їх визначення використовується низка ознак саме кримінально-процесуального характеру. Але, незважаючи на те, що вся ця діяльність відбувається навколо злочину та спрямована на встановлення всіх його обставин, важко назвати якісь саме кримінально-процесуальні ознаки, які б його характеризували. Уживання для визначення предмета доказування кримінально-правових понять не надає їм якихось ознак кримінально-процесуального характеру. Із цього приводу доречно зазначити, що для розкриття злочинів і побудови окремих методик розслідування можуть використовуватися відомості будь-яких галузевих юридичних наук, у тому числі й характеристики злочину, але це не змінює їхнього самостійного характеру, не робить криміналістичними. Так, використанню кримінологічних даних для організації роботи з розкриття конкретного виду злочинів присвячено самостійне наукове дослідження. Воно наочно свідчить про нові широкі можливості, коли досягнення й результати дослідження однієї наукової галузі застосовуються іншою для розробки ефективних методик розслідування [4, с. 206].

Значну увагу розробці власної характеристики злочину приділили науковці в галузі теорії оперативно-розшукової діяльності та назвали її оперативно-тактичною. Такий підхід до розробки цієї наукової категорії цілком зрозумілий і пояснюється бажанням учених висвітлити ті сторони, ознаки й риси злочину, які не знайшли відображення в інших характеристиках злочину та мають істотне значення для розробки рекомендацій із розкриття й попередження злочинів саме оперативно-розшуковими засобами, методами та силами. Характеристика злочинів як самостійний інститут теорії ОРД повинна володіти набором характерних властивостей, які лише в сукупності можуть утворити критерії визначення цього поняття. Вона має носити «відокремлений, спеціальний характер і називається оперативно-тактичною характеристикою злочинів» [1, с. 36].

Із того часу, як теорія ОРД набула статусу самостійної наукової дисципліни, науковці робили спроби дати визначення оперативно-тактичної характеристики й визначити її зміст. Так, В. Г. Самойлов розуміє її як характеристику кримінальної або криміногенної події на цей момент, яка є елементом оперативно-розшукової ситуації. Цей елемент «...зводиться до визначення умов, що сприяють підготовці, скоєнню злочину або укриванню від слідства і суду» [17, с. 25]. І. І. Басецький звертає увагу на те, що це науково-практичний термін, «який означає сукупність специфічних ознак, властивих як злочинності загалом, так і окремим видам і конкретним злочинам, що застосовуються для створення рекомендацій, направлених на прийняття ефективних управлінських та оперативно-тактичних рішень» [4, с. 37]. Подібне визначення наводить В. П. Шиснок, але він не каже, що може існувати оперативно-тактична характеристика конкретного злочину [24, с. 7]. Г. К. Кабанов вважає, що «оперативно-тактична характеристика – деякі загальні дані, які характеризують оперативну обстановку в конкретному регіоні або республіці в цілому, стан боротьби з цими й іншими злочинами, кримінологічними особливостями осіб, які їх скоюють, способи злочинних посягань, методи, що їх використовують злочинці, щоб замести сліди протиправної діяльності, місця збуту награваного, причини та умови, що сприяли скоєнню цих злочинів, а також низка інших відомостей» [7, с. 17]. Зазначений перелік визначень можна продовжити, але вони будуть відрізнятися несуттєвими ознаками. Їхня різноплановість пояснюється відсутністю науково обґрунтованого концептуального підходу до побудови. Якщо виходити із загальновизнаного уявлення про характеристику, то слід зазначити, що: 1) у ній мають описуватися відмінні якості, властивості, ознаки злочину. Як самостійний інститут теорії ОРД вона має володіти набором характерних властивостей, які лише в сукупності можуть утворити критерії визначення цього поняття, на що вказується в більшості визначень [1, с. 42]. Водночас, на відміну від інших характеристик, автори жодного з визначень не

кажуть, якими мають бути ці відомості. Наприклад, криміналістична характеристика містить систему криміналістично значущих відомостей. Це стосується й інших характеристик злочину; 2) якщо йдеться про оперативно-тактичну характеристику злочину, то відомості мають бути ні про що інше, лише про злочин. Тому відомості про оперативну обстановку в регіоні, стан боротьби зі злочинами тощо характеризують не сам злочин, а стан чи умови роботи з його розкриття.

У визначеннях правильно зазначається, що оперативно-тактична характеристика злочинів є науково-практичним терміном, узагальненими відомостями. Але за таких умов неприпустимо пов'язувати її з конкретним моментом або окремим злочином. Як наукова абстракція, характеристика має розроблятися на основі дослідження виду злочинів зі встановленням його характерних, типових ознак. Вона може змінюватися нарівні зі змінами, які відбуваються в цьому виді злочинів. Певний час характеристика залишається стійкою, що дає змогу використовувати її положення в наукових розробках й оперативно-розшуковій практиці.

Немає однаковості серед науковців і щодо визначення змісту оперативно-тактичної характеристики злочинів. Так, Ю. М. Худяков уключає до неї п'ять елементів:

- 1) характеристику злочину та його суспільної небезпечності;
- 2) характеристику способу підготовки до злочину;
- 3) характеристику способу вчинення злочину;
- 4) характеристику особи злочинця;

5) характеристику поведінки злочинця після вчинення злочину [20, с. 46]. Зазначену думку поділяють К. М. Тарсуков і В. П. Шишук [24, с. 54]. О. М. Кузьмін у цій характеристиці виділяє два аспекти:

- 1) дії злочинця;
- 2) особистість злочинця [11, с. 10].

Спробуємо піддати аналізу запропоновані авторами структури оперативно-тактичних характеристик злочинів. Першим елементом Ю. М. Худяков називає «характеристику злочину та його суспільної небезпечності». Із цього незрозуміло, про яку конкретно характеристику злочину йдеться (кримінально-правову, кримінологічну, судово-психологічну чи криміналістичну), а може – про всі одразу. Якщо йдеться про кримінально-правову характеристику злочину, то немає потреби акцентувати увагу на суспільній небезпечності, оскільки це є її обов'язковим елементом і без цього не може йтися про злочин.

Жодне із наведених тверджень навіть на прикладі не показує, які ознаки того чи іншого елементу злочину носять оперативно-тактичний характер або чим вони відрізняються від ознак, які використовуються іншими характеристиками. Так, К. М. Тарсуков в оперативно-тактичній характеристиці злочинів неповнолітніх докладно розглядає вік, стать, зайнятість суспільно корисною роботою або навчанням, інтереси, захоплення, риси характеру, наявний досвід протиправної діяльності. Щодо характеристики дій неповнолітніх автор аналізує вірогідні висунування версій про причетність до окремих діянь неповнолітніх, робить порівняльний аналіз предметів, які викрадаються із квартир неповнолітніми та дорослими тощо [22, с. 9].

Із наведеного постає запитання, а які із зазначених ознак зокрема або в якійсь сукупності не містяться в одній із названих нами характеристик злочину? Відповідь може бути лише одна. Відомі сьогодні властивості, риси, ознаки злочину та його елементів знаходять достатньо повне відображення в кримінально-правовій, кримінологічній і криміналістичній характеристиках, що не виключає можливості розробки інших, які будуть розкривати нові, досі невідомі властивості й ознаки злочину.

Сьогодні можна констатувати, що якихось ознак злочину оперативно-тактичного характеру автори не виявили. Тому для побудови визначення й структури оперативно-тактичної характеристики використовуються елементи та ознаки злочину, які достатньо висвітлені в інших характеристиках злочину. Найближчою для ОРД є криміналістична характеристика злочинів, використання якої може задовольнити як потреби і науковців при розробці рекомендацій для розкриття злочинів, і практичних працівників оперативних апаратів, які застосовують ці рекомендації. Мабуть, не випадково при формуванні предмета теорії ОРД після визначення її самостійною галуззю наукових знань В. А. Лукашов нарівні з іншими відносить до нього правові, кримінологічні й криміналістичні аспекти [14, с. 90]. Подібну думку поділяють також інші науковці, які відносять до предмета науки практику боротьби зі злочинністю з використанням оперативно-розшукових сил, засобів і методів; правові основи ОРД; систему правових та інших відносин, що виникають у процесі застосування зазначених сил, засобів і методів [2, с. 8].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, безпосередньо злочин не є предметом науки ОРД, але всі інші чинники, які його складають, тією чи іншою мірою працюють на встановлення обставин злочину й, передусім, особи, яка його вчинила. При цьому широко й комплексно використовуються характеристики злочину, які розроблено іншими галузями юридичної науки.

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що сьогодні на відповідному рівні розроблено кримінально-правову, кримінологічну та криміналістичну характеристики злочину. Проводяться дослідження в напрямі побудови судово-психологічної характеристики й розробки рекомендацій із її застосування в правоохоронній діяльності.

Оскільки термін «оперативно-тактична характеристика» набув розповсюдження в теорії ОРД, доцільно переглянути можливості його застосування в науковому обігу таким чином, щоб він дійсно відповідав своєму змісту та призначенню, розкривав ті чи інші ознаки, риси, властивості відповідного чинника.

Джерела та література

1. Ермолович В. Ф. Состояние и основные направления исследования проблемы криминалистической характеристики преступлений / В. Ф. Ермолович // Проблемы повышения эффективности первоначального этапа расследования преступлений : сб. науч. тр. – Минск, 1999. – С. 30.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М. : [б. и.], 1987. – С. 703.
3. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. Н. Колесниченко. – Харьков, 1967; Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, при производстве строительных работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. А. Сергеев. – М., 1966.
4. Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений. – Киев : «Выща школа», 1988. – С. 33–34.
5. Специализированный курс криминалистики : учебник. – Киев : НИ и РИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1987. – С. 308.
6. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів : підруч. для студ. юрид. вузів і ф-ту / за ред. проф. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 1998. – С. 144–145.
7. Криминалистика : учеб. пособие. – М. : [б. и.], 1988. – С. 119.
8. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів / А. В. Старушкевич. – К. : НТВ «Правник» – НАВСУ, 1997. – С. 5.
9. Закон України «Про інформацію» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650; Урсул А. Д. Природа информации / А. Д. Урсул. – М. : Политиздат, 1969. – С. 288; Информатика в органах внутренних дел. – Киев : КВШ МВД СССР, 1989. – С. 6; Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике / К. Шеннон. – М., 1963.
10. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів / А. В. Старушкевич. – К. : НТВ «Правник» – НАВСУ, 1997. – С. 5–6.
11. Кримінальне право України. Загальна частина. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – С. 7.
12. Лихолоб В. Г. Криминология / В. Г. Лихолоб, В. П. Филонов [и др.]. – Киев ; Донецк, 1997. – С. 6.
13. Дулов А. В. Судебная психология / А. В. Дулов. – Мн. : Вышэйш. шк., 1975. – С. 16.
14. Бахин В. П. Предмет науки криминалистики : лекция / В. П. Бахин. – Киев : [б. и.], 1999. – С. 8.
15. Кузьмічов В. С. Комплексний аналіз економічних злочинів / В. С. Кузьмічов, Н. І. Кліменко // Право України, 2000. – № 12. – С. 145–146.
16. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Г. Нор, В. П. Шибіко. – К. : Либідь, 1999. – С. 11; Уголовный процесс / под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : ЗЕРЦАЛО, 1998. – С. 12–13.
17. Вайнагий И. И. Использование криминалистических данных в раскрытии преступлений: совершаемых в отношении иностранных граждан (по материалам Украины) : дис. на соискание учёной степени канд. юрид. наук / И. И. Вайнагий. – Киев, 1992. – 206 с.
18. Адамюк О. И. Содержание и теоретико-прикладные аспекты оперативно-тактической характеристики преступлений / О. И. Адамюк // Проблемы повышения эффективности первоначального этапа расследования преступлений. – Мн. : Академия МВД Республики Беларусь, 1999. – С. 36–42.
19. Самойлов В. Г. Оперативно-розыскная тактика органов внутренних дел / В. Г. Самойлов. – М. : [б. и.], 1984. – С. 25.
20. Басецкий И. И. Словарь оперативно-розыскной терминологии / И. И. Басецкий [и др.]. – Мн., 1993. – С. 37.
21. Шиенок В. П. Оперативно-розыскная тактика раскрытия умышленных убийств / В. П. Шиенок. – Мн., 1989. – С. 7.
22. Кабанов Г. Т. Квартирные кражи. Предупреждение и раскрытие. Оперативно-розыскная тактика : учеб. пособие / Г. Т. Кабанов [и др.]. – Мн. : Академия МВД Республики Беларусь, 1995.

23. Адамюк О. И. Содержание и теоретико-прикладные аспекты оперативно-тактической характеристики преступлений / О. И. Адамюк // Проблемы повышения эффективности первоначального этапа расследования преступлений. – Мн. : Академия МВД Республики Беларусь, 1999. – С. 36–42.

24. Худяков Ю. М. Значение и содержание оперативно-тактической характеристики / Ю. М. Худяков // Проблемы совершенствования деятельности аппаратов милиции и криминалистических подразделений. – М. : [б. и.], 1979. – Вып. 2. – С. 46.

25. Тарсуков К. М. Анализ теоретического подхода к выработке понятия «оперативно-тактическая характеристика» в теории ОРД / К. М. Тарсуков, В. П. Шиенок // Актуальные вопросы получения, оценки и использования оперативно-розыскной информации. – Киев, 1986. – С. 54–63.

26. Кузьмин А. Н. Предупреждение оперативно розыскными мерами корыстных преступлений: совершаемых в системе торговли промышленными товарами : автореф. дис.... канд. юрид. наук. – М., 1984. – С. 10.

27. Тарсуков К. М. Совершенствование организации и тактики оперативной разработки несовершеннолетних : автореф. дис.... канд. юрид. наук / К. М. Тарсуков. – М., 1984. – С. 9.

28. Лукашев В. А. Введение в курс ОРД ОВД : учеб. пособие / В. А. Лукашев. – Киев : [б. и.], 1976. – С. 90–91.

29. Алексеев А. И. Актуальные проблемы теории ОРД / А. И. Алексеев, Г. К. Синилов. – М. : [б. и.], 1982. – С. 8.

Лукьянчиков Е. О понятии криминалистической характеристики преступлений. В статье отмечается, что в современной юридической науке и практике расследования преступлений можно констатировать то, что общепризнанными являются понятия уголовно-правовой, криминологической и криминалистической характеристики преступления. Анализируя мнения ведущих учёных-криминологов и криминалистов, уместно отмечается, что для раскрытия преступлений и построения частных методик расследования могут использоваться сведения любых отраслевых юридических наук, в том числе и характеристики преступления, но это не меняет их самостоятельного характера. Раскрывается сущность уголовно-правовой, криминологической, оперативно-розыскной характеристик преступлений и на этой основе делается вывод относительно криминалистической характеристики преступлений, использование которой в достаточной мере может удовлетворить и потребности учёных при разработке рекомендаций для раскрытия преступлений, и практических работников оперативных аппаратов, применяющих эти рекомендации.

Ключевые слова: криминалистика, преступление, характеристика, элементы, связи, признаки, свойства.

Luk'yanchikov E. On the Concept of Forensic Characteristics of Crimes. In the scientific article the author notes that the contemporary legal science and practice of crime investigation prove that the concepts of criminal law as well as criminological and criminal characteristics of the crime are regarded to be generally accepted phenomena nowadays. Examining the views of leading criminologists and forensic scientists the author is pertinent to note that the data of branch legal sciences as well as characteristics of the crimes can be applied in detection of crimes and modeling of private investigation techniques, but they are not separate and criminalistic in nature. The provisions of the article reveal the essence of criminal characteristics of the crime, the criminological characteristics of the crime, operational and investigative characteristics of the crime, and on this basis it is concluded that the criminological characteristics of crimes can adequately meet both the scientists' needs in developing recommendations for crimes detection and practitioners of operational service which apply these recommendations.

Key words: forensic science, crime, the characteristic, the elements, ties, features, quality.

УДК 343.137.5

А. Гусак

Мета, принципи та завдання ювенальної юстиції

У статті проаналізовано поняття ювенальної юстиції. Її мета – не покарання як таке, а виховання молодих людей за допомогою скорочення шкідливого впливу на дітей і підлітків чинника залучення їх у кримінальне судочинство. Визначено принципи, які використовуються для пояснення ювенальної юстиції.

Ключові слова: ювенальна юстиція, захист дитини, виховання молодих людей, реабілітація особи.

Постановка наукової проблеми та її значення. Діти – специфічна, своєрідна частина суспільства, якій притаманні особливі правила поведінки, своєрідні життєві стереотипи, що забезпе-

чують її розвиток, становлення й перетворення на дорослу частину суспільства. Унаслідок свого положення діти потребують особливого підходу та соціального захисту. У міжнародних стандартах існує положення, відповідно до якого у світі й у кожній державі, зокрема, потрібна окрема система судочинства стосовно дітей, тобто існування та функціонування ювенальної юстиції. Тому в нашому дослідженні звернемося до аналізу фундаментальних питань мети, принципів і завдань ювенальної юстиції стосовно українського контексту.

Формулювання мети та завдань статті. У статті ми прагнули визначити мету, принципи та завдання ювенальної юстиції як особливої форми.

Завдання статті: 1) визначення нормативно-правової бази запровадження ювенальної юстиції; 2) характеристика цілей, засад, суб'єктів ювенальної юстиції; 3) аналіз деяких стереотипів у ставленні до вказаного інституту; 4) оцінка перспектив і способів запровадження ювенальної юстиції в нашій країні.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У п. 3 ст. 40 Конвенції про права дитини (1989 р.) підкреслюється, що «...держави-учасниці прагнуть сприяти встановленню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, обвинувачуються або визнаються винними в його порушенні» [3].

Саме це положення стає міжнародно-правовою основою для формування державної політики України у сфері створення системи ювенальної юстиції. У мінімальних стандартних правилах ООН, які торкаються чинення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила 1985 р.), відзначається: «...за вчинення правопорушень, які караються за законом держави, неповнолітні повинні притягуватися до відповідальності, яка відрізняється від відповідальності повнолітніх осіб...» [9, с. 32].

У світовій практиці доведено, що суддя, який засудив дорослого злочинця, не може судити неповнолітнього.

Ситуація в Україні склалася так, що один і той самий суддя розглядає справи і дітей, і дорослих. А це означає, що українська судова система є недосконалою. Тому у зв'язку з нестачею уваги до проблем неповнолітніх та за відсутності спеціальних підходів до цієї категорії громадян у національному судочинстві, а також із метою врахування міжнародних стандартів у цій сфері в Україні кілька років тому розпочато процес створення юстиції спеціально для неповнолітніх – ювенальної юстиції.

Наявна в нашій державі системна роз'єднаність діючих державних інститутів, які займаються проблемами неповнолітніх, не дає змоги досягти позитивних результатів у зниженні рівня злочинності серед неповнолітніх й у сфері захисту дитини від кримінального середовища. Подолання такого стану речей можливе при об'єднанні зусиль різних державних органів та структур, а також громадських організацій у єдиному векторі цілісної системи ювенальної юстиції. Шлях до такої юстиції, яка включає ювенальні суди, спеціалізовану адвокатуру, самостійну систему слідчих апаратів, виховні заклади, соціальні органи й заклади утворення, які займаються вихованням важких підлітків, вимагає вже на сучасному етапі вирішення багатьох практичних і теоретичних питань. Основне з них торкається створення судів у справах неповнолітніх як центрального елементу ювенальної юстиції.

Етимологічно термін «ювенальний» бере свій початок від латинського слова *juvenis (junior)*, що означає «молодий, юний», а також «молода людина», юнак, дівчина.

Розглядаючи елементи ювенальної юстиції, важливо визначити, що ж саме слід розуміти під самою ювенальною юстицією. Серед учених і практиків досі немає єдиної думки про те, яке місце займає ювенальна юстиція в системі протидії злочинності неповнолітніх. Одні автори вважають, що ювенальна юстиція – це елемент системи профілактики, інші стверджують: профілактика входить у ювенальну юстицію. Так, С. М. Апатенко вважає, що ювенальна юстиція – це спеціальна система взаємодіючих інститутів, які займаються захистом прав та інтересів неповнолітніх, профілактикою дитячої безпритульності, бездоглядності й правопорушень неповнолітніх [5, с. 15].

Деякі автори ототожнюють поняття ювенальної юстиції з ювенальним судом. Зокрема, А. В. Ліхтенштейн вважає, що «ювенальна юстиція являє собою судову систему, що здійснює правосуддя в справах про неповнолітніх і має завдання судового захисту прав та законних інтересів неповнолітніх і судового розгляду справ про правопорушення й злочини неповнолітніх» [10, с. 64].

Правові та соціальні основи ювенальної юстиції повинні перебувати в постійній взаємодії, яка становить механізм захисту прав дитини. Під ним слід розуміти систему соціальних і правових засобів, які застосовуються для забезпечення реалізації його прав.

Отже, у поняття ювенальної юстиції потрібно вкладати як правову, так і соціальну основи, оскільки правові норми, які торкаються неповнолітніх, установлюються, виходячи з особливостей неповнолітньої особи, які досліджуються соціальними працівниками.

Потрібно відзначити, що ювенальну юстицію відрізняють такі специфічні принципи, яких немає в жодному інституті права [7, с. 54]:

- переважно охоронна орієнтація;
- соціальна насиченість;
- максимальна індивідуалізація судового процесу.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що мета ювенальної юстиції – не покарання як таке, а виховання молодих людей через скорочення шкідливого впливу на дітей і підлітків чинника залучення їх у кримінальне судочинство.

Під час характеристики ювенальної юстиції потрібно виділяти декілька аспектів:

- по-перше, ювенальна юстиція – система державних органів, чия діяльність спрямована на захист прав і законних інтересів неповнолітніх, серед яких провідне місце займають ювенальні суди;
- по-друге, у ній є специфічні принципи, на яких ґрунтуються судові органи, здійснюючи кримінальне правосуддя стосовно неповнолітніх;
- по-третє, існує певний механізм, за допомогою якого державні органи здійснюють захист прав дитини;
- по-четверте, для неї обов'язкова взаємодія судових органів із різними соціальними службами допомоги дітям і підліткам [12, с. 36].

У юридичній науці й практиці правосуддя в справах неповнолітніх традиційно оцінюється з двох позицій: як інструмент боротьби зі злочинністю серед молоді та підлітків і як засіб охорони прав та законних інтересів неповнолітніх, їх захисту від несприятливих умов життя й виховання. Ці два підходи відображають зміст і цілі ювенальної юстиції. Оскільки на практиці вони не розділяються між собою, це приводить у певному значенні до стирання межі між функціями судового захисту й завданнями боротьби зі злочинністю.

Зміст і мета ювенальної юстиції – це збереження або реабілітація особи дитини при усвідомленій невідворотності покарання за скоєне [4, с. 26].

Основним призначенням ювенальної юстиції є попередження правопорушень і виховний вплив на підлітка задля повернення юного правопорушника в суспільство. А методи й способи, які вона використовує під час реалізації цієї стратегії, залишаються незмінними – це виявлення причин злочинності підлітків, профілактика.

Основне завдання ювенальної юстиції полягає в тому, щоб вивести неповнолітніх із загальної системи каральної юстиції. Саме на це спрямовані положення численних міжнародних договорів, учасником яких є Україна. Відповідно до загальновизнаних стандартів розгляд справи про злочин, здійснений підлітком, повинен здійснюватися після спеціальної попередньої підготовки за участю психологів і соціальних працівників. Судове засідання також має проходити в спеціально створеній обстановці, яка забезпечує підліткові психологічний комфорт і виключає репресивний тиск на його психіку [11, с. 36].

Суспільно значущі *функції ювенальної юстиції* можна розділити на загальні, тобто характерні для всього правосуддя загалом, і специфічні, пов'язані з її особливим об'єктом.

До загальних функцій можна віднести:

- забезпечення законності й обґрунтованості винесених правових ухвал і їх виконання;
- відновлення соціальних стосунків, порушених у результаті злочину;
- виховний вплив на неповнолітніх правопорушників.

Специфічними функціями вважають:

- забезпечення максимально можливою мірою справедливості будь-якого правового рішення стосовно неповнолітніх;
- захист прав і законних інтересів неповнолітніх при розгляді справи, обумовлений тим, що держава бере на себе функцію захисту материнства й дитинства;

- ресоціалізація неповнолітніх, схильних до ризику випадання з позитивної соціалізації;
- посилення опікунської потенціалу місцевих громад у профілактично-реабілітаційній роботі та тим самим – розвиток громадянського суспільства, обмеження поля дії каральних технологій за рахунок розвитку можливостей місцевих співтовариств до участі в неформальному соціальному контролі [8, с. 42].

У міжнародно-правових документах, які мають як обов'язкову, так і необов'язкову силу, правосуддя стосовно неповнолітніх і пов'язані з ним галузі (такі, як профілактика злочинності й умови утримання під вартою) регулюються положеннями, детальний характер яких не має аналогів у сфері захисту прав дітей.

Основні діючі норми, які стосуються безпосередньо дітей, містяться в таких документах, як:

- Конвенція про права дитини 1989 р., що до кінця 1997 р. була ратифікована всіма країнами, за винятком Сполучених Штатів Америки й Сомалі;
- мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, які стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), 1985 р. (далі в тексті – «Пекінські правила»);
- правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, 1990 р. (далі в тексті – «Правила»);
- керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Керівні принципи, прийняті в Ер-Ріяді) 1990 р. (далі в тексті – Ер-Ріядські керівні принципи);
- керівні принципи щодо дій в інтересах дітей у системі кримінального правосуддя (Відень, 1997 р.) [6, с. 37].

Нині у світі існують приклади створення низки органів, які заміщають формальні суди й уповноважених розглядати справи підлітків, котрі вчинили не дуже серйозні правопорушення та зізналися в їх здійсненні.

Це, наприклад, добре відома система «Слухань у справах дітей» у Шотландії. У 1991 р. у Вага-Ваге (Австралія), організовано досить ефективну «Програму запобігання правопорушенням неповнолітніх», відповідно до якої поліція направляє справи більшості малолітніх правопорушників на розгляд за допомогою посередників, при чому присутні потерпілі, сам порушник і його батьки, соціальні працівники й співробітники правоохоронних органів. На Філіппінах існує система посередництва, спрямована на дружнє врегулювання конфлікту через максимальне використання системи здійснення правосуддя в сільській громаді. Система соціального забезпечення широко задіяна і в країнах Латинської Америки. У Південній Африці виник цілий ряд новаторських програм.

Проаналізуємо *основну тезу критиків ювенальної юстиції* – твердження про те, що юстиція «відбирає» дітей із сім'ї.

Воно є абсолютно абсурдним, оскільки метою ювенальної юстиції жодним чином не є позбавлення батьківських прав («відбирання дітей»). І наведення окремих прикладів, які не характерні для системи ювенальної юстиції, жодним чином її не визначають, а мають місце і зараз, до її введення; вони, зрештою, узагалі не мають ніякого стосунку до ювенальної юстиції. Сімейним кодексом України передбачено чіткий і вичерпний перелік випадків можливості позбавлення батьківських прав, і зміни до нього навряд чи вноситимуться, зокрема й гіпотетичним законом про ювенальну юстицію.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Інформування суспільства про переваги та ризики впровадження ювенальної юстиції повинне носити об'єктивний, усебічний характер.

Отже, *ювенальна юстиція* – це заснована на специфічних принципах особлива система захисту прав неповнолітніх, яка включає в себе сукупність державних органів, діяльність яких здійснюється спільно з відповідними методико-психологічними, соціальними службами допомоги дітям і підліткам за допомогою механізму захисту прав дитини, які застосовуються для забезпечення реалізації її прав.

Основна мета ювенальної юстиції – виховання неповнолітніх через зменшення шкідливого впливу на них чинника залучення в кримінальне судочинство. Очевидно, що відмітною ознакою ювенальної юстиції є пріоритет інтересів розвитку особистості неповнолітнього та його соціалізація.

Теперішній час – важливіший етап введення системи ювенальної юстиції в Україні, мета й завдання існування якої – забезпечення прав дитини, у цілому її цивільних (сімейних, житлових) і її захист від кримінального переслідування, у кримінальному процесі, керуючись принципом верховенства права, застосовуючи реституційний підхід і відновне правосуддя.

Джерела та література

1. Закон України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року».
2. Указ Президента України № 597/2011 «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»
3. Конвенція про права дитини Прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї від 20 листопада 1989 року. Набула чинності 2 вересня 1990 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/documen/convents/childcon.htm>
4. Права дітей : зб. док. Ради Європи та Організації Об'єднаних націй (переклад з англ.). Серія «Права людини». – СПб. : Упорядник – Громадська правозахисна організація «Громадський контроль», 2002.
5. Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі Прийнято резолюцією 45/113 Генеральної Асамблеї від 14 грудня 1990 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.un.org/russian/documen/>
6. Відновне правосуддя для неповнолітніх та соціальна робота (від проектів до практики) : збірник / заг. ред. Т. І. Марголіна, Л. А. Соболева. – Перм, 2006.
7. Золотих В. Організаційні аспекти вдосконалення правосуддя щодо неповнолітніх / В. Золотих // Соціальна педагогіка. – 2006. – № 2.
8. Предеіна І. В. Правові та теоретичні засади розвитку ювенальної юстиції в Росії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / І. В. Предеіна. – Саратов, 2005.
9. Пудовочкін Ю. Є. Ювенальне кримінальне право: теоретико-методологічні та історико-правові аспекти / Ю. Є. Пудовочкін. – М. : Глобус, 2001.
10. Хамфрис Н. Воспитательный аспект кабинетного правосудия во Франции / Н. Хамфрис // Правосудие по делам несовершеннолетних. Мировая мозаика и перспективы в России / под ред. М. Г. Флямера. – М., 2010.
11. Шилов Н. К. Ювенальная юстиция: проблемы и перспективы / Н. К. Шилов // Социальная ситуация в российском обществе и проблемы профилактики правонарушений несовершеннолетних : сб. ст. / под ред. Е. А. Вороновой. – СПб., 2002
12. Ювенальне право : підруч. для вузів / за ред. А. В. Заряєва, В. Д. Малкова. – М. : ЗАТ Юстіцінформ, 2005.

Гусак А. Цель, принципы и задания ювенальной юстиции. В статье анализируется понятие ювенальной юстиции. Её целью является не наказание как таковое, а воспитание молодых людей путём сокращения вредного влияния на детей и подростков фактора привлечения их в криминальное судопроизводство. Определяются принципы, подаётся характеристика аспектов ювенальной юстиции. Содержание и цель ювенальной юстиции определяются как сохранение или реабилитация ребёнка при осознанной неотвратимости наказания за содеянное. Проанализирован основной тезис критиков ювенальной юстиции – утверждение о том, что юстиция «отбирает» детей из семьи. Очевидно, что отличительным признаком ювенальной юстиции является приоритет интересов развития личности несовершеннолетнего и его социализация. Настоящее время является важным этапом введения системы ювенальной юстиции в Украине, целью и заданием существования которой должно быть обеспечение прав ребенка в целом (семейных, жилищных) и его защита от криминального преследования, в криминальном процессе, руководствуясь принципом верховенства права, применяя реституционный подход и восстановительное правосудие.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, защита ребёнка, воспитания молодых людей, реабилитация личности.

Husak A. Goals, Principles and Targets of Juvenile Justice. The article examines the concept of juvenile justice. The main goal of juvenile justice is education of the young people by reducing the harmful effects on children and youths and the minimization of taking them to criminal proceedings rather than punishment. The author defines the principles and norms of juvenile justice. The main goal of juvenile justice is rehabilitation of the youths by understanding of the punishment inevitability for criminal actions. The core thesis of juvenile justice opponents is that justice takes away the juveniles from the families. It is obvious that the distinguishing mark of juvenile justice is the priority of the juvenile individual development as well as his socialization. Nowadays is the relevant time for juvenile justice administration in Ukraine. Its main goal is enforcement of juvenile civil rights on the whole (family and housing rights) as well as preventing the juvenile criminal prosecution according to the rule of law and restorative justice system.

Key words: juvenile justice, juvenile protection, education of young people, rehabilitation.

Процесуальні особливості збирання відомостей, що характеризують особу підозрюваного

У статті досліджено пізнавально-практичну діяльність слідчого за участі інших суб'єктів кримінального провадження зі збирання, перевірки, оцінки доказів та їх процесуальних джерел, що стосуються особи підозрюваного. Відомості щодо особи підозрюваного можна отримати під час допиту з його показань і через спостереження за його поведінкою, мовою, мімікою тощо, а також під час обшуку, перед проведенням якого слідчий повинен мати певні відомості про особу підозрюваного, інтереси, спосіб життя, професію, навички, уподобання, захоплення, установити членів сім'ї, які проживають із ним, відносини між ними. Одним зі способів збирання доказів про особу підозрюваного є проведення його освідування для виявлення на тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Велике значення для встановлення та вивчення обставин, що характеризують особу підозрюваного, має експертиза, предметом якої частіше за все є такі обставини, що характеризують особу підозрюваного: стан здоров'я (фізичного й психічного), фізичні можливості, вік тощо.

Ключові слова: доказування, слідчий, підозрюваний, злочин, кримінальне провадження, слідчі (розшукові) дії.

Постановка наукової проблеми та її значення. У ході кримінального провадження доказуванню підлягають обставини, що входять до предмета доказування, а отже й ті, які характеризують особу підозрюваного. Особа, котра здійснює розслідування, зобов'язана зібрати, зафіксувати, перевірити, оцінити зазначені відомості про факти, що є доказами в кримінальному провадженні, та на їх основі в сукупності з іншими доказами прийняти обґрунтоване рішення. З'ясування особи підозрюваного в кримінальному провадженні має надзвичайне значення, оскільки може впливати на кваліфікацію кримінального правопорушення, свідчити про суспільну небезпечність правопорушника та, закономірно, впливає на кримінальну відповідальність і покарання за вчинений злочин.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідження пізнавально-практичної діяльності суб'єктів кримінального провадження зі збирання, перевірки, оцінки доказів щодо особи підозрюваного та їхніх процесуальних джерел – **мета** цієї наукової статті.

Відповідно до цього ставимо такі **завдання**: 1) окреслити коло юридично значимих обставин, які характеризують особу підозрюваного; 2) проаналізувати можливості використання окремих слідчих дій із метою доказування обставин про особу підозрюваного; 3) навести науково обґрунтовані методичні рекомендації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як один із видів соціальної діяльності кримінальна процесуальна діяльність має пізнавальний характер. Здійснюючи досудове розслідування, компетентні органи для прийняття правильного й обґрунтованого рішення прагнуть відновити достовірну картину події, що сталася, пізнати всі її обставини та факти вчиненого. Досягнення останньої здійснюється за допомогою кримінального процесуального доказування. Це свідчить, що за своєю ґносеологічною суттю доказування, яке пронизує всю кримінально-процесуальну діяльність, теж має пізнавальний характер [1, с. 5]. Усі обставини, що мають значення для правильного вирішення кримінального провадження, установлюються через кримінальне процесуальне доказування.

Кримінальне процесуальне доказування на досудовому слідстві – регламентована кримінально-процесуальним законом пізнавально-практична діяльність слідчого за участі інших суб'єктів кримінального процесу зі збирання (закріплення), дослідження (перевірки), оцінки доказів та їхніх процесуальних джерел [2, с. 113–114].

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів [3].

У процесі кримінального провадження доказуванню підлягають обставини, що входять до предмета доказування, а отже й ті, що характеризують особу підозрюваного. Особа, яка здійснює розслідування, зобов'язана зібрати, зафіксувати, перевірити, оцінити зазначені відомості про факти,

які є доказами в кримінальному провадженні, та на їх основі в сукупності з іншими доказами прийняти обґрунтоване рішення.

Слід, однак, зазначити, що докази, які стосуються судимостей підозрюваного, обвинуваченого або вчинення ним інших правопорушень, що не є предметом цього кримінального провадження, а також відомості щодо характеру чи окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого є недопустимими на підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 88 КПК України) [1].

У слідчого під час розслідування за допомогою проведення кожної без винятку слідчої (розшукової) дії є можливість установити та зібрати відомості, що характеризують особу підозрюваного й мають значення для вирішення кримінального провадження по суті. Слід зазначити, що обсяг таких даних під час проведення кожної слідчої (розшукової) дії не може бути однаковим, оскільки залежить від обставин, які досліджуються. Наприклад, під час допиту підозрюваного, свідка чи потерпілого можна отримати набагато більше відомостей, що характеризують підозрюваного, ніж при огляді місця події. Однак при проведенні огляду місця події можна встановити такі факти щодо підозрюваного, які встановити під час допиту не вдалося (допитувана особа просто забула повідомити про них або не знала такої інформації тощо). Якщо ж існування певних даних встановлено, то під час допиту можливе їх уточнення, як результат – отримання більшого обсягу необхідної інформації. За допомогою фактів стосовно підозрюваного, які, на перший погляд, не є суттєво важливими, можна встановити ті дані, що відіграватимуть важливу роль під час збирання відомостей щодо його особи надалі, при проведенні досудового слідства.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій, отримання певного обсягу відомостей стосовно підозрюваного залежить від виду кримінального правопорушення, слідчої ситуації, що склалася, та особи підозрюваного. Наприклад, під час вивчення кримінальних проваджень встановлено, що набагато більше відомостей, які характеризують підозрюваного, слідчі збирають під час розслідування тяжких злочинів, ніж при розслідуванні злочинів невеликої тяжкості.

Для виявлення й фіксації відомостей щодо обставин учинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей та документів (ч. 1 ст. 237 КПК України) [3]. Слушно зазначає О. О. Волобуєва, що безпосередніми носіями інформації про особу, яка вчинила злочин, є її сліди, залишені на місці події [4, с. 201]. Огляд місця події в невідкладних випадках може бути проведений до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, що здійснюється негайно після завершення огляду (ч. 3 ст. 214 КПК України) [3].

Найбільш поширеною й повторюваною слідчою (розшуковою) дією, під час якої є можливість зібрати відомості, що характеризують особу підозрюваного, – є допит. Джерелом отримання зазначених даних під час допиту можуть бути потерпілий, свідки, підозрюваний та інші учасники кримінального провадження. Такі відомості можуть бути отримані в усній чи письмовій формах. Хоча при проведенні допиту всіх учасників кримінального провадження, крім підозрюваного, на практиці досить рідко встановлюються відомості, що характеризують його. Як зазначає Л. Д. Удалова, з огляду на те, що один і той самий свідок не може цілком охарактеризувати цього суб'єкта, потрібно залучати до допиту досить широке коло осіб, які в сукупності своїй могли б дати найбільш вичерпну характеристику його якостям і властивостям [5, с. 112].

Під час допиту учасників кримінального провадження можуть бути встановлені будь-які відомості, що стосуються особи підозрюваного, – починаючи від його анкетних даних та закінчуючи особливостями його характеру, відносин у сім'ї тощо.

Перед проведенням допиту слідчий повинен чітко визначити ті питання стосовно підозрюваного, які потрібно встановити під час проведення вказаної слідчої (розшукової) дії, спланувати хід її проведення, можливі непередбачувані обставини та питання, які можуть посприяти в отриманні інформації щодо підозрюваного.

Відомості щодо особи підозрюваного можна отримати під час допиту з його показань і через спостереження за його поведінкою, мовою, мімікою тощо. Допитуючи його, слідчий має можливість спостерігати наявність таких відмінних ознак його мови, як акцент, своєрідність у вимові окремих слів, словосполучень, що може свідчити про національність та належність такої особи до певного регіону. Якщо в розмовній мові підозрюваного присутній жаргон, то це може свідчити про минулу судимість особи. За жестами й позою також угадується, що людина мала досвід відбування пока-

рання в місцях позбавлення волі, навіть якщо вона не вживає жаргон і не має татуювань. Це виявляється в манері жестикуляції, позі, прийнятій під час слухання, характерному триманні сигарети тощо [6, с. 64].

Відомості стосовно підозрюваного можна отримати під час обшуку, перед проведенням якого слідчий повинен мати певні відомості про особу підозрюваного, інтереси, спосіб життя, професію, навички, уподобання, захоплення, установити членів сім'ї, які проживають із ним, відносини між ними. Усі перераховані дані можна встановити під час допиту підозрюваного та інших учасників кримінального провадження. Також у стані психічної напруги, що, зазвичай, властива для особи, яку обшуковують, відкрито виявляються певні якості й властивості її характеру. Інколи така особа висловлює ті чи інші думки, зауваження, які дають змогу судити про її світогляд, погляди, інтереси, потреби, соціально-психологічні особливості [7, с. 163]. Володіння такою інформацією набагато полегшить роботу слідчого під час проведення обшуку та надасть можливість отримати позитивний результат.

Один зі способів збирання доказів – проведення освідчування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу (ч. 1 ст. 241 КПК України) [3]. Під час проведення освідчування, крім слідів кримінального правопорушення (подряпини, плями крові тощо) на тілі підозрюваного, можуть бути виявлені інші індивідуалізуючі ознаки (родимі плями, татуювання, рубці тощо), за наявності яких слідчий може встановити причетність особи до вчиненого. Наприклад, під час допиту потерпілий указав, що в особи, яка вчинила щодо нього злочин, були певні особливості, а саме родима пляма великої форми на певній ділянці тіла. Провівши освідчування та виявивши таку ознаку на тілі підозрюваного, слідчий отримає додатковий доказ причетності такої особи до вчиненого злочину.

Під час проведення освідчування можуть бути встановлені особливості тіла підозрюваного (каліцтво чи фізіологічні особливості певних частин тіла, тощо), за наявності яких у слідчого виникають питання про те, чи міг підозрюваний, маючи такі ознаки, учинити кримінальне правопорушення певним способом, у зв'язку з чим відразу постає питання про перевірку можливості вчинення кримінального правопорушення цією особою через проведення слідчого експерименту (ст. 240 КПК України) [3].

Провівши освідчування та виявивши на тілі підозрюваного татуювання, слідчий може отримати додатковий доказ причетності особи до вчинення кримінального правопорушення й установити обставину, що його характеризує. Наприклад, татуювання у вигляді павука на павутинні свідчить про те, що носій такого татуювання є наркоманом; жук або павук без павутиння, витатуювані між великим і вказівним пальцями руки, указують, що носій татуювання – злочинець, котрий учиняє кишенькові крадіжки [8, с. 238–239]. Наявність татуювань може свідчити як про кримінальне минуле їхнього носія, так і про певні вподобання та характеристики.

Слідчий експеримент – слідча (розшукова) дія, під час якої потрібно особливу увагу звернути на підозрюваного, оскільки є можливість уточнити чи встановити відомості, що його характеризують, та обставини, які мають значення в кримінальному провадженні. Під час проведення вказаної слідчої (розшукової) дії встановлюються такі якості підозрюваного, як сила, розум, наявність певних умінь, навиків, а також чесність, правдивість, відвертість або навпаки. Поведінка підозрюваного під час слідчого експерименту може дати відповідь на питання про те, що саме йому відомо про вчинене кримінальне правопорушення, чи вчиняв він його самостійно, чи ні, а також, як він орієнтується на місці події.

Велике значення для встановлення й вивчення обставин, що характеризують особу підозрюваного, має експертиза, предметом якої, найімовірніше, є такі обставини, які характеризують особу підозрюваного: стан здоров'я (фізичного та психічного), фізичні можливості, вік тощо.

Судово-психологічна експертиза може встановити психологічні риси особи, які мали прояв унаслідок учинення злочину, психологічний бік самого злочину – психічне ставлення особи до вчиненого, мотив, мету, потреби, рівень знань та їх прояви [185, с. 21–22].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, збирання відомостей стосовно особи підозрюваного є першочерговим елементом процесу доказування. Від того, наскільки якісно проведено збирання зазначених відомостей, залежить успіх процесу доказування в цілому.

Найбільш поширеною та повторюваною слідчою (розшуковою) дією, під час якої є можливість зібрати відомості, які характеризують особу підозрюваного, є допит. Під час допиту учасників кримінального провадження можуть бути встановлені будь-які відомості, що стосуються особи підозрю-

ваного, починаючи від його анкетних даних і закінчуючи особливостями його характеру, відносин у сім'ї тощо.

За результатами слідчого експерименту встановлюються такі якості підозрюваного, як сила, розум, наявність певних умінь, навиків, а також чесність, правдивість, відвертість або навпаки. Поведінка підозрюваного під час слідчого експерименту може дати відповідь на питання про те, що саме йому відомо про вчинене кримінальне правопорушення, учиняв він його самостійно чи ні, а також, як орієнтується на місці події.

Велике значення для встановлення та вивчення обставин, що характеризують особу підозрюваного, має експертиза, предметом якої найчастіше є обставини, які характеризують особу підозрюваного (стан фізичного й психічного здоров'я, фізичні можливості, вік тощо).

Джерела та література

1. Стахівський С. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / С. М. Стахівський, Ю. М. Грошевий. – К. : КНТ Вид. Фурса С. Я., 2006. – 272 с.
2. Савонюк Р. Е. О понятии и содержании уголовно-процессуального доказывания в досудебном следствии / Р. Е. Савонюк // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 1998. – Вип. 2. – С. 106–122.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
4. Волобуєва О. О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / О. О. Волобуєва. – Донецьк, 2006. – 236 с.
5. Бурлаков В. Н. Личность преступника и назначение наказания / В. Н. Бурлаков. – Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 1986. – 88 с.
6. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія / Л. Д. Удалова. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 324 с.
7. Біленчук П. Д. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2007. – 512 с.
8. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / В. Т. Нор, В. М. Костицкий. – Киев : Выща шк., 1985. – 54 с.

Дуда О. Процесуальні особливості збору свідчень, які характеризують особу підозрюваного. В статті досліджена пізнавально-практична діяльність слідчого при участі інших суб'єктів кримінального осудження по зборі, перевірці, оцінці доказів і їх процесуальних джерел, які стосуються особи підозрюваного. Свідчення стосовно особи підозрюваного можна отримати в час допиту з його показань і шляхом спостереження за його поведінкою, мимикой і тому подібне, а також в час обшуку, перед проведенням якого слідчий повинен мати певні дані про особу підозрюваного, інтереси, образ життя, професію, навчання і т. д., встановити членів сім'ї, які проживають з ним, взаємовідносини між ними. Одним із способів збору доказів про особу підозрюваного є проведення його опитання для виявлення на теле слідів кримінального правопорушення або особливих примет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу. Велике значення для встановлення і вивчення обставин, які характеризують особу підозрюваного, має експертиза, предметом якої частіше є такі обставини, які характеризують особу підозрюваного: стан здоров'я (фізичного і психічного), фізичні здатності, вік і т. п.

Ключевые слова: доказывание, следственный, подозреваемый, преступление, криминальное осуществление, следственные (розыскные) действия.

Duda. O. The Procedural Features of Collecting Information Describing the Identity of the Suspect. The article studies the cognitive practice of investigator involving other subjects of criminal proceedings in collecting, testing, evaluation of the evidence and procedural sources relating to the identity of the suspect. The information about identity of the suspect can be developed while questioning from his testimony and by monitoring his behavior, language, facial gestures etc. The information about the suspect can be developed also during the search, but prior to its execution the investigator must have some information about the identity of the suspect, his interests, lifestyle, occupation, skills, preferences, hobbies, to set his family members who live together as well as the relationship between them. One of the ways to collect evidence about the identity of the suspect is his examination to identify the body traces of the criminal offense or to find special signs but in a case when it is not necessary to conduct a forensic examination. Expert examination on receiving the information about the circumstances that characterize the identity of the suspect such as his health (physical and mental), physical abilities, age etc is of great importance to substantiate and to examine the facts.

Key words: probation, investigator, suspect, crime, criminal proceedings, measures of investigation (inquiry).

Злочинність в установах виконання покарань: основні детермінанти

У статті досліджено проблеми визначення причин злочинності в місцях позбавлення волі, проаналізовано питання діяльності установ виконання покарань. Вивчено та розглянуто основні детермінанти злочинності, поширені в місцях позбавлення волі. Зроблено висновок про те, що працівники УВП самі повинні бути досвідченими конфліктологами, мати необхідні знання, уміти згладжувати, локалізувати конфлікти, які виникли й можуть призводити до вчинення злочинів.

Ключові слова: злочин, місця позбавлення волі, детермінанти злочинності, засуджений.

Постановка наукової проблеми та її значення. Відомо, що перебування в місцях позбавлення волі дуже відбивається на психіці людини. Обмеження біологічних і духовних потреб, різка зміна способу життя, емоційні переживання, викликані засудженням, — усе це впливає насамперед на психічний стан індивіда й різко посилює конфліктність у стосунках між засудженими. Учені визнають також існування кримінальної субкультури, традицій та звичаїв засуджених, які тісно пов'язані з діяльністю кримінально-виконавчих установ і, зазвичай, спрямовані на протидію персоналу установи відбування покарання. Цей комплекс складних та різнорідних чинників впливає на стан злочинності в установах виконання покарань. Отже, для профілактики вчинення злочинів засудженими потрібно дослідити природу окремих факторів, їх сукупний вплив на криміногенність обстановки в установах виконання покарань.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У науці вказана проблематика є об'єктом дослідження таких учених, як Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, О. М. Джужи, А. В. Кирилюка, О. Г. Колба, А. І. Долгової, В. Й. Бочелюка, Т. А. Денисової, В. А. Бадири, А. П. Геля, Д. В. Рівмана, Г. Й. Шнайдера та ін. Над її розв'язанням постійно працюють висококваліфіковані фахівці, розширюючи обсяг знань про причини й умови вчинення злочинів в умовах ізоляції особи від суспільства. Проте вказана проблематика потребує подальшого аналізу та вивчення.

Формулювання мети та завдань статті. Завдання дослідження — необхідність аналізу основних причин та умов злочинності в місцях позбавлення волі для визначення заходів профілактики вказаного негативного явища й успішного його подолання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Одним із головних та актуальних у кримінології є питання дослідження детермінант злочинності. Згідно з даними наукових джерел, детермінанта (від латин. «*determinans*» — той, що визначає, обумовлює) — причина, що визначає виникнення явища [1, с. 203–204]. У кримінології під детермінантою розуміють родове поняття, яке об'єднує причини й умови злочинності [2, с. 7], а під детермінацією — процес їх обумовлення, визначення [3, с. 5].

У науці немає єдиного підходу щодо тлумачення причин та умов злочинності, оскільки ця галузь юридичних досліджень відзначається особливою складністю й різноплановістю позицій вітчизняних і зарубіжних авторів. Учені «причиною» (від латин. «*causa*») вважають те, без чого не було б іншого — наслідку [4, с. 365], а «наслідком» — те, що логічно випливає з чогось — іншого (тобто зі своєї підстави або причини) [4, с. 363–364]. Під «умовою» в кримінології розуміють явища, що сприяють причинам злочинності [2, с. 11–12].

Причина злочинності — це соціально-психологічні обставини, які безпосередньо породжують і відтворюють злочинність та злочини як свій закономірний наслідок. Якщо причини злочинності — це негативні явища, що породжують її, то умови злочинності — це явища, котрі безпосередньо не породжують злочинності (наслідку), але слугують певними обставинами, що сприяють її виникненню та існуванню, тобто в певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи чи не перешкоджаючи породженню злочинності.

Перебування в місцях позбавлення волі відбивається на психіці людини. Наявність режиму в місцях позбавлення волі, обмеження біологічних і духовних потреб, різка зміна стереотипу життя, який склався, переживання, викликані засудженням, — усе це впливає насамперед на психічний стан

індивіда. У багатьох розвивається стан приреченості й безвихідності, що викликає пасивність у вчинках і діях людини. У деяких засуджених позбавлення волі спричиняє пригнічений стан, який є наслідком зневіри в можливість знову повернутися після відбування покарання до нормального життя. Досить розповсюдженим психічним станом осіб, котрі перебувають у місцях позбавлення волі, є туга (за волею, за рідними людьми, домівкою), під впливом якої можливий прояв дратівливості.

Усі вказані вище фактори знаходять свій прояв у негативній поведінці, що призводить до вчинення правопорушень із боку засуджених.

Проведений аналіз цих детермінант злочинності показав, що найбільш поширеними в установах виконання покарань є такі з них:

1. Низький рівень профілактики злочинів у місцях позбавлення волі. Можна дійти висновку про те, що суб'єктами злочинів здебільшого стають засуджені, які ведуть нормальний щодо вимог режиму тримання спосіб життя.

Як показало дослідження, до профілактичної роботи щодо підоблікової категорії засуджених залучаються практично всі служби установи виконання покарань (далі – УВП), у тому числі підрозділи власних підприємств. Списками таких осіб, а стосовно схильних до втечі – і фото, забезпечуються наряди молодших інспекторів нагляду та чергові частини колоній. Стосовно цих засуджених, насамперед, здійснюють обшук, перевірку на спальних і робочих місцях. Для них установлюється обмеження щодо дільниць працевлаштування, змінності роботи тощо. За кожним об'єктом профілактичного впливу здійснюється постійний контроль силами й засобами, передбаченими Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність». Водночас інша категорія засуджених залишається поза увагою адміністрації УВП, використовуючи ту обставину, що, з одного боку, усі під таким жорстким контролем перебувати не можуть [5], та прорахунки, формалізм, які стосуються підоблікових осіб, – з іншого. Маючи відносну свободу дій та пересування по колонії, такі засуджені тривалий час готують засоби й знаряддя злочину, сприяють у цьому іншим особам, залучаються засудженими для налагодження неслужбових стосунків із представниками адміністрації тощо.

Установлено також мотиви, пов'язані з уживанням спиртних напоїв, бажанням помститися свідкам і потерпілим, та деякі інші. Отже, виникнення й розвиток традицій та звичаїв засуджених тісно пов'язані з конкретною діяльністю, яка в умовах УВП, зазвичай, підпорядкована кримінальній субкультури та спрямована на протидію персоналу, що недостатньо враховується останнім при організації й проведенні профілактичної роботи з недопущення ними вчинення нових злочинів.

2. Високий рівень латентності злочинності, який детермінує різноманітні злочинні прояви з боку засуджених. Згідно з висновками вчених, латентна злочинність знижує цінність кримінальної репресії, вона перешкоджає встановленню фактичного стану злочинності й таким чином створює перешкоди в організації боротьби зі злочинністю, включаючи профілактичну діяльність. Так, за результатами досліджень учених, реальний обсяг злочинності щонайменше у два рази перевищує дані офіційної статистики [6, с. 73–74].

Вагоме місце в структурі мотивів учинення злочинів в УВП посідає такий мотив, який на практиці називається «особистими неприязними стосунками». Нерідко, як свідчить практика, його змістом є ненависть, ворожнеча, заздрість, помста, хуліганство тощо. Водночас, як слушно зауважив С. Лукашевич, «... за цією фразеологією приховується дійсний мотив злочину, який у ході дізнання, досудового слідства та судового розгляду справи встановити не вдалось» [7, 178].

3. Неповна поінформованість адміністрації слідчих ізоляторів (далі – СІЗО) та УВП про особистість ув'язнених під варту й засуджених. Як зазначено в ч. 3 ст. 91 КВК України, на кожного засудженого до позбавлення волі ведеться особова справа, а також інформаційна картка, до якої заносяться відомості стосовно його особи; про вчинений ним злочин і назву суду, який постановив вирок; про день і час його прибуття й звільнення з колонії. Особова справа ув'язненого (засудженого) складається з двох частин.

У першій концентруються офіційні документи щодо особи (постанова про обрання міри запобіжного заходу або протокол затримання підозрюваного, формалізований бланк – анкета на ув'язненого (засудженого), копія вироку, ухвали та ін.). У другій – матеріали «життєдіяльності» особи в умовах СІЗО й УВП – своєрідний «послужний список» його ставлення до відбування покарання.

Відомості про ув'язненого (засудженого) надходять, зазвичай, із двох основних джерел: від самої особи (зі слів, її документів); від офіційних установ та організацій, які мають право займатися такою діяльністю.

Водночас, на думку психологів, людина здатна рішуче й витончено приховувати факти про саму себе. При цьому робить це свідомо [8, с. 25]. Така особливість цілком стосується й ув'язнених під варту (засуджених), які з тих чи інших міркувань, як свідчить практика, не повідомляють правоохоронним органам повну інформацію про себе. Тому так важливо виважено та скрупульозно сприймати й перевіряти отримані від особи відомості.

Отже, у таких умовах діяльності адміністрації СІЗО важливо мати своєчасну, повну та об'єктивну інформацію на ув'язненого під варту, для того, щоб реалізувати основні умови режиму й запобігти вчиненню ним та стосовно нього злочинів й інших пригод. Натомість, щорічно в місцях попереднього ув'язнення вилучається значна кількість заборонених предметів, спиртних напоїв, наркотичних засобів тощо.

Не менш проблемним для персоналу цих установ є питання щодо розміщення ув'язнених під варту.

Так, у виняткових випадках із метою запобігання порушенням режиму в камерах, у яких тримають неповнолітніх, допускається, за санкцією прокурора, тримання не більше двох дорослих осіб, які вперше притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів, що не є тяжкими.

Однобічність та інколи повна відсутність зовнішньої інформації про ув'язнених під варту призводить до вчинення останніми дисциплінарних проступків і злочинів. Проте, незважаючи на це, досі не створено механізму реалізації права ув'язнених під варту на психологічну допомогу, основою якого, без сумніву, повинна стати всебічна інформація про особу заарештованого.

Указані детермінанти виявляються одними з головних при вчиненні правопорушень та злочинів і в місцях позбавлення волі. Так, відповідно до ст. 95 КВК України всі новоприбулі в УВП засуджені протягом 14 днів поміщаються в дільницю карантину, діагностики й розподілу, де їх обстежують для того, щоб розв'язати завдання щодо їх розміщення та класифікації й скласти індивідуальні програми соціально-виховної роботи.

Основним джерелом для отримання відомостей про засудженого є його особова справа, яка заводиться в СІЗО та в подальшому направляється до УВП. Проте в умовах гострого дефіциту часу (термін перебування засудженого в карантині становить 14 днів) і з урахуванням зазначених вище проблем інформаційного забезпечення життєдіяльності ув'язнених під варту якісно виконати завдання щодо розміщення засуджених по структурних дільницях виправних і виховних колоній, а в подальшому – щодо профілактики пригод і злочинів із їхнього боку, – видається справою досить проблематичною. Тому так важливо в 14-денний термін отримати об'єктивну, повну та всебічну інформацію на засуджених, які тримаються в дільниці карантину, діагностики й розподілу колонії, зважаючи на те, що більшість злочинів останні вчиняють протягом перших трьох місяців ізоляції особи від суспільства [8, с. 177]. Саме вказані детермінанти зовнішнього порядку є визначальними при вчиненні суспільно небезпечних діянь засудженими.

4. Неналежний стан взаємодії УВП з іншими правоохоронними органами, особливо в частині обміну інформацією щодо засуджених та інших осіб, відсутність координуючих механізмів із цих питань. Вивчення чинного законодавства України й відомчих нормативно-правових актів показало, що сьогодні в нашій країні не створено належних умов взаємодії між правоохоронними органами. Так, хоча і Закон України «Про попереднє ув'язнення», і «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», КВК дають право представникам УВП витребувати будь-яку інформацію від інших правоохоронних та державних органів на засудженого як на особу, котра несе в собі суспільну небезпеку, для останніх не виникає жодних обов'язків із цих питань. Отже, виникає парадоксальна ситуація: адміністрація СІЗО й УВП із «нуля» розпочинає вивчати особу ув'язненого під варту та засудженого.

5. Проблеми відомчої взаємодії, у тому числі всередині конкретної УВП.

Внутрішня дисгармонія та відомча зашореність, «утаємниченість» й ін., що існує між службами колонії, призводить до того, що не спрацьовує система заходів профілактики рецидивної злочинності в УВП. Загалом указані детермінанти злочинів можна назвати, насамперед, різноманітними недоліками та прорахунками в діяльності УВП щодо організації праці й побуту засуджених, забезпеченні режиму їх тримання, проведенні виховно-кореляційних і профілактичних заходів тощо.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Сьогодні, як правильно зазначає низка вчених, коли адміністрація УВП уперто бореться за виживання, засуджені нерідко виявляються віддані самі собі, перебувають фактично в ситуації безнаглядності й безконтрольності. Водночас відсут-

ність Закону України «Про профілактику злочинів», міжвідомчих інструкцій, положень тощо з цих питань і нескоординованість суб'єктів профілактики не дають їм можливості діяти на випередження, ставити умови, перехоплювати ініціативу тощо в процесі протидії правоохоронних органів злочинним виявам із боку окремих осіб, забезпечення тих осіб, які здійснюють злочинну діяльність.

Отже, незважаючи на велику кількість розробок, присвячених питанням злочинності в місцях позбавлення волі, існує ще багато нерозв'язаних проблем. У зв'язку з цим безсумнівним є висновок про те, що УВП повинна стати об'єктом комплексного наукового дослідження, що спрямовується на реальні потреби практики. Водночас працівники УВП самі повинні бути досвідченими конфліктологами, володіти необхідними знаннями, уміти згладжувати, локалізувати конфлікти, які виникли та які можуть призводити до вчинення злочинів.

Джерела та література

1. Словарь иностранных слов. – М. : Рус. яз., 1988. – 622 с.
2. Криминология : учебник / [под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского]. – М. : [б. и.], 1994. – 414 с.
3. Криминология : учебник / [под ред. Б. А. Коробейникова, Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского]. – М. : Юрид. лит., 1988. – 384 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА– М., 1998. – 468 с.
5. Про профілактику злочинів: Проект Закону України від 12 травня 1998 р. // Криминологія: спеціалізований курс лекцій зі схемами (загальна та особлива частини) : навч. посіб. / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв, В. В. Василевич ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Атіка, 2001. – С. 383–396.
6. Алексеев А. И. Криминологическая профилактика: теория, опыт, проблемы : монография / А. И. Алексеев, С. И. Герасимов, А. Я. Сухарев. – М. : НОРМА, 2001. – 496 с.
7. Лукашевич С. Ю. Криминологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08 / С. Ю. Лукашевич. – Х., 2001. – 193 с.
8. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 288 с.

Журавская З., Батюк О. Преступность в условиях исполнения наказаний: основные детерминанты.

В статье исследуются проблемы определения причин преступности в местах лишения свободы, анализируются вопросы деятельности учреждений исполнения наказаний. Изучаются и рассматриваются основные детерминанты преступности, которые являются распространёнными в местах лишения свободы. Сегодня над решением указанной проблематики работает значительный круг учёных и, несмотря на большое количество разработок, посвящённых вопросам преступности в местах лишения свободы, существует ещё много нерешённых проблем. В связи с этим несомненный вывод о том, что учреждение исполнения наказаний должно стать объектом комплексного научного исследования, направленного на реальные потребности практики. В то же время работники учреждений исполнения наказаний сами должны быть опытными конфликтологами, иметь необходимые знания, уметь сглаживать, локализовать возникшие конфликты, которые могут приводить к совершению преступлений. Также в статье исследуется вопрос низкого уровня профилактики преступлений, что является одной из основных детерминант преступности в местах лишения свободы.

Ключевые слова: преступление, места лишения свободы, детерминанты преступности, осужденный.

Zhuravska Z., Batuk O. Crime in Penal Institutions: the Main Determinants. The article is devoted to the problems of determining the causes of crime in prison. It deals with the questions of penal institutions. The key determinants of crime that are common in prisons today are examined and discussed. Nowadays a considerable number of researchers work on the solution of the mentioned above problem, and in spite of the large number of findings connected with the issues of crime in the prison, there are still many unsolved problems. In this regard, we can make a conclusion that the places of executing punishment should become the subject of a comprehensive scientific research with no doubt and such investigation should be focused on the real needs of the practice. At the same time the staff the places of executing punishment must be experienced conflictologists as well as to have the necessary knowledge, to be able to smooth and localize developed conflicts that may lead to crime. The article also examines the issue of low-level crime prevention which is one of the major determinants of crime in prison.

Key words: crime, prisons, the determinants of crime, convicted.

Особливості забезпечення безпеки осіб у досудовому кримінальному провадженні

У статті досліджено особливості забезпечення конституційних прав і свобод людини, зокрема забезпечення безпеки осіб у досудовому кримінальному провадженні. Проведено порівняльно-правовий аналіз КПК України 1960 та 2013 рр. щодо обов'язків посадових осіб із забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. З'ясовано прогалини чинного КПК України, обгрунтовано та запропоновано пропозиції з удосконалення чинного законодавства в дослідженій сфері.

Ключові слова: забезпечення безпеки, кримінальне провадження, досудове розслідування.

Постановка наукової проблеми та її значення. Наукове дослідження правової природи забезпечення заходів безпеки осіб, котрі беруть участь у кримінальному провадженні, є предметом вивчення не лише представників юридичної науки, а й працівників правоохоронних, правозахисних та судових органів. Інститут забезпечення безпеки осіб, особливо в досудовому кримінальному провадженні, є невід'ємною складовою частиною конституційної норми закріплення положення про те, що людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість та безпека визнаються найважливішою соціальною цінністю, захищати й відстоювати які й належить саме державі.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Визначення сутності, поняття й ролі правоохоронних органів із забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, та, зокрема, на його досудовій стадії – досудовому розслідуванні, передусім свідків і потерпілих, є на сьогодні законодавчо проблематичним, що й визначає **актуальність** теми наукового дослідження.

Формулювання мети та завдань статті. **Мета** статті – дослідження вітчизняного та зарубіжного законодавства, розробок науковців із визначення поняття забезпечення безпеки осіб, котрі беруть участь у кримінальному провадженні, зокрема на його досудовій стадії – досудовому розслідуванні – й ролі прокурора в цьому забезпеченні, який, згідно з новим кримінальним процесуальним законодавством, здійснює процесуальне керівництво, що є формою здійснення нагляду в досудовому кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу й обгрунтування отриманих результатів дослідження. Ст. 3 Основного Закону держави – Конституції України – закріпила положення, що людина, її життя й здоров'я, честь та гідність, недоторканість і безпека визнаються найважливішою соціальною цінністю, захищати й відстоювати які й належить саме державі [4, с. 5]. Відзначається утвердження та забезпечення прав і свобод людини, у тому числі й тієї, яка потрапила у сферу кримінального провадження та особливо на його початкових стадіях – досудовому розслідуванні. Загальновідомо, що неодмінним явищем суспільного життя є злочинність різних характеристик – організована, корумпована, професійна, економічна, транснаціональна тощо, боротьба з якою в сучасних умовах потребує досить нового підходу щодо засобів і способів розкриття й розслідування злочинних проявів, збирання інформації щодо цього тощо. Нині все частіше доводиться стикатися з тим, що учасники кримінального процесу на досудових стадіях його провадження, зокрема свідки, а нерідко й потерпілі, просто не бажають повідомляти органам досудового розслідування відомі їм дані про вчинене або таке, що готується, кримінальне правопорушення (злочин). А тому постає актуальне питання із забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, та, зокрема, на його досудовій стадії – досудовому розслідуванні, насамперед свідків і потерпілих.

Слід зауважити, що попереднім КПК України (1960 р. – ст. 52-1 КПК) визначено, що за наявності відповідних підстав особи, які брали участь у кримінальному провадженні (насамперед на стадії досудового розслідування), у разі наявності реальної загрози їхньому життю, здоров'ю, житлу чи майну мали право за забезпечення безпеки. Приводом для цього могли бути заява учасника кримінального провадження, члена його сім'ї або близького родича; звернення керівника відповідного державного органу; безпосереднє отримання слідчим інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу й майну осіб, котрі беруть участь у кримінальному провадженні, або членів їхніх сімей та близьких родичів – фактичні дані, що свідчать про наявність підстав для застосування

заходів безпеки. У ч. 2 цієї статті КПК давався перелік осіб, які мають право на забезпечення безпеки. Це: 1) особа, яка заявила до правоохоронного органу про злочин або в іншій формі брала участь у виявленні, запобіганні, припиненні й розкритті злочину чи сприяла цьому; 2) потерпілий або його представник у кримінальній справі; 3) підозрюваний, обвинувачений, захисники та законні представники; 4) цивільний позивач, цивільний відповідач і їхні представники у справі про відшкодування шкоди, завданої злочином; 5) свідок; 6) експерт, спеціаліст, перекладач і понятий; 7) члени сімей та близькі родичі осіб, названих у попередніх пунктах 1–6, якщо за допомогою погроз або інших протиправних дій щодо них робляться спроби вплинути на учасників кримінального провадження [6, с. 35–37].

Новий Кримінальний процесуальний кодекс України, Закони України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», а також «Про забезпечення осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», передбачають спеціальні заходи щодо забезпечення безпеки осіб, котрі потрапили у сферу кримінального процесу, – це здійснення правових, організаційних, технічних або інших заходів, спрямованих на захист життя, здоров'я, житла, майна, честі, гідності таких осіб від протиправних посягань із метою створення комфортних умов для здійснення й забезпечення правосуддя [1; 2; 5].

Прокуратура – невід'ємна частина державного механізму, наділена певним обсягом влади щодо здійснення державного нагляду за додержанням і виконанням законів у державі. Такий нагляд має розглядатися як одна з форм державної діяльності, що забезпечує точне й неухильне виконання законів, як одна з умов додержання конституційних гарантій з охорони прав і законних інтересів громадян, зокрема й тих, котрі потрапили у сферу кримінального провадження, насамперед на його досудових стадіях, зокрема під час досудового розслідування.

Здійснюючи свої повноваження на цьому етапі в галузі кримінального провадження у формі процесуального керівництва, прокурори мають слідкувати за тим, щоб слідчі органи суворо додержувалися вимог, що містяться в законодавчих та інших нормативно-правових актах держави. Щоб слідчий, одержавши заяву чи повідомлення про загрозу безпеці зазначеної вище особи, в обов'язковому порядку перевірів таку заяву та в строк не більше ніж три доби, а в невідкладних випадках – і негайно має бути прийнято рішення про застосування або відмову в застосуванні заходів безпеки, про що повинна бути винесена мотивована постанова. При прийнятті позитивного рішення постанова для її виконання передається органу, на який покладено здійснення заходів безпеки, і вона обов'язкова для виконання. Об'єктом такого нагляду має бути точне виконання законів посадовими особами досудового розслідування під час його здійснення в кримінальному провадженні в розслідуванні кримінальних правопорушень, зокрема й щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні. Щоб у повному обсязі була дотримана, наприклад, ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», згідно із її вимогами, потрібно забезпечити безпеку через застосування таких засобів: особистої охорони, охорони житла й майна; видачі спеціальних засобів індивідуального контролю та прослуховування телефонних й інших переговорів, візуального спостереження; заміни документів та зовнішності; місця роботи або навчання; переселення в інше місце проживання; поміщення до дошкільних установ або установ органів соціального захисту населення; забезпечення конфіденційності відомостей про особу; закритого судового розгляду. Крім того, ч. 2 цієї статті передбачає застосування й інших заходів безпеки, зважаючи на характер і рівень небезпеки для життя, здоров'я, майна осіб, узятих під захист [2].

Підставами для застосування заходів безпеки є наявність реальної загрози життю, здоров'ю, житлу, майну названих вище суб'єктів кримінального судочинства. Слід мати на увазі, що вказані підстави не є тотожними. Зокрема, у разі реальної загрози честі й гідності учасника кримінального провадження закон не передбачає застосування щодо нього заходів безпеки. Водночас такі заходи можуть бути застосовані стосовно членів його сім'ї або близьких родичів, якщо в такий протиправний спосіб робиться спроба впливу на самого учасника кримінального провадження.

У разі наявності приводів слідчий або прокурор зобов'язані здійснити відповідну перевірку в строк не пізніше ніж три доби, а в невідкладному випадку – негайно, через проведення необхідних слідчих чи інших процесуальних дій (обшуку, допиту, огляду, направлення запитань, доручень тощо) і прийняти, як ми зазначали, рішення про застосування або підставну відмову в застосуванні засобів безпеки. Перевірці мають підлягати характер погроз – чи вони спрямовані на перешкоджання

встановленню істини в кримінальному провадженні, чи, можливо, носять інший характер (не виключено, що особа, котра заявляє клопотання про забезпечення засобів безпеки, умисно дає неправдиві показання або добросовісно помиляється в оцінці деяких фактів тощо, а це, зі свого боку, викликає своєрідну реакцію підозрюваних, інших учасників кримінального процесу, їхніх родичів і близьких). А тому реальність загрози має встановлюватися в кожному окремому випадку, виходячи з конкретних обставин з урахуванням як об'єктивного, так і суб'єктивного критерію (змісту, способу, часу, інтенсивності погрози чи погроз; даних про характеристику особи, яка висловлює погрозу, стосунків останньої з особою, котра бере участь у кримінальному процесі). А при виявленні реальної загрози слід брати до уваги як характер учиненого кримінального правопорушення, так і характеристику особи чи осіб, наприклад підозрюваного та його оточення.

Прокуророві під час здійснення нагляду потрібно домогтися того, щоб слідчі виконували встановлені кримінальним процесуальним законом як вимоги щодо стислості строків для перевірки приводів стосовно застосування заходів безпеки, так і можливості негайного їх застосування. В останньому випадку найчастіше застосовуються заходи безпеки щодо учасників досудового кримінального процесу в разі давання ними показань у кримінальному провадженні про кримінальні правопорушення, учинені організованими злочинними угрупованнями із застосуванням насильства, хоча можливі й інші випадки, коли за фактичними обставинами кримінального провадження слідчий, прокурор переконані в необхідності негайного застосування заходів безпеки.

Особливості, а точніше – складнощі нагляду за застосуванням заходів безпеки, як і за самим їх застосуванням, слідчі й прокурори зіткнулися вже із самого початку доповнення ще попереднього кримінально-процесуального закону, унесенням у нього питань забезпечення безпеки учасників кримінального провадження. Звичайно, цим уведенням держава визнала наявність протиправного впливу на учасників кримінального процесу, загрози їхньому життю, здоров'ю, майну. Законом щодо нового КПК України визначено процесуальний порядок застосування заходів безпеки. Однак, незважаючи на це, згідно з новим КПК України щодо забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, понад 50 % опитаних жителів України на сьогодні не знають, які заходи захисту свідків, потерпілих, суддів установлені законом, а близько 50 % вважають їх малоефективними. Крім того, застосування заходів безпеки правоохоронними органами є проблемними з питань процедури їх застосування та допустимості в подальшому доказів, які отримані в процесі їх застосування. По-перше, одним із заходів забезпечення безпеки, передбачених п. «ж» ч. 1 ст. 7 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», є забезпечення конфіденційності відомостей про особу [2]. Тобто нерозголошення відомостей про осіб, узятих під захист, який здійснюється обмеженням відомостей про особу в матеріалах перевірки (поясненнях, заявах, повідомленнях тощо), а також протоколах слідчих й інших процесуальних дій, заміни згідно з п. «а» ст. 15 Закону прізвища, імені, по батькові в цих документах псевдонімами, за постановою слідчого, прокурора. Крім того, згідно із новим КПК України в разі застосування заходів безпеки слідчим, прокурором на них покладається обов'язок забезпечити й нерозголошення відомостей про особу, узятую під такий захист.

Однією з причин зниження активності в сприянні кримінальному провадженню є, на нашу думку, спад соціального престижу надання правоохоронним органам інформації про вчинення злочинів та інших правопорушень, тому що, побоюючись розправи з боку представників злочинного середовища, громадяни мало вірять у реальну спроможність їхнього захисту. А недостатня захищеність осіб, котрі могли б сприяти слідству та правосуддю, від злочинного впливу, фактично й практично спонукає їх ухилятися від виконання їхнього важливого громадського обов'язку.

У сучасних умовах особливого значення набувають питання забезпечення недоторканості осіб і, зокрема, забезпечення їхньої безпеки, котрі можуть надати допомогу органам досудового розслідування у виявленні та викритті осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Тобто, відповідний захист від погроз, насильства, шантажу й інших протиправних дій.

Незважаючи на досить значний перелік заходів, а також можливості застосування інших заходів, як слушно зазначають окремі науковці (Д. П. Чекулаєв та ін.), що застосування таких заходів безпеки потрібне, але воно явно недостатнє для гарантованого забезпечення безпеки учасників процесу [9, с. 148].

По-перше, як нам убачається, потрібно вдосконалити законодавчу базу з цих питань. Наприклад, доцільно було б ст. 59 Конституції України доповнити частиною третьою такого змісту: «Кожен має право на забезпечення безпеки в разі наявності реальної загрози їхньому життю, здоров'ю чи майну».

Стосовно ж активізації прокурорського нагляду в цій сфері, слід зауважити, що ще у 2001 р. Генеральною прокуратурою України розроблено (спільно з Головним слідчим управлінням МВС України) та погоджені з Верховним Судом України «Методичні рекомендації з питань застосування законодавства про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Однак, на жаль, можна констатувати, що на практиці лише в окремих випадках у протоколах допиту, переважно свідків, слідчі обмежуються формальним зазначенням, що право на забезпечення безпеки роз'яснено. Тому, на нашу думку, слушно порушувалися в юридичній літературі питання про внесення доповнення до КПК України, зокрема, що про роз'яснення права на забезпечення безпеки повинен бути складений окремий протокол із додержанням установлених кримінальним процесуальним законодавством правил. На жаль, ця пропозиція науковців не знайшла свого відображення в новому КПК України.

Питання подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства щодо забезпечення безпеки в кримінальному провадженні безпосередньо пов'язане з питанням назрілої необхідності негайного внесення до нового Кримінального процесуального кодексу України певних пропозицій провідних науковців у цій галузі права. Зокрема, у проекті нового КПК України, внесеного народними депутатами В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним, за реєстраційним № 1233 від 13.12.2007 р.) [8], який навіть був прийнятий у першому читанні, направлявся на доопрацювання, знімався з розгляду, відкликався і, в результаті, – не був прийнятий, привертає увагу те, що цей проект КПК містив низку нових, принципово важливих новел, зокрема й стосовно забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні (статті 72–81). У ньому подано поняття «забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні»; визначено перелік осіб, які мають право на забезпечення безпеки; передбачено права та обов'язки осіб, стосовно яких здійснюються заходи безпеки; зазначено органи, котрі зобов'язані забезпечувати безпеку визначеного кола осіб; передбачено підстави й приводи для застосування заходів безпеки; порядок вирішення питання щодо застосування заходів безпеки та сам порядок застосування; нерозголошення відомостей про особу, стосовно якої здійснюються заходи безпеки; підстави, приводи й порядок скасування заходів безпеки; оскарження рішень про відмову в застосуванні заходів безпеки або про їх скасування.

Зазначені положення при аналізі їх змісту свідчать про те, що певною мірою їхні норми дублювали окремі положення вказаного вище Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», але й дещо уточнювали та суттєво доповнювали закріплені в ньому положення. Недоліком, як нам убачається, було те, що, хоча в проекті КПК (ст. 77) прямо передбачалося, що в постанові чи ухвалі про застосування заходів безпеки слідчий, прокурор, суддя або суд можуть указати перелік заходів, які потрібно вжити для забезпечення безпеки, однак у новий кримінальний процесуальний закон не включено й не регламентовано види заходів безпеки. А тому види заходів безпеки (які передбачені в Законі), мають бути наведені в новому КПК України, тому що в Законі не передбачено чіткого процесуального порядку їх застосування під час кримінального провадження та практично відсутній механізм забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні, особливо під час досудового розслідування.

У ст. 7 нового КПК визначено засади кримінального провадження, однією з яких (п. 5) передбачено забезпечення права на свободу й особисту недоторканість, котра розкривається в ст. 12 стосовно підозрюваного та обвинуваченого [5, с. 6–7]. Щодо забезпечення безпеки суб'єктів кримінального провадження, зокрема на стадії досудового розслідування, таких як свідок, потерпілий та ін., саме поняття «забезпечення безпеки» не визначено й не конкретизовано, а в загальному «розпорошено» (на відміну від попереднього КПК – статті 52–1, 52–2 й ін.) по різних статтях нового КПК. У п. 5 ст. 56 КПК, наприклад, передбачено, що потерпілий за наявності відповідних підстав має право на забезпечення безпеки щодо себе, близьких родичів чи членів своєї сім'ї, майна та життя. Також загальною питання забезпечення безпеки свідка вирішує й п. 8 ст. 66 КПК, що свідок має право заявляти клопотання у випадках, передбачених законом. Аналогічна позиція законодавця закріплена і в п. 4 ст. 68, п. 7 ст. 69, п. 6 ст. 71 КПК, відповідно, щодо перекладача, експерта, спеціаліста [5, с. 27, 31–33].

У контексті викладеного й ефективність нагляду прокурора, котрий, за новим КПК України, ще здійснює й процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, є досить проблематичним і практично не врегульованим як законодавством про прокуратуру, так і новим кримінальним процесуальним законодавством, а також не усуває недоліки законодавця й новий галузевий наказ Гене-

рального прокурора України № 4 гн від 19 грудня 2012 року «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [7].

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на це доцільно було б ст. 59 Конституції України доповнити частиною третьою такого змісту: «Кожен має право на забезпечення безпеки в разі наявності реальної загрози їхньому життю, здоров'ю чи майну». Також убачається, що поняття «забезпечення безпеки» в кримінальному провадженні, а на досудових його стадіях, зокрема, потребує законодавчої конкретизації саме в Кримінальному процесуальному кодексі України, котрий повинен визначити й порядок забезпечення безпеки, зокрема таких суб'єктів, як заявник, потерпілий, свідок та інші. Порядок же здійснення нагляду за дотриманням законності – галузевим наказом Генерального прокурора України.

Джерела та література

1. Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
2. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 11. – Ст. 51.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 10. – Ст. 79.
4. Конституція України. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 48 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України [Текст]. – К. : Центр учб. л-ри, 2012. – 254 с.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2011. – 232 с.
7. Наказ Генерального прокурора України № 4гн від 19.12.2012 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications8.
8. Проект КПК України (підготовлений В. Р. Мойсиком, І. В. Вернидубовим, С. В. Ківаловим, Ю. А. Кармазіним) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31115.
9. Чекулаев Д. П. Потерпевший: доступ к правосудию и компенсация причиненного ущерба / Д. П. Чекулаев. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – 264 с.

Копетюк Н. Особенности обеспечения безопасности лиц на досудебном уголовном производстве. В статье исследуются особенности обеспечения безопасности лиц на досудебном уголовном производстве. Проведено сравнительно-правовое исследование УПК Украины 1960 и 2013 гг. в части обязанностей должностных лиц по обеспечению безопасности участников уголовного производства. Автор считает, что специальные меры по обеспечению безопасности лиц, попавших в сферу уголовного процесса, – это осуществление правовых, организационных, технических и других мер, направленных на защиту жизни, здоровья, жилья, имущества, чести, достоинства таких лиц от противоправных посягательств с целью создания комфортных условий для осуществления и обеспечения правосудия. Выявлены пробелы действующего УПК Украины, обоснованы предложения по совершенствованию законодательства в исследованной области. В частности автор предлагает статью 59 Конституции Украины дополнить частью третьей следующего содержания: «Каждый имеет право на обеспечение безопасности при наличии реальной угрозы их жизни, здоровью или имуществу». Констатируется, что в УПК 2012 институт обеспечения безопасности участников уголовного производства отдельно не определен, не конкретизирован, «распылен» по различным статьям. Поддержано предложение о внесении дополнения в УПК Украины о разъяснении участнику уголовного производства права на обеспечение безопасности, о чём должен быть составлен отдельный протокол.

Ключевые слова: обеспечение безопасности, уголовное производство, досудебное расследование.

Kopetyuk N. The Safety Provisions Peculiarities at the Pretrial Criminal Proceedings. The article investigates the peculiarities of the safety provisions in pretrial criminal proceedings. A comparative law research of the CPC of Ukraine in 1960 and 2013 is held in a part of the duties of officers to ensure the safety of participants of criminal proceedings. The author considers that the special measures focused on the ensuring the safety of the persons involved in the criminal proceedings are the legal, organizational as well as technical and other measures to protect the life, health, housing, property, honor and dignity of the persons against illegal encroachments in order to create comfortable environment for the implementation and enforcement of justice. The gaps in the existing CPC of Ukraine are defined and the justified proposals to improve legislation in the investigated area are given. In particular, the author offers to add the third part to the Article 59 of the Constitution of Ukraine. It should be worded as following: “Everyone has the right to ensure his safety in the presence of a real threat to life, health or property”. The author notes that in the 2012 CPC of Ukraine the institute of ensuring the safety of the criminal proceedings participants is not specifically defined

and specialized, as well as “sputtered” in various articles. It is supported the proposal to amendment the Code of Criminal Procedure for clarification of participants of criminal proceedings the right to safety when the separate process-verbal should be executed.

Key words: safety provisions, criminal proceedings, pre-trial investigation.

УДК 347.93:343.148

О. Крикунов

Особливості судового слідства в справах про застосування примусових заходів медичного характеру

У статті досліджено характерні особливості етапу судового слідства, перевірки та оцінки доказів, їх джерел у справах щодо неосудних, обмежено осудних осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння. Отримано висновок про доцільність закритих судових засідань, обов'язкову участь прокурора, захисника, самої психічно хворої особи (на підставі фахового висновку) і (або) її законного представника, експертів-психіатрів, які обстежували особу з розладом психіки.

Ключові слова: неосудність, обмежена осудність, примусові заходи медичного характеру, судово-психіатрична експертиза, кримінальне провадження.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розгляд у суді справ про застосування примусових заходів медичного характеру (далі – ПЗМХ) пов'язаний з істотними складнощами, головна причина яких – недостатня врегульованість провадження справ цієї категорії в чинному законодавстві, оскільки воно не враховує повною мірою особливості справ про діяння неосудних чи обмежено осудних осіб, унаслідок чого не забезпечує реальних гарантій захисту їхніх інтересів, не виключає можливість судових помилок. Крім того, установлення станів обмеженої осудності, неосудності пов'язане з обов'язковим залученням експертів-психіатрів та подальшою перевіркою й оцінкою їхніх висновків, що зобов'язує суддів, прокурорів, захисників до достатньо глибоких знань у сфері юридичної психіатрії. Такий стан спонукав до дослідження проблем судового слідства в справах про застосування ПЗМХ.

Аналіз досліджень цієї проблеми. У нашому дослідженні використано наукові праці Ю. Аленіна, І. Левенця, Н. Сенченко, Г. Тетерятника, С. Шаренко. Першоджерелом багатьох ідей, які розвинені та адаптовані до нового КПК України, є міжнародно-правові акти й постанови Пленуму Верховного Суду України, що торкаються обраної для дослідження проблеми.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідження норм КПК 2012 р. в частині регулювання судового провадження в справах про застосування ПЗМХ для виявлення прогалин, неузгодженості з нормами міжнародно-правових актів – **мета** цієї наукової роботи. Відповідно до вищезазначеного ставимо такі **завдання**: 1) порівняльний аналіз норм КПК 2012 і положень КПК 1960 р.; 2) оцінка відповідності КПК 2012 р. міжнародно-правовим стандартам захист осіб із психічними захворюваннями; 3) формулювання пропозицій вітчизняному законодавцю, методичних рекомендацій суб'єктам правозастосування.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як слушно зауважив С. Шаренко, загальний порядок провадження справ у суді першої інстанції врегульовано спеціальним розділом КПК України [1], що містить чотири глави (понад 120 статей). Водночас судовому провадженню в справах про застосування ПЗМХ присвячено всього дві статті кодексу. Указівка, що міститься в ст. 512 КПК України, про поширення вимог щодо ведення підготовчої частини судового розгляду й судового дослідження обставин справи та доказів про них на цю категорію справ не дає змоги говорити про достатню регламентацію процесу. Вирвані із системи, багато загальних норм про судовий розгляд не може бути застосовано стосовно провадження про ПЗМХ [2, с. 23]. Ми поділяємо такий висновок й у зв'язку з цим чинна редакція ст. 512 КПК України, як видається, вимагає системних змін, які б відповідали особливостям регульованих правовідносин. Цей висновок конкретизується в подальшому викладі матеріалу цієї статті.

Важливим є вирішення питання про те, у відкритому чи в закритому засіданні суду розглядатиметься справа про застосування ПЗМХ. Відповідно до ст. 512 КПК України розгляд справ про застосування ПЗМХ проводиться у відкритому судовому засіданні. Не заперечуючи проти того, що принцип гласності судочинства має поширюватися на всі категорії справ, у тому числі на справи про застосування ПЗМХ, вважаємо, що на нього однаково повинні розповсюджуватися винятки з цього принципу, установлені нормами КПК. Ми поділяємо думку Ю. П. Аленіна, що поширення відомостей про психічне захворювання особи суперечить її інтересам [3, с. 754]. Тому доречним вважаємо роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, який указав, що, оскільки відомості про стан психічного здоров'я особи й надання психіатричної допомоги відповідно до ст. 6 Закону «Про психіатричну допомогу» та принципу 6 додатка до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 18 лютого 1992 р. N 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги» [4] вважаються конфіденційними, рекомендувати судам висновки судово-психіатричних експертиз у справах про застосування ПЗМХ заслуховувати в закритих судових засіданнях, що відповідає положенням ст. 27 КПК України (п. 11 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 03.06. 2005 р. № 7) [5].

Для захисту прав психічно хворої особи та встановлення істини в справі надзвичайно важливим є правильне вирішення питання про участь такої особи в судовому засіданні. Передбачена в законі можливість участі особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, у судовому засіданні за наявності умови, що цьому не перешкоджає характер захворювання такої особи, породжує різне тлумачення цієї норми права. Суддею мають бути вжиті певні заходи для підготовки вирішення цього питання. Тому доречно залучати експертів-психіатрів для визначення того, чи наявне ураження психічних функцій особи зумовлює неосудність і процесуальну недієздатність [6, с. 63]. Якщо слідчий такого питання експертам не ставив, то згідно із роз'ясненням Пленуму ВС України суддя має направити відповідний запит до лікарсько-консультативної комісії щодо спроможності особи перебувати в судовому засіданні (п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 03.06. 2005 р. № 7) [5].

У контексті порушеного питання слід навести п.10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 03.06. 2005 р. № 7. З урахуванням положень КПК, статей 3, 25 Закону «Про психіатричну допомогу», а також п. 5 принципу 18 додатка до Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 18 лютого 1992 р. N 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги», якими передбачено, що пацієнт і його представник мають право бути присутніми на будь-якому слуханні, брати в ньому участь та бути вислуханими, суди повинні забезпечувати участь у судовому засіданні захисника й особи, щодо якої вирішується питання про застосування ПЗМХ (за винятком випадків, коли цьому перешкоджає характер її захворювання), або ж отримувати письмову відмову в разі її небажання бути присутньою [5].

Якщо в судовому розгляді бере участь особа, щодо якої розглядається провадження, то доцільно спочатку вислухати її про обставини вчинення суспільно небезпечного діяння та давати відповідну оцінку цим показанням з урахуванням інших зібраних у справі доказів. Якщо участі цієї особи в судовому засіданні заважає характер її хвороби, у судові засідання викликають законного представника неосудного. Законний представник має право знати, у вчиненні якого діяння викривається особа, законним представником якої він є; заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії судді; представляти й досліджувати докази; ознайомитися з матеріалами кримінальної справи, робити з неї виписки [7, с. 138].

Участь законного представника не замінює участі захисника. Закон установлює обов'язкову участь у справі захисника та не допускає відмови від нього (ст. 46, 419 КПК України). Захисник має бути залучений до участі в справі з моменту встановлення факту психічного захворювання особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння [8].

Обов'язковість участі прокурора, його особливо важливі завдання та повноваження під час судового розгляду справ про застосування ПЗМХ впливає із загальної функції прокурора в кримінальному судочинстві. Слід указати, що прокурор відкриває судове слідство, оголошуючи клопотання слідчого про застосування ПЗМХ. На нашу думку, ця важлива дія, яка визначає межі судового провадження, має бути прямо обумовлена в ст. 512 КПК України.

Під час судового слідства головуючий має право проводити всі необхідні дії зі встановлення обставин справи, характеристики психічно хворої особи, усіх інших питань, що мають значення для

винесення ухвали про застосування ПЗМХ. Спрощений хід дослідження доказів у цьому виді провадження неприпустимий (п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 03.06. 2005 р. № 7) [5].

Варто навести висновки Г. Тетерятника, згідно із яким, у судовому слідстві по справі про застосування ПЗМХ установлюється специфічний предмет доказування, до якого входять обставини, передбачені ст. 91 КПК України, з урахуванням деяких особливостей, які випливають із того, що діяння вчинила неосудна особа. Отже, у процесі доказування в такій справі має бути встановлено: 1) час, місце, спосіб й інші обставини вчинення діяння; 2) характер і розмір шкоди, завданої діянням; 3) наявність у цієї особи душевної хвороби в минулому, ступінь і характер психічного захворювання в момент учинення суспільно небезпечного діяння; 4) чи пов'язаний психічний розлад особи з небезпечністю для неї, інших осіб або можливістю спричинення іншої істотної шкоди [9, с. 105–107].

Важливим є допит усіх осіб, які підлягають виклику до суду як свідки. У судовому розгляді справ про застосування ПЗМХ за допомогою показань свідків можна встановити не тільки обставини, що характеризують подію суспільно небезпечного діяння й учинення останнього саме цією особою, але й обставини, що вказують на психічний стан цієї особи під час і після вчинення діяння. Щоб мати повне уявлення про психічний стан особи, доцільно допитати в судовому засіданні знайомих, товаришів по службі, лікаря-психіатра, якщо особа зверталася раніше за наданням їй психіатричної допомоги. Свідчення цих осіб багато в чому можуть сприяти встановленню обставин, необхідних для правильного вирішення справи.

Принципово важливим для правильного, науково обґрунтованого та законного вирішення питання про ПЗМХ є дослідження висновку судово-психіатричної експертизи та, при необхідності, – допит експертів, які його складали під час досудового слідства. ПЗМХ мають застосовуватися лише за наявності в справі обґрунтованого висновку експертів-психіатрів про те, що особа страждає на психічну хворобу чи має інший психічний розлад, які зумовлюють її неосудність або обмежену осудність і викликають потребу в застосуванні щодо неї таких заходів (ст. 96 КК) [10]. У п. 3 Постанови від 03.06. 2005 р. № 7 Верховний Суд України звернув увагу на те, що суди повинні критично оцінювати висновки експертів-психіатрів із погляду їх наукової обґрунтованості, переконливості й умотивованості, оскільки ці висновки не мають наперед установленної сили, не є обов'язковими для суду, але незгода з ними має бути вмотивована у відповідній ухвалі, вироку суду [5].

У встановленні обставин, що важливі для вирішення справи про застосування ПЗМХ, суттєве значення має оцінка висновку експерта. Тому слід перевірити, чи здобув він спеціальну освіту й досвід роботи; чи не вийшов за межі своєї компетенції; чи дотримувалися процесуальні норми під час призначення та проведення експертизи; наскільки науково обґрунтовано висновок і чи відповідає він матеріалам справи; чи повно проведено експертне дослідження [18].

Згідно зі ст. 419 КПК України 1960 р., «в необхідних випадках в судові засідання викликається експерт» [11]. На контрасті варто вказати, що в новому КПК аналогічної норми взагалі немає, хоча обов'язковість призначення психіатричної експертизи на досудовому провадженні передбачена в ст. 509 КПК. Ми вважаємо, що виклик експертів-психіатрів є обов'язковим. При цьому ми виходимо з такого. Як показує практика, експерти-психіатри були присутні в судових засіданнях у 30 випадках зі 100 вивчених С. Шаренко справ. У багатьох випадках відсутність експертів у судовому засіданні не дала змоги суду достатньо повно й усебічно досліджувати обставини справи [2, с. 76]. Оцінювати експертний висновок без з'ясування думки експерта, що сформувалася з урахуванням установлених у судовому засіданні обставин, у край складно. Вважаємо, що такий стан неприпустимий, оскільки може бути причиною неправильності судового рішення, тому пропонуємо закріпити в КПК України положення про обов'язкову участь у судовому розгляді справ про застосування ПЗМХ експертів чи експерта, який брав участь у складанні висновку по справі.

Як відомо, судово-психіатричні експертизи проводяться комісією експертів-психіатрів, що накладає свій відбиток на перевірку та оцінку відповідей на питання, поставлені слідчим чи самим судом. Прокурор повинен ретельно з'ясувати причини суперечностей у висновку комісійної експертизи.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Зроблено висновок про недостатню правову регламентацію порядку провадження справ про застосування ПЗМХ у місцевому суді, чому присвячено всього дві статті КПК України 2012 р.

Потрібно проводити закриті (повністю або частково) судові засідання для забезпечення конфіденційності даних про психічне захворювання особи, щодо якої вирішується питання про ПЗМХ.

Закон установлює обов'язкову участь у справах про застосування ПЗМХ прокурора та захисника особи, щодо якої вирішується питання про їх застосування.

Обов'язковим, на нашу думку, у справах про застосування ПЗМХ є залучення до розгляду самої психічно хворої особи (за винятком випадків, коли цьому перешкоджає характер її захворювання) або ж отримання від неї усвідомленої письмової відмови від участі. Для вирішення питання про безпосередню участь психічно хворого суддя може направити відповідний запит до лікарсько-консультативної комісії, якщо це питання не висвітлене у висновку судово-психіатричної експертизи по справі. Якщо участі цієї особи в судовому засіданні заважає характер її хвороби, у судові засідання викликають її законного представника, що слід закріпити в ст. 512 КПК України.

Пропонуємо в ст. 512 КПК України закріпити положення про обов'язкову участь у судовому розгляді справ про застосування ПЗМХ експертів чи експерта, який брав участь у складанні висновку судово-психіатричної експертизи.

Пропонуємо внести зміни в ст. 512 КПК України, передбачивши, що якщо психічно хвора особа в судовому провадженні давала пояснення, то їй надається слово для свого захисту. У будь-якому разі слід надавати слово для виступу законному представнику психічно хворої особи.

ПЗМХ мають застосовуватися лише за наявності в справі обґрунтованого висновку експертів-психіатрів про те, що особа страждає на психічну хворобу чи має інший психічний розлад, через який не здатна до усвідомлення своїх дій або керування ними, становить суспільну небезпеку. Судді та прокурор повинні критично оцінювати зазначені висновки з погляду їх наукової обґрунтованості, переконливості й мотивованості.

З огляду на проведені дослідження перспективним вважаємо вивчення особливостей перевірки й оцінки висновку експертів-психіатрів як обов'язкового джерела доказів у справах про застосування ПЗМХ.

Джерела та література

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К. : Атіка, 2012. – 295 с.
2. Шаренко С. Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру : монографія / С. Л. Шаренко. – Х. : Одиссей, 2002. – 175 с.
3. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Алєніна. – Х. : Одиссей, 2009. – 816 с.
4. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 18 лютого 1992 р. N 46/119 «Захист осіб із психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги» // Права человека и профес. ответственность врача в документах международных организаций. – К. : Сфера, 1998. – С. 96–102.
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами примусових заходів медичного характеру та примусового лікування» від 3 черв. 2005 р. № 7 // Практика судів України з кримінальних справ. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 131–142.
6. Левенець І. В. Судова психіатрія / І. В. Левенець. – Тернопіль : Екон. думка, 2005. – 328 с.
7. Сенченко Н. Участь у справі законного представника при провадженні про застосування примусових заходів медичного характеру / Н. Сенченко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 3. – С. 137–141.
8. Про застосування законодавства, яке забезпечує право на захист у кримінальному судочинстві: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 р. №8 // Практика судів України з кримінальних справ. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 212–217.
9. Тетерятник Г. Предмет доказування у справах осіб, відповідно яких здійснюється провадження про застосування примусових заходів медичного характеру / Г. Тетерятник // Наше право. – 2009. – № 4. – С. 104–108.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30 травня 1997 р. № 8. // Практика судів України з кримінальних справ. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – С. 158–165.
11. Кримінально-процесуальний кодекс України. Офіційне видання. – К. : Атіка, 2011. – 230 с.

Крикунов А. Особенности судебного следствия по делам о применении принудительных мер медицинского характера. В статье исследованы характерные особенности исследования, проверки и оценки доказательств, их источников по делам о невменяемых, ограниченно вменяемых лиц, совершивших общественно опасные деяния. Получены выводы о целесообразности закрытых судебных заседаний, обязательном участии прокурора, защитника, самого психически больного человека (на основании профессионального заключения) и (или) его законного представителя, экспертов-психиатров, которые обследовали лицо с расстройством

психики. Предлагаем внести изменения в ст. 512 УПК Украины, предусмотрев, что если психически больное лицо в судебном производстве давало объяснения, то ему следует предоставлять слово для своей защиты. В любом случае следует предоставлять слово для выступления законному представителю такого лица. Принудительные меры медицинского характера должны применяться лишь при наличии в деле обоснованного заключения экспертов-психиатров о том, что лицо страдает психическим заболеванием или имеет другое психическое расстройство, вследствие которого лишено способности осознавать свои действия или руководить ими и представляет общественную опасность. Судьи и прокурор должны критически оценивать указанные выводы с точки зрения их научной обоснованности, мотивированности.

Ключевые слова: невменяемость, ограниченная вменяемость, принудительные меры медицинского характера, судебно-психиатрическая экспертиза, уголовное производство.

Krykunov A. The Peculiarities of Judicial Investigation on the Application of Enforcement Medical Measures. The paper examines the peculiarities of investigation, testing and evaluation of evidence as well as their sources in cases of insane persons, partially insane persons who committed socially dangerous acts. The following conclusions about the advisability of closed judicial sessions as well as the obligatory participation of the prosecutor, defense lawyer, the mentally ill person (based on professional judgment) and (or) his legal representative, psychiatric experts who have examined the person with a mental disorder are made. It is offered to amend Art. 512 of the CPC of Ukraine in order to provide the following situation if a mentally ill person in the court proceedings gives explanations he should be given the floor to protect himself. In any case the legal representative of such person should be given the floor too. Compulsory medical measures should be applied if the solid psychiatric testimony is available in the case and it proves that the person in fact suffers from a mental disease or has mental insanity due to which he lacks an ability to understand his actions or control them, and poses a risk to the public. The judges and the prosecutor should critically evaluate the mentioned above scientific motivated findings.

Key words: insanity, partial insanity, compulsory medical measures, forensic psychiatric examination, the criminal procedure.

УДК 343.13

О. Степанов

Генеза та зміст засади публічності в кримінальному процесі

Розглянуто основні підходи до розуміння принципу публічності. Проаналізовано його нормативний зміст в умовах змагальної форми кримінального процесу. Подано авторське визначення принципу публічності, у якому відтворено традиційне розуміння цієї засади, а також ураховано норми та принципи Кримінального процесуального кодексу 2012 р.

Ключові слова: публічність, кримінальне судочинство, принцип кримінального процесу, засада кримінального процесу.

Постановка проблеми та її значення. Одним із найважливіших та найскладніших питань кримінально-процесуальної науки є питання щодо принципів кримінального процесу, їх поняття, системи, класифікації та змісту. Серед проблемних питань, які стосуються принципів кримінального процесу, найбільшої уваги заслуговує питання щодо наявності принципів, які притаманні лише окремим стадіям кримінального судочинства. Попри існування такої думки вчених, які вбачають дію деяких принципів лише в окремих стадіях, більшість науковців-процесуалістів до одного із критеріїв визначення певного положення принципом кримінального процесу відносить таку властивість, як його дія у всіх або кількох стадіях кримінального процесу. Причому обов'язково певне положення повинно діяти в центральній стадії – стадії судового розгляду. Не менш цікавим є питання класифікації принципів.

Хоча сутність принципу публічності сформульована в ст. 25 чинного Кримінального процесуального кодексу України, та правовий початок виходить з Основного закону України. Проаналізуємо статті Конституції України, із яких випливає принцип публічності.

По-перше, відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя й здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини, їх гарантія визначають зміст і спрямованість діяльності держави, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

По-друге, в Україні визначається й діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу (ст.8).

По-третє, права та свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21).

По-четверте, забезпечення доведення вини є однією з основних засад судочинства (п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції).

Будучи закріпленим у Конституції, принцип публічності особливо повно відтворює відносини особи й держави. У його основі лежить прагнення законодавця покласти саме на державу одну з найбільш важливих функцій – охорону правопорядку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема поняття засади публічності або окремі питання, пов'язані з його змістом, досліджувалися в роботах таких учених, як Ю. П. Аленін, Ю. М. Грошевий, В. С. Зеленецький, Л. М. Лобойко, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, С. М. Стахівський, Л. Д. Удалова, М. Є. Шумило та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На відміну від КПК України 1961 р., Кримінальний процесуальний кодекс України містить окрему главу, присвячену засадам (принципам) кримінального провадження. Серед них у ст. 25 КПК передбачено засаду публічності, зміст якої полягає в тому, що прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також ужити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [7, с.92].

Серед сучасних проблем, що постають перед кримінальним правосуддям, насамперед є питання про забезпечення його ефективності й справедливості. Так, відзначається обмежений доступ до правосуддя для потерпілих і правопорушників, особливо з менш забезпечених прошарків населення; потерпілі вважають, що вони піддаються ревіктимізації в результаті судового розгляду, у якому не братимуть активної участі; за вчинені злочини правопорушникам доводиться «розплачуватись», однак при цьому можливість реабілітації або не враховується, або недостатньо враховується. На суддів чиниться тиск для того, щоб вони виносили не лише обвинувальні, але й каральні вироки. У міру збільшення тривалості й ускладнення судочинства зростають витрати судової системи. Каральне правосуддя, традиційно орієнтоване на відплату правопорушникам і на державу, давно застаріло: воно вкрай рідко застосовує санкції, не пов'язані з тюремним ув'язненням, а також інші альтернативні міри покарання, у тому числі у сфері реституційного правосуддя, альтернативні способи й форми вирішення кримінальних проваджень [3, с. 56–57].

Убачається, що причиною такого стану є занадто завищена публічність кримінального судочинства, зарегламентованість імперативними приписами діяльності суб'єктів кримінального процесу з розслідування, судового розгляду та вирішення кримінальних проваджень. Водночас реформи кримінально-процесуального законодавства, проведені в країнах Західної Європи в кінці 80– на початку 90-х рр. (Франція, Італія, ФРН), показали, що необґрунтоване та поспішне розширення повноважень суб'єктів кримінального процесу, що не мають державно-владних повноважень, ігнорування об'єктивних публічних інтересів у сфері кримінальної юстиції приводить до звернення реформ і відновлення status quo. Указана обставина дає підставу висунути припущення про те, що неврахування генезису розвитку правосуддя й відповідності його вимог суспільству може повернутися проти самої ідеї реформування судочинства.

Сучасне судочинство (не лише в Україні, а й у всьому світі) переживає «хворобу росту» – росту злочинності з ускладненням її якісної характеристики, росту системи кримінального судочинства за рахунок кількості кримінальних проваджень, що розглядаються вже не лише національними, але й міжнародними органами кримінального правосуддя.

Рівень та стан злочинності сьогодення, невпинне її зростання як у кількісному, так і в якісному відношенні, з одного боку, та побудова громадянського суспільства з антропоцентриською тради-

цією – з іншого, вимагають зміни підходу до системи заходів із протидії злочинності й вирішення кримінальних проваджень. Ідеться, у тому числі, про раціоналізацію кримінального судочинства, диверсифікацію способів вирішення кримінально-правових конфліктів у межах кримінальних процедур, можливо, про перегляд моделі кримінального правосуддя взагалі. Цей процес посилюється формуванням конвергентної загальноєвропейської форми кримінального процесу в межах держав – членів Європейського Союзу та Ради Європи.

У зв'язку з цим вимагають вивчення основні підходи до загальноєвропейського процесу реформування кримінального судочинства, основним елементом якого є відмова від публічності як основної ознаки кримінального судочинства та розумного співвідношення публічних і диспозитивних засад у кримінальному судочинстві.

Проте вирішення цього актуального та концептуального для кримінального судочинства питання потребує визначення змісту понять публічності й диспозитивності в аспекті кримінально-процесуальних досліджень, що має концептуальне значення для вдосконалення чинного Кримінального процесуального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми з визначенням понять публічності й диспозитивності, свідчить про те, що відсутнє не лише єдине розуміння змісту цих термінів, але і їх правової природи.

Так, до цього часу існує досить вузький підхід до визначення поняття публічності як обов'язку державних органів та посадових осіб, на яких покладено обов'язок ведення кримінального судочинства (слідчого, прокурора) розпочати досудове розслідування при встановленні ознак кримінального правопорушення чи закрити кримінальне провадження у випадку наявності обставин, що перешкоджають провадженню, або при недоведеності вини обвинуваченого (М. А. Чельцов, І. Ф. Демидов, І. В. Тирічев) [9, с. 123–125].

Водночас ученими та практиками кримінального процесу зроблено спробу розширити обсяг поняття публічності кримінального судочинства, визначаючи його як принцип офіційності діяльності державних органів і посадових осіб, які ведуть кримінальне судочинство, визначення напрямку їхньої діяльності приписами кримінально-процесуального права [8, с.16].

У теорії кримінального процесу кримінальний процес здебільшого розглядають як діяльність органів розслідування, прокуратури й суду, що полягає в розслідуванні й вирішенні кримінальних проваджень, у розкритті злочинів, виявленні й справедливому покаранні осіб, які вчинили злочини, у попередженні злочинів.

Є й така точка зору, що «... кримінальний процес – це саме провадження, рух кримінального провадження відповідно до точно встановленої кримінально-процесуальним правом процедури, перехід з однієї стадії в іншу» [5, с. 583].

Із цього ж питання можна навести таку думку: «Слово «процес» означає хід, плин певних явищ. Коли ж у сучасній процесуальній літературі говориться про кримінальний процес, то під цим розуміється певна, суворо послідовна кримінально-процесуальна діяльність його учасників і система відповідних цій діяльності процесуальних відносин» [9, с. 36].

Отже, визначення кримінального процесу вказують, передусім, на державно-владний, публічний характер кримінально-процесуальної діяльності.

Ставлення до змісту публічності судочинства відрізняється у вчених-процесуалістів, у зв'язку з чим можна вказати на вузьке його тлумачення (яке виходить із положення ст. 25 КПК України, відповідно до якої «прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також ужити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила») і широке розуміння.

Ще І. Я. Фойницький зазначав (в аспекті обвинувачення), що публічність кримінального процесу обумовлена публічним або суспільним характером обвинувачення, яке належить державі й визначається публічними, а не приватними інтересами, у зв'язку з чим, зокрема публічне обвинувачення не залежить від приватного розсуду. Указана позиція відомого дореволюційного процесуаліста ґрунтувалася на взаємозв'язку кримінального обвинувачення з природою злочину й була розвинута вже радянськими дослідниками цього питання.

Так, М. А. Чельцов вважає, що «якщо об'єкт процесу – кримінальна відповідальність громадянина за злочин, визнання наявності якого тягне обов'язкове застосування каральної погрози кримінального закону, то, безумовно, що діяльність судових і прокурорських органів зі встановлення кримінальної відповідальності складає їх публічно-правовий обов'язок. Принцип публічності означає, що весь процес від початку до кінця проводиться в публічному інтересі, а не в інтересах приватних осіб».

І. Ф. Демидов вважає, що «публічність кримінального процесу – це його державна засада, суть якої в тому, що захист суспільства й громадян від злочинних посягань є важливим і відповідальним обов'язком правоохоронних органів, а не справою самих громадян. Відповідно до принципу публічності, органи розслідування, прокуратури зобов'язані в кожному випадку встановлення ознак злочину розпочати досудове розслідування, прийняти заходи, передбачені законом до встановлення істини і покарання винних» [9, с. 136–138].

Однак у вказаних формулюваннях не враховано наявності інтересів держави в провадженні приватного обвинувачення, а також те, що суд діє офіційно, як орган державної влади, на якого покладено обов'язок здійснення правосуддя.

Цей недолік долав у своєму визначенні інший учений – П. І. Репешко, – указуючи, що «реалізація гарантованих Конституцією України прав, свобод і обов'язків людини й громадянина, регламентованих відповідними нормами КПК України, процесуальних прав та обов'язків органів й осіб, які притягуються до участі в кримінальному судочинстві, здійсненні прокуратурою та судом покладених на них чинним законодавством процесуальних функцій».

Наступні дві групи науковців подають розгорнуте тлумачення публічності в кримінальному судочинстві.

Так, автори одного з російських підручників із кримінального процесу (Л. М. Башкатов, Г. М. Ветрова, А. Д. Донченко, В. І. Зажицький, В. І. Шестаков) вважають, що «публічність процесу – це вираження суспільного призначення кримінального судочинства. Інтереси суспільства вимагають застосування покарання до осіб, які з умислом учинили суспільно небезпечні діяння. Держава покладає на себе виконання функцій із розслідування й вирішення кримінальних проваджень про кримінальні правопорушення та покарання винних.

Із принципу публічності випливають такі основні положення:

1) обов'язок здійснювати функцію кримінального переслідування в рамках кримінального провадження покладається на державні органи та посадових осіб;

2) суд іменем держави визнає особу винуватою у вчиненні злочину й призначає покарання за скоєне;

3) рух кримінального провадження визначається процесуальними актами, що приймаються державними органами та посадовими особами;

4) усі рішення, що приймаються в рамках кримінального провадження державними органами та посадовими особами, обов'язкові для виконання всіма особами, які беруть участь у провадженні;

5) державні органи й посадові особи самостійні та незалежні при виконанні своїх обов'язків у кримінальному провадженні [9, с. 147–151].

Український учений, Ю. П. Аленін, також є прибічником широкого тлумачення принципу публічності. На його думку, «принцип публічності (офіційності) покладає на органи прокуратури, слідства такі обов'язки:

1) будучи поінформованими про вчинене кримінальне правопорушення, посадові особи цих органів зобов'язані розпочати кримінальне провадження, розслідувати його й передати для вирішення суду, незалежно від того, чи є відповідне прохання про це потерпілого (крім випадків, що стосуються приватного обвинувачення);

2) вияснити всі суттєві для провадження обставини, спираючись, передусім, на особисту ініціативу;

3) на прокурора покладається обов'язок передати обвинувальний акт у суд, де він підтримує обвинувачення;

4) суд забезпечує всебічне та вичерпне дослідження обставин кримінального провадження; він не обмежений доказами, які надані обвинуваченим, захисником, а самостійно перевіряє необхідні докази, виясняючи важливі для провадження обставини, й тим самим забезпечує доведеність вини (п. 3 ч. 1 ст. 129 Конституції України);

5) суд зобов'язаний постановити рішення, не будучи пов'язаним позиціями інших осіб, які розслідують кримінальне провадження» [2, с. 30–32].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, очевидно, що **публічність** – це принцип кримінального процесу, яким визначаються вимоги цілеспрямованої процесуальної активності та ініціативності суб'єктів, уповноважених на ведення кримінального процесу, спрямований на захист особи, суспільства й держави від кримінальних правопорушень, охорона прав і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування й судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу й щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура.

Джерела та література

1. Конституція України. прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141.
2. Аленін Ю. Публічна природа гарантій прав особи у кримінальному процесі / Ю. Аленін, Ю. Гурджі // Право України. – 2003. – № 4. – С. 30–32.
3. Багаутдинов Ф. Н. Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании преступлений / Ф. Н. Багаутдинов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 544 с.
4. Бояринцев В. Н. Соотношение публичности и диспозитивности в советском судебном праве : автореф. дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. Н. Бояринцев ; Академия наук СССР. Ин-т государства и права. – М., 1988. – 18 с.
5. Грошевий Ю. М. Актуальні проблеми вдосконалення кримінально-процесуального законодавства / Ю. М. Грошевий // Вибрані праці. – Х. : Право, 2011. – С. 582–586.
6. Карабут Л. В. Принцип публічності у кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. В. Карабут. – Луганськ, 2008. – 20 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1224 с.
8. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика : автореф. дис....д-ра юрид. наук / В. Т. Маляренко. – Х., 2004. – 32 с.
9. Уголовно-процессуальное право Российской Федерации : учебник / отв. ред. П. А. Лупинская. – 2-е изд. перераб. и доп. – М. : Норма, Инфра-Ф, 2010. – 1088 с.

Степанов О. Генезис и содержание принципа публичности в уголовном процессе. Определяется принцип публичности и его нормативное содержание. Рассмотрены основные подходы к пониманию принципа публичности. Проанализировано нормативное содержание принципа публичности в условиях состязательной формы уголовного процесса. Дается авторское определение принципа публичности, под которым понимается принцип уголовного процесса, которым определяются требования целенаправленной процессуальной активности и инициативности субъектов, уполномоченных на ведение уголовного процесса, направленной на защиту личности, общества и государства от уголовных правонарушений, охрана прав и законных интересов участников уголовного производства, а также обеспечение быстрого, полного и беспристрастного расследования и судебного рассмотрения с тем, чтобы каждый, кто совершил уголовное преступление, был привлечён к ответственности в меру своей вины, ни один невиновен ни был обвиняемый или осужденный, ни одно лицо не было подвергнуто необоснованному процессуальному принуждению и чтобы к каждому участнику уголовного судопроизводства была применена надлежащая правовая процедура.

Ключевые слова: публичность, уголовное судопроизводство, принцип уголовного процесса.

Stepanov O. Genesis and Maintenance of Principle of Publicness is in a Criminal Process. The article considers the basic approaches to understanding of a principle of publicity. The normative content of a principle of publicity in the conditions of the competitive form of criminal procedure is analyzed. Author's determination of a principle of publicity is made. Courtesy authors' definition of the principle of publicity, which refers to the principle of criminal procedure, which defines the procedural requirements of purposeful activity and initiative of entities authorized to conduct criminal proceedings designed to protect individuals, society and the state of criminal offenses, protection of rights and legitimate interests of the criminal proceedings and provide quick, full and impartial investigation and trial, so that anyone who has committed a criminal offense, was held liable to the extent of his guilt, no innocent has not been accused or convicted, no one had been subjected to unjustified procedural coercion and that each party to the criminal proceedings was applied due process.

Key words: publicity, criminal proceedings, a principle of criminal procedure.

РОЗДІЛ V

Міжнародне наукове співробітництво

УДК 340.12(470)"19"

И. Иванников

Русская эмигрантская юридическая мысль XX в.

Статья посвящена недостаточно изученной в истории юриспруденции русской юридической мысли в эмиграции XX в. Автор отразил взгляды на историю российского права и государства, сущность права и государства наиболее известных юристов (Г. К. Гинс, Н. Н. Алексеев, И. А. Ильин, И. Л. Солоневич) из числа российской эмиграции XX в.

Ключевые слова: русская юридическая мысль в эмиграции; Г. К. Гинс, Н. Н. Алексеев, И. А. Ильин, И. Л. Солоневич.

Постановка научной проблемы и её значение. Революционные процессы февраля – октября 1917 г. в России существенно и всесторонне изменили государственную и экономическую жизнь в стране, коснулись частных интересов каждого гражданина, отразились на духовной и материальной культуре народа. С приходом к власти большевиков русские были разделены на несвободных в России и свободных в эмиграции. Но и эмигрантская политика – правовая мысль была идейно разобщена. Идеи этих мыслителей, тем не менее, являются достоянием нашей русской юридической и политической науки, которые будут способствовать её развитию.

Формулировка цели и задач статьи. Статья посвящена осмыслению идей Г. К. Гинса, Н. Н. Алексеева, И. А. Ильина, И. Л. Солоневича с позиций современной теории, истории и философии государства и права. Процесс модернизации государства невозможен без учёта положительного опыта отечественного государственного строительства.

Изложение основного материала и обоснование полученных результатов исследования. В период большевизма-сталинизма свободная научная русская мысль стала возможной только в эмиграции. В самой же России единственно верной и непререкаемой считалась официальная идеология «марксизма-ленинизма», проводниками которой были В. И. Ленин, Л. Д. Троцкий, И. В. Сталин, Л. М. Каганович и др. Правомерным будет тезис о том, что русская политико-правовая мысль в самой России не получила официального развития. И только лишь в период с конца 1980-х годов российские широкие слои интеллигенции получили возможность ознакомиться с работами таких видных учёных русского зарубежья XX в., как Н. Н. Алексеев, И. А. Ильин, А. А. Зиновьев, И. Л. Солоневич, П. А. Сорокин, А. С. Яценко, Н. А. Бердяев и др. Все они занимались проблемой поиска идеала государственного устройства России и не могли при этом обойти правовую тематику. Рассмотрим подробно наиболее значимые и оригинальные концепции.

Г. К. Гинс. Теории, которые связывали сущность права с силой, в России были известны уже в конце XIX в. Взгляды сторонников теории насилия и завоевания Р. Иеринга анализировал И. В. Михайловский. Он, хоть и был противником силовой теории права, но отмечал, что «сила – есть меч обоюдоострый, сплошь и рядом могущий принести больше вреда, чем пользы. Только служа высшим идеальным началам, она может быть фактором культуры» [1, с. 85].

Право и сила являются атрибутами любого государственно-организованного общества. Правопорядок в обществе – это результат действия права, которое опирается на силу. И как тут не

согласиться: «То, что кажется силой одному, другому представляется правом» [2, с. 3]. Как соотносятся право и сила? По своему происхождению сила предшествует праву или право предшествует силе? Любое право – это результат закрепления социальной воли или воли сильного или сильных, их культуры? Эту проблему пытался решить в эмиграции Георгий Константинович Гинс (1887–1971) – юрист, философ, историк и публицист. По его мнению, любое государство – это организованная социальная сила. Г. К. Гинс писал, что «сила создает право, сила поддерживает право, существующее право в действительности лишь проявление силы» [2, с. 20]. Но право не тождественно силе. Оно и не тождественно справедливости. Право в жизни в основном слабее силы. В период политических кризисов субъекты государственной власти часто нарушают ими же созданное право, чтобы сохранить свою власть. «Когда общественными взаимоотношениями руководит сила, то ... культуру вытесняет стихия» [20, с. 42]. По мнению Г. К. Гинса, «право должно быть выше силы, такова должна быть директива, которая отвечает интересам культуры» [20, с. 112].

Находясь в эмиграции, он развивает идею солидаризма, в основе которой была идея построения отношений между людьми на условиях взаимной пользы. Будущее государство должно развиваться от либерализма к солидаризму. Этот процесс должен был развиваться с одновременным повышением культуры населения.

Н. Н. Алексеев. Одним из лидеров оппозиции был профессор права Николай Николаевич Алексеев (1879–1964) – юрист, философ, создатель адаптированной к России теории правового государства. В 1906 г окончил юридический факультет Московского университета.

Ответ на вопрос о том, как должно строиться государство, по Н. Н. Алексееву, зависит от того, как его строили ранее. Он отмечал тот факт, что со времен Петра Великого высшие классы России воспитывались на западноевропейской культуре. «Если взять Россию высших классов, то она имеет свою философию государства и права», – писал Н. Алексеев [3, с. 68]. Поддерживая славянофила К. Аксакова, он считал, что твердый русский быт, в отличие от Запада, проникнут началами православной религии, а не нормами римского права. Специфика русского государства заключается ещё и в том, что оно родилось в процессе суровой и долголетней борьбы с азиатскими кочевниками. «Государство наше, – отмечал Н. Н. Алексеев, – выросшее в этой борьбе, типично имело характер военного общества, построенного как большая армия, по принципу суровой тягловой службы» [3, с. 73]. Вся история русского государства – это борьба сил, организующих государство, с силами, его дезорганизовывающими, анархическими.

Сам Н. Н. Алексеев – сторонник сильного государства. Он оправдывает действия Ивана Грозного по искоренению бояр, родовой аристократии, которые в те годы поддерживались широкими народными массами. В последующие годы народ «...в своих песнях и былинном эпосе предал забвению большинство наших царей, но сохранил память об Иване Васильевиче Грозном, причем главным образом о светлой стороне его характера» [3, с. 77].

Н. Н. Алексеев выступает против заимствования государственно-правовых институтов от западноевропейских стран и внедрения их в России. Евразийское государство можно строить на основе Советской Республики, которая воплотила в годы правления Сталина ряд евразийских принципов. Заслуга Ленина и Сталина в том, что они выполнили «бессознательно очень важную задачу – они спасли Россию от эксплуатации иностранным капиталом...» [4, с. 92–94]. Как все евразийцы и национал-большевики, Алексеев видел, что марксизм в России не прижился, так как он не соответствует русской культуре. Попытка построения в СССР социализма во многом не соответствовала теории марксизма (введение нэпа, отказ от мировой революции и т. д.). Но марксизм свою историческую и социальную роль в этой стране выполнил. Когда он уйдет, «...останется старая русская народническая идея построения народного, трудового, некапиталистического государства» [4, с. 103]. Однако этому прогнозу сбыться не удалось.

Новое идеальное государство видится Н. Н. Алексеевым как государство гарантийное: идеократическое (служит определённой идее), правовое, в котором народ сам защищает свое государство. Идея гарантийности государства находит своё юридическое выражение в конституции страны, основу которой должна составить Декларация обязанностей государства. Гарантийное государство, – писал Н. Н. Алексеев, – не может быть монархией, так как эта форма правления не совместима с народным суверенитетом и суверенитетом основной государственной идеи, которую данный народ осуществляет. В гарантийном государстве должен быть режим республики как общего дела. Это государство будущего [5, с. 385–387].

Еще Платон писал о важности иметь правящий слой в государстве, отмечал Н. Н. Алексеев. Этот слой должен отражать интересы целого, всего общества, а поэтому это не должна быть политическая партия, выражающая интересы лишь части общества. Любое государство имеет свою правящую элиту, «ведущий слой». Эта социальная группа должна быть носителем идеалов общества, его культуры. Совершенное государство, по мнению Алексеева, должно отразить в своей культуре коллегиальное начало или начало Совета. «Официальным государственным органом, выражающим это начало, должны быть различные, избираемые населением коллегии или советы» [5, с. 598]. Находящийся во главе государства высший совет – это не только верховный носитель власти, но и общегосударственный выразитель демократического начала.

Совершенное государство (эйдократия) должно осуществлять свою власть на основе конституционных принципов. Современные ему государства он считал не совершенными, так как ведущий слой в них разбит на несколько враждебных групп [5, с. 590]. Для идеального государства необходимо, чтобы ведущий слой имел духовное единство. Он должен формироваться не путём отбора из приверженцев одной идеи, а эйдократическим способом. Эйдос – это идея, «цельный, созерцательно и умственно осязаемый смысловой лик мира» [5, с. 592]. Высший слой должен знать и понимать «высшую религиозно-философскую истину», которой обязан служить и которая объединяет его в единое целое.

В основе совершенного государства должен лежать верховный закон – Конституция. Этот основной закон должен быть правовым, быть правом. В Конституции должны быть закреплены институт референдума и разделение властей. Это государство по территориальному устройству должно быть федеративным. Люди, чтобы спокойно жить в государстве, должны быть уверены, что их существование сколько-нибудь прочно, что в их жизни есть некоторая урегулированность, есть закон [5, с. 599].

И. А. Ильин. Одними из наиболее известных консервативных аналитиков развития России в середине XX в. являлись профессор философии и права, публицист Ильин Иван Александрович (22 марта 1879 г., Москва – 21 декабря 1954 г., Цолликон, Швейцария. Прах И. А. Ильина и его супруги был перевезён и перезахоронен в Москве 3 октября 2005 г.). Он являлся одним из крупнейших специалистов по формам государственного правления, теории правосознания. По мнению И. А. Ильина, рано или поздно советское государство рухнет. Он не навязывал русскому народу посткоммунистической эпохи какую-либо государственную форму, хотя сам был сторонником унитарного государства с абсолютной монархической формой правления. Возрождение России, на его взгляд, должно основываться на национализме и православии. И. А. Ильин, в отличие от большевиков, национал-большевиков, евразийцев и других республиканцев, считал, что республика (унитарная или федеративная) не способна восстановить Россию, дать ей творческую свободу и обеспечить культурно-духовный расцвет. Учитывая исторический опыт государственного строительства в России, он видел её в будущем как унитарную по форме государственного устройства, по форме правления абсолютную и православную монархию.

И. А. Ильин, как противник большевистской власти в России, в 1922 г. был выслан из страны. За рубежом, основываясь на политической истории России, он выработал рекомендации для выбора формы государства после падения власти коммунистов.

Вопросы соотношения политики и справедливости, права и справедливости, преступления и справедливого наказания были и остаются актуальными в любом государственно-организованном обществе. Категория «справедливость» в процессе развития общества и общественно-политической мысли наполнялась всё новым содержанием. И. А. Ильин отмечал, что «справедливость требует, чтобы люди вообще обсуждали и рассматривали свои отношения и судили других людей, имея в виду «действительное положение вещей», т. е. не только внешнюю поверхностную видимость отношений и поступков, но их подлинную сущность и нравственное значение». И. А. Ильин утверждал, что самое важное в жизни – не найденная справедливость, а всеобщая уверенность, что её искренно хотят и честно ищут и тогда несправедливость переносится легко.

Из этих небесспорных рассуждений ясно, что одни мыслители считали возможным и должным установление равенства и, соответственно, справедливости в обществе, а другие утверждали, что наличие в обществе неравенства между отдельными индивидами, социальными группами, нациями и расами и есть справедливость.

Вопрос о форме государства И. А. Ильин рассматривал в тесной взаимосвязи с жизнью народа. «Государственная форма, – считал он, – зависит прежде всего от уровня народного правосознания, от исторического нажитого народом политического опыта, от силы его воли и от его национального характера» [6, с. 47]. При этом нужно учитывать территориальные размеры страны, численность её населения, климат и природу.

Сравнивая историю России с историей осаждённой крепости, И. А. Ильин даёт объяснение природы сословно-крепостнического уклада, который был жизненно необходим для выживания нации в конкретно-исторических условиях [7, с. 17]. В условиях самообороны возникло и развивалось русское монархическое правосознание, которое трудно для понимания европейца. Это правосознание и определило государственную форму России. Только в условиях централизации Россия могла выжить, окруженная враждебными и агрессивными соседями. И. А. Ильин оправдывает жестокость Ивана Грозного, вводит в «пантеон» великих правителей трёх русских государей: царя Алексея Михайловича, императора Петра Великого и императора Александра II. Благодаря им, Российское государство было реформировано и выжило в труднейшие периоды своей истории, пошло огромными шагами вперёд по пути хозяйственного и культурного процветания. Свою государственную форму Россия выстрадала в долгий период своего исторического развития, и поэтому не стоит её менять на какую-либо европейскую.

Историю России XIX и начала XX в. И. А. Ильин показал как историю борьбы монархистов и республиканцев. Монархисты, по его мнению, желали достичь процветания России и её народа путём реформ сверху. К этому течению лояльного монархизма он относит В. А. Жуковского, Н. В. Гоголя, Ф. И. Тютчева, Ф. М. Достоевского, славянофилов, Д. А. Милютину и тех, кто был причастен к реформам Александра II, П. А. Столыпина и всех его сторонников. «Все они действовали словом и делом, движимые монархическою центростремительностью, лояльностью и чувством ответственности перед Государем и народом» [8, с. 520].

По мнению Ильина, «нет и не может быть единой политической формы, «наилучшей» для всех времён и народов». В политической истории всех государств происходит постоянная борьба двух типов правосознания – монархического и республиканского. Правосознание того или иного народа – это совокупный продукт его духовно-политического и исторического опыта [6, с. 309–310].

И. А. Ильин выделяет три аксиомы правосознания: закон духовного достоинства, закон автономии, закон взаимного признания. Закон духовного достоинства – первая аксиома правосознания. И. А. Ильин отмечал: «Чувство собственного достоинства есть необходимое и подлинное проявление духовной жизни; оно есть знак того *духовного самоутверждения*, без которого немыслимы ни борьба за право, ни политическое самоуправление, ни национальная независимость. Гражданин, лишённый этого чувства, политически недееспособен; народ, недвижимый им, обречён на тяжкие исторические унижения» [6, с. 311]. «Автономия, или самозаконность, есть подлинная, основная форма духа: это присущий ему, необходимый для него способ бытия и деятельности» [6, с. 336].

Русскому народу более близко монархическое правосознание. Монархическое правосознание – главный принцип политической философии И. А. Ильина. Будущую Россию И. А. Ильин видел унитарным государством, с единым составом граждан и единой государственной властью [9, с. 81].

Русскому народу, по И. А. Ильину, свойственна ориентация на христианство. Поэтому грядущее России – это православное государство с монархической формой правления, унитарной формой государственного устройства и демократическим государственным режимом.

Предвидя возможное расчленение России, Ильин писал, что «в мире есть народы, государства, правительства, церковные центры, закулисные организации и отдельные люди – враждебные России, в особенности, православной России, тем более имперской и нерасчлененной России» [10, с. 135]. Эти мудрые слова И. А. Ильина, человека большой духовной силы, как никогда поучительны и актуальны в период искусственного, юридического разделения территории России и её народа. Они во многом согласуются с политической практикой Сталина, который стремился к созданию территориально единого государства.

И. Л. Солоневич. Крупным русским мыслителем за рубежом в XX в. был Иван Лукьянович Солоневич (1891–1953). За границей И. Л. Солоневич обвинил либеральную интеллигенцию во главе с П. И. Милюковым в гибели России. Целью своей идейной борьбы И. Л. Солоневич считал установление в России национальной православной народной монархии. В конце 1930-х годов его

откровенно привлекали агрессивная антикоммунистическая направленность национал-социалистов и их идея национального возрождения Германии.

И. Л. Солоневич стал ещё теснее сотрудничать с германскими властями, так как видел в лице А. Гитлера спасителя России. В этом он похож на украинского националиста С. А. Бандеру, который надеялся, что Германия будет способствовать созданию независимого украинского государства.

«Прозрение» и изменение отношения к нацистам наступили у И. Л. Солоневича лишь осенью 1941 г., когда германские власти «попросили» его публиковать статьи не о будущем России, а об успехах немецкой армии. За неподчинение этим требованиям Солоневича сначала арестовали, а затем выслали в провинцию под надзор гестапо. Его газета была закрыта. В 1947 г. он переехал в столицу Аргентины Буэнос-Айрес, где издавал газету под названием «Наша страна». Из-за угрозы ареста И. Л. Солоневич переехал из Аргентины в Уругвай, где 24 апреля 1953 г. умер.

Самой большой по объёму из книг И. Л. Солоневича является «Народная монархия» (первоначальное название – «Белая империя»), написанная им в годы Великой Отечественной войны. Цель этого произведения, по мнению автора, заключалась в том, чтобы дать русской эмиграции «... самые основные положения о русской монархии – не о том пугале, которое из этой монархии сделали ее враги, а о том, чем она была в действительности в нашей исторической жизни» [11, с. 10]. Работа начинается с определения понятий «империя», «индивидуальность», «дух». Каждый народ, утверждал Солоневич, стремится создать не только свою культуру, свою государственность, но и свою империю: «Если он этого не делает, то не потому, что не хочет, а потому, что не может. Или потому, что понимает недостаточность своих сил» [11, с. 15].

Солоневич идеализировал допетровскую Россию. Все реформы Петра I он считал «нерусскими», а государственную конструкцию, которая возникла в результате их проведения, – совершенно не устраивающей русский народ.

Русская интеллигенция подготовила социалистическую революцию в России начала XX в., когда государственная власть ещё принадлежала царю, но «...моральная власть над образованным слоем страны давно перешла в руки социализма» [12, с. 67]. Вполне закономерный, точнее – предсказуемый, успех социалистов во многом связан с обещаниями всяческих благ: мира, хлеба, свободы и т. д., то есть «рая», которого не обещали цари. Именно поэтому социалистическая пропаганда далеко не случайно увенчалась успехом.

И. Л. Солоневич отождествлял понятия христианской демократии и социальной справедливости, но оба термина считал неудачными. По его мнению, «вся природа построена никак не на началах справедливости, здесь идёт борьба за существование, в которой побеждают не справедливые, а сильные. Религиозный закон, свойственный всему хотя бы более или менее культурному человечеству, – закон справедливости, природе абсолютно чужд» [13, с. 482]. Учение Христа практически трудно применить, так как оно идеально, а поэтому находится в кризисном состоянии в современном мире. Идея социальной справедливости в коммунизме на практике в СССР привела к нищете.

Как утверждает И. Л. Солоневич, тоталитарный режим в России возник в 1917 г., а политико-философские истоки этого тоталитаризма следует искать в политических разработках Т. Гоббса и Н. Макиавелли.

Заслуга Солоневича состоит в том, что он пытался показать своеобразие русской психологии и русской истории, а также раскрыть во всей полноте и глубине «русскую идею», которая вбирала бы в себя весь исторический опыт русского народа, русской государственности. Кроме того, к несомненно немаловажным заслугам И. Л. Солоневича можно причислить и то, что он не боялся с гордостью сказать о себе: «Я, конечно, русский националист. И даже больше этого: русский монархист» [12, с. 27]. Хотя, разумеется, нужно отметить, что национализм Солоневич понимал не как самолюбование, а как высокое явление морального характера. Национализм противопоставлялся интернационализму. Советский интернационализм не выдержал испытания временем. Коммунистическая идеология К. Маркса, Ф. Энгельса и В. И. Ленина оказалась трудно реализуемой в практике социалистического строительства. Национализм – идеология более прагматическая, менее сложная.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. В период большевизма-сталинизма свободная научная русская мысль стала возможной только в эмиграции.

По мнению Г. К. Гинса, любое государство – это организованная социальная сила, которая создаёт и поддерживает право, существующее право – в действительности лишь проявление силы.

Но право не тождественно силе. Оно не тождественно и справедливости. В период политических кризисов субъекты государственной власти часто нарушают ими же созданное право, чтобы сохранить свою власть.

Г. К. Гинс развивает идею солидаризма, в основе которой была идея построения отношений между людьми на условиях взаимной пользы.

Н. Н. Алексеев, бывший славянофилом, отмечал, что русская жизнь, в отличие от Запада, проникнута началами православной религии, а не нормами римского права. Поэтому Н. Н. Алексеев выступал против заимствования государственно-правовых институтов из западноевропейских стран и внедрения их в России. Специфика русского государства заключается ещё и в том, что оно родилось в процессе борьбы с азиатскими кочевниками. Учёный – сторонник сильного государства. Он оправдывал действия жёстких политических лидеров России.

Относительно современного для Н. Н. Алексеева марксизма в России учёный считал, что этот режим не соответствует русской культуре. Когда марксизм уйдёт, останется старая русская народническая идея построения народного, трудового, некапиталистического государства. Новое идеальное государство видится Н. Н. Алексеевым как государство гарантийное: идеократическое (служит определённой идее), правовое, в котором народ сам защищает своё государство.

И. А. Ильин и И. Л. Солоневич негативно оценивали теорию марксизма и предсказывали скорый кризис советской власти в России. Но в отличие от национал-большевиков и евразийцев, они не нашли в советской форме государства никаких положительных черт, так как отрицали любую республику и федерализм в России. В целом, учения И. А. Ильина и И. Л. Солоневича во многом были оторваны от политических реалий. Они не учитывали ни соотношения классовых сил в России, ни правосознание народа 1920–1940-х гг., не пытались увидеть позитивных явлений в системе Советов. В силу этого идеи по реанимации монархии в посткоммунистической России должны были бы реализоваться на руинах советского социалистического государства. Они верили в крушение СССР. Этот оптимизм Ильина и Солоневича был небезосновательным.

Внимательное дальнейшее изучение их творческого наследия бесполезно и в наши дни, когда идёт процесс модернизации государства без учёта положительного опыта отечественного государственного строительства.

Источники и литература

1. Михайловский И. В. Очерки философии права. Т. I / И. В. Михайловский. – Томск : [б. и.], 1914. – С. 85.
2. Гинс Г. К. Право и сила. Очерки по теории права и политики / Г. К. Гинс. – Харбин : [б. и.], 1929. – С. 20.
3. Алексеев Н. Н. Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : Аграф, 1998. – С. 68.
4. Алексеев Н. Н. Пути и судьбы марксизма. От Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину / Н. Н. Алексеев. – Берлин : [б. и.], 1936. – С. 92.
5. Алексеев Н. Н. О гарантийном государстве // Русский народ и государство / Н. Н. Алексеев. – М. : [б. и.], 1998. – С. 372.
6. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Сочинения Т. 4. – М. : [б. и.], 1994. – С. 47.
7. Ильин И. А. О путях России / И. А. Ильин // Славянский вестник. – 1990. – Октябрь. – № 2.
8. Ильин И. А. О монархии и республике / И. А. Ильин // Сочинения Т. 4. – М. : [б. и.], 1994. – С. 520.
9. Ильин И. А. Наши задачи / И. А. Ильин // Собрание сочинений Т. 2. Кн. 1, 2. – М. : [б. и.], 1993. – С. 81.
10. Ильин И. А. О грядущей России / И. А. Ильин // Избранные статьи. – М. : [б. и.], 1991. – С. 135.
11. Солоневич И. Л. Народная монархия / И. Л. Солоневич. – М. : [б. и.], 1991. – С. 10.
12. Солоневич И. Л. Диктатура импотентов / И. Л. Солоневич. – Новосибирск : [б. и.], 1994. – С. 67.
13. Солоневич И. Л. Социальная справедливость / И. Л. Солоневич // Загадка и разгадка России. – М. : Изд-во «ФИБ», 2013. – С. 482.

Іванніков І. Російська емігрантська юридична думка ХХ ст. У статті досліджено недостатньо вивчену в історії юриспруденції російської юридичної думки в еміграції ХХ ст. Узагальнено погляди на історію російського права й держави, сутність права та держави найбільш відомих юристів із російської еміграції ХХ ст. Г. К. Гінс розвивав ідею солідаризму, в основі якої була ідея побудови відносин між людьми на умовах взаємної користі. Майбутня держава повинна розвиватися від лібералізму до солідаризму. Нова ідеальна російська держава, на думку Н. Н. Алексеева, має бути державою, гарантійною для своїх громадян, ідеократичною (служувати загальній суспільній ідеї), правовою, у якій народ сам захищає свою державу. Майбутню Росію І. А. Ільїн бачив унітарною державою з єдиним складом громадян і єдиною монархічною

державною владою. Заслуга І. Л. Солоневича полягає в тому, що він намагався показати своєрідність російської психології та історії, а також розкрити у всій повноті й глибині «російську ідею», яка вбирала б у себе весь історичний досвід російського народу, російської державності. І. А. Ільїн та І. Л. Солоневич негативно оцінювали теорію марксизму й передбачали швидку кризу радянської влади в Росії.

Ключові слова: російська юридична думка в еміграції; Г. К. Гінс, Н. М. Алексєєв, І. А. Ільїн, І. Л. Солоневич.

Ivannikov I. Russian Emigrant Legal Thought of the XX Century. The article is devoted to the history of the understudied jurisprudence Russian legal thought of the emigration in the twentieth century. The author studies the different views on the history of Russian law and the state, the nature of law and state of the most famous lawyers among the number of Russian emigration of the twentieth century. G. K. Gins develops the idea of solidarity, which is based on the idea of building relationships between people on terms of mutual benefit. The future of the state should evolve from liberalism to solidarism. N. N. Alekseev thought, that new perfect russian state should be the guarantee state to their citizens, ideocratic (to serve the general public idea), legal, which protects their own citizens. I. A. Ilyin sees Russia in future as unitary state with a single citizens composition and unified monarchical government. The I. L. Solonevych merit is that he is trying to show the peculiarity of Russian psychology and Russian history, as well as to reveal in its entirety and depth «the russian idea» that would absorb an entire historical experience of the russian people and russian statehood. I. A. Ilyin and I. L. Solonevych negatively evaluated the marxist theory as well as predicted imminent crisis of the soviet power in Russia.

Key words: russian legal thought in exile; G. K. Gins, N. N. Alekseev, I. A. Ilyin, I. L. Solonevych.

УДК 349.6(438)

E. Czech

Polish Experience in Usage of the Polluter Pays Principle Exemplified by Article 22 Paragraph 2 Point 1 of the Act on Prevention of Environmental Damage and their Compensation, and the Possibility of their Application in Reformation of Ukrainian Law

The functioning of the Polluter Pays Principle in Polish legal system is definitely not free of disputable issues. The intention of the Author of the paper was that the experience gained from functioning of indicated ambiguous solutions of Polish Legislator would be assessed as helpful and useful in such creation of regulations in Ukrainian law, that are free of similar controversial solutions. Their possible elimination is justified in a specific way, by a kind of legal good that is under legal protection, especially of the norms of environmental law.

Key words: Polluter Pays Principle, environmental damage, exemption from the cost of preventive and compensational acts, responsibility for environmental damage.

Formulation of Scientific Problem and its Meaning. General character of principles of law does not exempt from their application in combination with common norms. Quite the contrary, their general and superior character, in relation to other norms in legal system, causes that the range of their application is wider than the rest of the norms included in certain legal order. This seemingly clear rule, however, has considerable consequences impacting on legal situation of entities.

Very frequently such consequence is the lack of certainty of such situations. The reason for this state may be noticed in over-generalized character of principles of law, that makes possible to use them as basis of judgments. It should be indicated as well that some of the principles were established in Polish law as the golden mean which enables the entities applying law to formulate judgments with specified contents. In the scope of regulations, on the basis of which management and environmental protection is conducted, this significant rule is undoubtedly the principle of sustainable development. Its such often usage in jurisdictive practice of Polish courts is unquestionable and beyond discussion. In my opinion much attention should be paid to another rule of environmental law. This is the Polluter Pays Principle. In Polish legal order it is expressed in article 7 of the Act on Environmental Protection Law (Act on 27th April 2001, Journal of Laws: Dz.U.2008.25.150 with amendments, hereinafter referred to POŚ) [1].

Functioning of this principle in Polish legal order is definitely not free of numerous disputable issues. It is as well the part of Ukrainian system of law starting from the 90 s [8]. The author's of this paper hope is

that experience gained from functioning of, not always simple and unequivocal solutions of Polish Legislator, would be assessed as helpful and useful in such creation of new regulations in Ukrainian law, as well as amending existing ones, that are free of similar controversial solutions. Their possible elimination is justified in a specific way, by a kind of legal good that is under legal protection, especially of the norms of environmental law.

The Polluter Pays Principle in the context of its impact on unequivocalness of application of article 22 paragraph 2 point 1 of the Act on Prevention of environmental damage and their compensation. While considering the Polluter Pays Principle in general aspect, it might be claimed that it is the frequent object of widely circled discussions in society of lawyers. Nevertheless, it seems that paying attention to several specific matters is vital. In the field of Polish law, difficulties with applying this rule are undoubtedly connected to the fact that it must find relations with norms of not only one branch of law, but in this case at least two – administrative and civil law, where environmental issues are regulated. This principle is certainly not any kind of exception in the scope of functioning of such rules as *lex retro non agit* or *ignorantia iuris nocet*. There are as well such principles that are related to a specific branch of law, as *nullum crimen nulla poena sine lege*. Therefore the question is: how should the Polluter Pays Principle be understood? Will it take different dimension inside the groups of these legal norms even if the objects of their protection are the elements of the environment? There can be noticed additional influence on legal situation presented in this way, that makes it even more ambiguous. This is the influence of such solutions present in Polish system of law, on the basis of which Polish legislator gives protection to the elements of the environment, where legal constructions that are traditionally related to civil norms, are included in norms of administrative law. The example of this kind of solutions in Polish law is the Act on Prevention of environmental damage and their compensation. By means of this act the directive 2004/35/WE concerning responsibility for the environment in reference to prevention and compensation of damage in the natural environment was implemented [2]. Applying both of these normative acts should lead to realization of the Polluter Pays Principle.

Legal solutions applied by Polish Legislator raise doubts in the scope of whether in cited act the possibility to separate situation of taking responsibility for environmental damage or states of immediate emergency by this damage from situation of paying the cost of undertaking preventive or compensatory acts, is foreseen or not.

In the contents of article 9 of the Act on Prevention of environmental damage and their compensation it was defined that in the case of appearing of environmental damage or states of immediate emergency by this damage, the entity using the environment is obliged to undertake acts specified in the provisions of article 9. The contents of article 2 in relation to article 6 point 9 of this normative act indicate that those obligations burden the entities using the environment. On the other hand, by means of article 22 paragraph 2 Legislator creates possibility for those entities not to pay the cost of undertaking preventive or compensatory acts in case of proving that circumstances indicated afterwards in this regulation appeared.

In the Polish science of law it is indicated that on the basis of contents of article 22 point 2 of legal act that is being commented, there is exemption from the cost, not from just the obligation of undertaking preventive or compensatory acts. This obligation still burdens the entity using the environment [3, p. 98]. I agree with such standpoint, however, I feel necessity to signalize that the construction applied in Polish law has many drawbacks and disadvantages. This may result in disagreement in interpretation in the field of article 22.

The way of understanding the phrase «entity using the environment does not pay the cost of undertaking preventive or compensatory acts» should be assessed as controversial. Contents of article 22 paragraph 2 may lead to the conclusion that if entity using the environment does not pay the cost, he also does not have obligation to undertake preventive or compensatory acts. According to the rule, that cost is the consequence of realization of that obligation. The role, which the state Legislator attaches to undertaking preventive or compensatory acts, what is expressed for instance in article 15 paragraph 4 or article 16 of the Act on Prevention of environmental damage and their compensation, indicates that financial calculations among the entities have secondary significance in relation to the best possible assurance of the natural environment protection from environmental damage or states of immediate emergency by this damage.

In the science of law it is reasonably indicated that by virtue of article 22 paragraph 2 there is established the possibility of exemption from responsibility for covering the cost of preventive and compensatory acts, just in case of appearance of determined premises [3, p. 22].

There must be distinguished the responsibility for just environmental damage or states of immediate emergency by this damage, which is expressed in the obligation of undertaking acts specified in article 9, from the responsibility for covering the cost of preventive and compensatory acts. In practice such separation of these responsibilities may lead to the situation when in the cases specified in article 22 paragraph 2, an entity using the environment, who commissioned for a fee a part of preventive and compensatory acts to another entity, will try to refuse to pay, citing the provisions of article 22 paragraph 2. It is clear that such acts of an entity using the environment would cause the infringement of the principle of the contract statements. It should be estimated as at least rarer that in practice there appear such situations when the entity, to whom undertaking preventive and compensatory acts was commissioned, would agree that due consideration would be performed by the entity indicated in article 22 paragraph 3. At the same time it should be noticed that in the regulation cited above, there was not foreseen the possibility to lay a claim by another entity, not the entity using the environment, who undertook preventive and compensatory acts in relation to environmental damage or states of immediate emergency by this damage. The Legislator does not indicate as well initial entire cover of the cost of preventive and compensatory acts by this entity. Linguistic meaning of the phrase «to make an attempt» means as much as to oblige to do something, to take decision on being occupied with something, or to be burdened by an obligation to do something [4, p. 477]. Therefore, the scope of the contents of this definition does not exclude for instance realization of obligation taken by one entity, by means of other entities. On the other hand the contents of article 22 paragraph 3 excludes on the basis of this provision, the possibility to lay regress claim by another entity, not the entity using the environment, who undertook preventive and compensatory acts in relation to environmental damage or states of immediate emergency by this damage. Moreover, the norm of article 22 paragraph 3 indicates the possibility to lay a claim for refund only the cost of actions indicated above and specified in article 21. The justification of Polish Legislator's approach to this issue might be sought in the view that as far as other entities than indicated above are concerned, certain claims are vested by virtue of appropriate solutions included in for instance Civil Code [5].

Such defined legal situation and far-reaching interpretation doubts related to it, cause necessity to make reference to the Polluter Pays Principle in the context of this, whether its application might have impact on restriction of these ambiguities.

There should be more attention paid to this standpoint of the science of law, where it is indicated that in practical view the Polluter Pays Principle is mainly realized by means of using economic instruments such as fees for using the environment or financial penalties for emitting pollutions in the way inconsistent with conditions specified in the permit for using the environment [6, p. 37]

It is also indicated that the results of Polish Legislator's solutions in the scope of Prevention and Precaution Principles regulation is normalization of the cost of these actions. Article 7 of POŚ was devoted to this issue, where the Polluter Pays Principle was expressed [7, p. 54].

Defining the entity, who is burdened with the obligation of covering the appropriate cost, Polish Legislator uses phrases such as «who causes environmental pollution», «who may cause environmental pollution». On the other hand, in the article 22 paragraph 2 point 1 it is indicated that entity using the environment does not cover the cost of undertaking preventive and compensatory acts in defined cases when he proves that environmental damage or states of immediate emergency by this damage were caused by another indicated entity and, that they appeared despite application of appropriate security measures by entity using the environment.

It must be noticed that just cumulative appearance of the premises specified in article 22 paragraph 2 point 1 results in exemption from the cost of undertaking preventive and compensatory acts. Proving, by entity using the environment, that environmental damage or states of immediate emergency by this damage were caused by another indicated entity, is the only one of indicated positive premises. At the same time, defining the entity who is to cover the cost of undertaking preventive and compensatory acts, was done in the same way as in the case of defining addressees of the norms, which contents express the Polluter Pays Principle, what means the entity who causes specified disadvantageous state in the environment.

Conclusions and perspectives for further researchs. As far as the state of legislation existing nowadays in Poland is concerned, it should be claimed that cumulative application of the Act on Prevention of environmental damage and their compensation and the Polluter Pays Principle, expressed in article 7 of POŚ, does not eliminate the vital disputable issue appearing in the field of article 22 of the Act on

Prevention of environmental damage and their compensation, i.e. whether the Legislator's will is, by virtue of these norms to exempt from the responsibility for environmental damage or states of immediate emergency by this damage, or just to exempt from covering the cost of undertaking preventive and compensatory acts. These activities are thus the consequence of appearance of these two states disadvantageous from the environmental point of view.

Such situation in Polish law should be claimed as absolutely undesirable and demands amendment as soon as it is possible. This is the result, let us name it conventionally from the point of view of applying legislative technic, the mechanical trial to differentiate cost of activities heading to eliminate the state of damage in the environment or the state of immediate emergency by this damage, from responsibility for these states. An example of functioning of presented legislative solution in Polish legal order for certain constitutes this example of legislative technic, which should cause that Ukrainian legislation, by means of creation or reformation its law, ought to introduce such legal solutions that would allow to avoid problems with their application, analogic to these indicated above.

Sources and Literature

1. Act on Prevention of environmental damage and their compensation, 13 th April 2007 // Journal of Laws Dz.U. – Nr 75. – Position 493 with amendments.
2. Directive 2004/35/WE, 21st April 2004r. on responsibility for the environment in reference to prevention and compensation of damage in the natural environment, OJ 2004, L 143/56, 30 th April 2004
3. Radecki W. Ustawa o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie / W. Radecki – Warszawa, 2008.
4. Popularny słownik języka polskiego / pod red. B. Dunaja. – Warszawa, 2000.
5. Act on 23rd 1964, Civil Code, Dz. U. nr 16, position 93 with amendments.
6. Gruszecki K. Prawo ochrony środowiska. Komentarz / K. Gruszecki. – Warszawa, 2007.
7. Rakoczy B. Komentarz do art. 7 ustawy Prawo ochrony środowiska / [w:] J. Ciechanowicz – McLean, Z. Bukowski, B. Rakoczy // Prawo ochrony środowiska. Komentarz. – Warszawa, 2008.
8. Економіко-правові важелі боротьби з забрудненням та іншими порушеннями природного середовища [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua.textreferat.com/referat-4599-4.html>.

Чех Е. К. Польський досвід у застосуванні принципу «забруднювач платить» на прикладі ст. 22 параграфу 2 пункту 1 Закону про запобігання шкоді навколишнього середовища та її відшкодування й можливість використання досвіду в реформуванні українського права. Функціонування принципу «забруднювач платить» у польському правопорядку не позбавлене спірних моментів. Прикладом цього є норма ст. 22 параграфу 2 пункту 1 Закону про запобігання шкоді навколишнього середовища та її відшкодування. При цьому виникає сумнів, чи хотів польський законодавець попередити шкоду, чи звільнення від відповідальності за шкоду середовищу й стану безпосередньої загрози цими збитками. Метою автора статті є те, щоб досвід, отриманий у функціонуванні вказуваних неоднозначних рішень польського законодавця, став корисним при створенні таких норм українського права, що дасть змогу уникнути схожих суперечливих рішень. Їх можлива ліквідація обґрунтовується особливим характером блага, що підлягає правовій охороні, тобто середовища.

Ключові слова: принцип «забруднювач платить», шкода навколишньому природному середовищу, звільнення від відповідальності за шкоду навколишньому середовищу, відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу.

Чех Е. К. Польский опыт применения принципа «загрязнитель платит» на примере ст. 22 параграфу 2 пункта 1 Закона о предотвращении ущерба окружающей среде и его возмещении и возможность использования опыта в реформировании украинского права. Функционирование принципа «загрязнитель платит» в польской правовой системе, безусловно, не лишено спорных вопросов. Норма статьи 22 параграфу 2 пункта 1 Закона о предотвращении экологического ущерба и его компенсации может быть примером такого положения дел. В этой области отмечены некоторые сомнения, то ли волей законодателя было освободить субъектов правового регулирования от стоимости проведения профилактических действий и ограничиться только компенсацией за вред от их деятельности, или же освободить от ответственности за ущерб окружающей среде в состоянии острой необходимости. Целью автора статьи было поделиться полезным опытом, накопленным в сфере функционирования указанной нормы польского права с точки зрения максимальной эффективности в создании аналогичных норм в украинском законодательстве, которые бы не содержали сходных недостатков. Их устранение весьма оправдано, исходя из особенного значения объектов правовой защиты нормами экологического права.

Ключевые слова: принцип «загрязнитель платит», вред окружающей среде, ответственность за вред окружающей среде, освобождение от ответственности за вред окружающей среде.

Strengthening the Ecological Security of Ukraine

In contemporary states ecological security isn't a matter of individuals, as actions in favour of the environmental protection are in the range of cases assigned to the official authority. Therefore it is the official authority which is responsible for organising action and means in order to ensure the ecological security of the country. This requires the comprehensive look and the rational decision making and developing appropriately assigned objectives of the civil service which can be connected here with creating new institutions. Ensuring the optimum ecological security is inseparably associated with the adherence to the principles of the environmental protection, where the law is a crucial instrument of ensuring ecological security.

Key words: environmental law environmental pollution, environmental damage, environmental safety, Ukraine.

Formulation of Scientific Problem and its Meaning. Amongst global problems of mankind of the 21st century, environmental protection plays a major role. Through the environmental protection one understands undertaking or discontinuing action, enabling to keep or restoring the balance of nature necessary to assure contemporary and future generations with beneficial living conditions and possibility of exercising the right to use resources of the environment and to keep it values [1, p. 27–28]. Consequently by the balance of nature the interaction of the man one understands elements of the flora and fauna and the arrangement of habitat conditions formed by elements of geological features. Applying protective actions for the environment is aimed at making efforts and activities which in particular rely on: the rational forming of the environment and the management of stores of the environment, according to the principle of the sustainable development; for counteraction for pollutants; for restoring natural elements the competent state

The Basic Material and Justification of the Results of the Study. Taking action as for the environmental protection fundamentally results from the duty of the official authority for protecting the environment. Ukraine described the duty of assuring safety and environmental protections of the country and keeping the ecological balance in the Constitution in Art. 16, and in addition Art. 50 which refer to core rights of the individual, stating that everyone has the right to stay in the environment safe for life and health. Moreover at present taking up the subject of reinforcing the ecological security of Ukraine results also from social, political and economic debate in this area [2]. It requires providing the ecological security of the country on the part of official authorities. Talking about the ecological security one should on one side take into consideration keeping the individual in the face of the environment shown with duty regulated by environment protection laws which determines appropriately regulations or responsibilities.

On the other side, though ecological security can be defined as the element of applying by official authorities statutory instruments ensuring the subjective right to the environment and the right to a safe living in the natural environment [3, p. 49]. In the special one should emphasize here that determining optimal conditions of the health of people by the evaluation of their exposing to the detrimental action of pollutants and elaboration of principles of prevention for effects of biological, chemical and physical pollutants in the environment are a purpose of the ecological security [4, p. 55]. One should also remember here that the ecological security includes action aimed at a lot of fields of the, economic and political social life which can have environmental impact [5, p. 6–50].

Taking considerations in the environmental protection one should explain the term «principle». In the general perspective principle is above all legal norms about the primary importance for the entire law or its individual branches, if necessary general clauses «taken out ahead of the bracket» in order to serve the entire law or entire branch (...) it is possible to say about 'principles' as about rules or generalizations of norms created by doctrine, or about patterns of the behaviour which aren't normalised by the law, but are being regarded as binding. [6, p. 98–99]

Principles of law may appear in the following version: descriptive – where they are statements registering regularities in the way of conduct of the state; scratching regularities with the manner of of normalizing the determined real or even well-thought-out legal institution, or simply constitute the description of such institutions; appraising – principles are expressing the approval or the disapproval of determined goods, phenomena, social situations; directive one – principles are binding norms of conduct or

potentially acceptable as binding norms [7, p. 57]. Most generally 'principle' refers to determining the desired state of affairs, pointing simultaneously at directions legally acceptable or due action or the activity.

The particular role of principles of the law consists in it that: they appoint direction of legislative action, what states of affairs show the legislator should achieve by making law and what values in the legislative process not to disturb, as well as show the surest ways of forming provisions of law; direct the process of interpretation of provisions of law; show the directions of applying the law; direct the way of making use of laws different, being entitled to the described entities [8, p. 188]. It is possible to notice the division of principles into general principles and detailed principles [9, p. 43]. For such a fundamental division science gave the base, to the purpose of simpler understanding legal phenomena, which occur in the civil service, in the process of administering and in very administrative law as the system of norms [10, p. 98]. Distinguishing the general rules points to acceptable legal acts or action for clarifying them with detailed principles.

And so principles are aimed at appropriate understanding, organising, pointing, ordering and preservation of acceptable defined actions or the activity. Principles resulting from the system of law formulate the catalogue of the appropriate, right and responsible behaviour. Everything results from the scope of creating, applying and interpretations of provisions of the law which rely on social, political and economic life. However it is also dependent on the social awareness, the sensitivity and a sense of responsibility for taken action.

Amongst fundamentals of the environmental protection which are essential to preserve the ecological security one should mention the principle of prevention, the principle of caution, the principle «polluter pays» and the principle of the sustainable development. An essential premise of the principle of the prevention for pollutants and the damage in the environment is a counteraction and preventing. This principle appoints action, whose purpose is preventing the damage in the environment. This principle should have also its relation to activity entities acting out on the environment. What's more the principle of the prevention should oblige these entities to include protection requirements still before undertaking activity for the application of methods and the technologies most beneficial for the environment [11, p. 124].

The principle of prevention in international documents for the first time appeared in the distinct way at the so-called declaration from Nairobi from 1982 which showed that preventive action in the environmental protection should have priority over an obligation of the compensation for loss, and it should be carried out already in the course of planning of action potentially provoking the environmental damage [12, p. 79]. Concluding one should point out that prevention requires the earlier risk assessment of negative influences in the support of universally available knowledge and experience. A principle of the caution is associated with the principle of the prevention, which principle emphasizes that forbidding conducting such activity as a result of which there can come to the damage in environment, before its initiation.

There can also come here to limiting conducted activity, if one thinks here about possibility of the appearance of the environmental damage. In the catalogue of fundamentals of the ecological security it is worthwhile to underline «the polluter pays» principle. This principle allows for applying by the civil service of instruments of action, such as norms and payments. Of course, in the special way one should here refer to three groups concerning norms:

- qualities of the environment, where permissible levels of impurities or nuisance are appointed, and after crossing them appointed penalties are inflicted;
- of products, where levels of impurities or nuisance are specific and they concern composition or the values of emission caused by the product; also taking back to the property or product features, as well as appointed conditions or test examinations, or proper packing of the product or it tagging;
- of technologies which refer to permanent installations, where one should observe emission standards (which levels of impurities and nuisance are described, and which should not be crossed during the use of permanent installations), of norms of designed installations (establishing conditions which must be fulfilled while designing and construction of permanent installations), norms of the use (which conditions which are required during the use of permanent installations are formulated) [13, p. 429].

The duty of applying of permissible norms must be settled legally and should be subject to a ruthless, current control. Here also with policy instruments of the environmental protection, such as payments and taxes, applied accordingly to the size of emitted pollutant means are being taken in favour of effects of the conduct of ecological operations. Payments can be supposed to fulfil also two functions: simulative (to

encourage the perpetrator taking such preventive measures which pollutants caused by him will be reduced to a minimum), redistributive (inducing the perpetrator for incurring costs which fall to it as part of «together taken» action) [14, p. 429]. Simultaneously this principle refers for charging the perpetrator for the environmental pollution. As for the principle it must oblige the perpetrator to incur costs of the caused damage in the environment and its repairing. Along with the economic development great significance is ascribed to principle of the sustainable development. Concept of sustainable development appeared along with recognizing environmental costs of the development threatening the living conditions. The sustainable development is based on economic and social processes which ensure the improvement of quality of the human life. Ruthless here is an element of natural environment which at the application of rule of the sustainable development is integrating the environmental protection with the development of not only social, but also cultural and civilization economic processes. Here taking action for preventing of coming into existence of threats at their source is a main message. One should remember here about taking action so that in the town-and-country planning it doesn't function for upsetting the natural balance of ecosystems, where the duty of considering the principle of the sustainable development in the town-and-country planning must be constantly preserved [15, p. 8–12].

Here we are dealing with the eco-development which is possible to be defined as desired socially, justified economically and acceptable ecologically which should realize three basic aims: is supposed to be just for everyone on the Earth; is supposed to be just for future generations; is supposed to be just towards extraterrestrials [16, p. 9–18].

Sanctioning in the law above presented principles and creating the control of applying them will gain the special significance for reinforcing the ecological security of Ukraine. Of course presented principles don't constitute the closed catalogue required for ensuring the ecological security; however they should be a foundation in the formation process, of applying and interpretation of provisions of the ecological law. One should moreover seek effective methods of implementation of presented principles which of course are already being carried out in many regions of Ukraine [17].

However these principles require bigger and more universal applying and more effective control mechanisms of following them. Lack or insufficient following them can cause ecological losses by which one should understand as socially unnecessary consuming manufacturing factors in the result of the irrational management or natural disasters which they embrace, including connected with consuming manufacturing factors: material, human means, richness of the environment, absence of the economic effect, as well reducing expected benefits, i.e. limiting economic effects as a result of operating in the polluted environment. It is possible fundamentally to divide these losses in two groups:

- economic losses, i.e. the damage manifesting itself in money which is possible to be divided into as follows: biological losses coming into existence in the natural environment (e.g. losses in the productivity of forests, or yields in the size won over as a result of the air pollution); losses of raw materials and materials in industrial processes (e.g. as a result of the lack of methods of returning to metallurgical productions of waste, the loss of the warmth and the energy in sending it); losses in the non-current assets - a corrosion which on contaminated areas is shortening the life cycle of means of transport, machines and buildings, causes the greatest damage of energy network;

- social losses – deadweight losses, measurable and immeasurable damage in the living conditions, to which it is possible to include: losses as a result of the loss of one's health – the increase of the sick leave causes reducing in the production; losses as a result of the decline of places of the recreation; losses resulting from lack of aesthetics of the environment (unattractive houses, pile of rubbishes, dirt and the noise are leading to worsening a sense of well-being, restricting the initiative, impoverishing the human relationships; the bad quality of the environment has its social and psychological effects which in the direct way can influence reducing the work output).

Conclusions and Perspectives for Further Researchs. Presented above principles should constitute the base of the ecological security for everyone in Ukraine. They must clearly and explicitly be formulated and they must directly result from regulations - of important instrument of the environmental protection. One should in particular in the clear way point, when being guided by a principle of the caution one should take preventive conceivable means in order to look after the ecological security of Ukraine. A greater and wider reflection in environmental law must have this overtone what certainly will require employing people and centres for reinforcing the ecological security of Ukraine.

Sources and Literature

1. Stochlak J., Podolak M. Ochrona środowiska w Polsce. Studium prawno-politologiczne / J. Stochlak, M. Podolak. – Lublin 2006. – S. 27–28.
2. Uriadowy Kurier. – No 129–130. – 13.VII.1996.
3. Korzeniowski P. Bezpieczeństwo ekologiczne jako instytucja prawa ochrony środowiska / P. Korzeniowski. – Łódź, 2012. – S. 49.
4. Korzeniowski P. Zasady prawa ochrony środowiska / [w:] M. Górski, A. Barczak, D. Jakubowska, A. Jaworowicz-Rudolf, A. Kaźmierska-Patrzyzna, J. Kierzkowska, J. Miłkowska // Prawo ochrony środowiska. – Warszawa, 2009. – S. 55.
5. Zob. M. Pietraś: Bezpieczeństwo ekologiczne w Europie / Zob. M. Pietraś. – Lublin 2000. – S. 6–50.
6. Zimmermann J. Prawo administracyjne. – Kraków, 2005. – S. 98–99.
7. Ziemiński K. Zasady ogólne prawa administracyjnego, seria prawo nr 128 // Poznań 1989. – S. 57.
8. Wronkowska W. System prawny a porządek prawny i ład społeczny / [w:] W. Wronkowska, Z. Ziemiński // Zarys teorii prawa. – Poznań, 2001. – S. 188.
9. Ziemiński K. Zasady ogólne ...op. cit., s. 43.
10. Zimmermann J.:Prawo...op. cit., s. 98.
11. Górski M. Ochrona środowiska jako zadanie administracji publicznej / M. Górski. – Łódź, 1992. – S. 124.
12. Deklaracja Rady Zarządzającej UNEP z dnia 18 maja 1982 r.; H. Hochmann: Praeventive Rechtspflichten und prinzipien des modernen Umweltvoelkerrecht. – Berlin, 1992. – S. 79.
13. Korzeniowski P. Zasady prawne ochrony środowiska / P. Korzeniowski. – Łódź, 2010. – S. 429.
14. Dyrektywy Rady 75/439/EWG z dnia 16 czerwca 1975 r. w sprawie unieszkodliwiania olejów odpadowych (Dz. Urz. L 194 z 25.07.1975 r. – S. 1, pkt 4b).
15. Kiss A., Shelton D. Manual of European Environmental Law / A. Kiss, D. Shelton. – Cambridge, 1993. – S. 8–12.
16. Pearce D. W. Foundations of an Ecological Economics / D. W. Pearce // Ecological Modelling 1987/38. – S. 9–18.
17. План стратегічного розвитку м. Бердянська на 2002–2010 рр. Стратегічний план розвитку м. Вознесенська до 2010 року. Стратегічний план розвитку м. Чугуєва на 2002–2006 рр.

Фуртак-Нічипорук М. Зміцнення екологічної безпеки України. У сучасних державах екологічна безпека не є справою окремих осіб, тому дії з охорони середовища належать до сфери повноважень публічної влади. Отже, публічна влада відповідальна за організацію дій і ресурсів із метою забезпечення екологічної безпеки країни. Це вимагає комплексного підходу й раціонального прийняття рішення та вироблення відповідних завдань публічної адміністрації, що можуть пов'язуватися зі створенням нових спеціалізованих установ. Забезпечення оптимальної екологічної безпеки нерозривно пов'язане з дотриманням принципів охорони середовища, де основним інструментом забезпечення екологічної безпеки є право. Наведені автором принципи можуть скласти базу екологічної безпеки в Україні. Слід приймати превентивні засоби, щоб зберігати екологічну безпеку України, також потрібні організаційні заходи, зокрема створення нових екологічних структур та збільшення чисельності їхніх компетентних працівників.

Ключові слова: екологічне право забруднення навколишнього середовища, екологічна шкода, екологічна безпека, Україна.

Фуртак-Нічипорук М. Укрепление экологической безопасности Украины. В современных государствах экологическая безопасность не является делом отдельных лиц, поэтому действия по охране окружающей среды относятся к сфере полномочий публичной власти. Публичная власть ответственна за организацию действий и ресурсов с целью обеспечения экологической безопасности страны. Это требует комплексного подхода и рационального принятия решения и выработки соответствующих задач перед публичной администрацией, которые могут связываться с созданием новых специализированных учреждений. Обеспечение оптимальной экологической безопасности неразрывно связано с соблюдением принципов охраны окружающей среды, где основным инструментом обеспечения экологической безопасности является право. Приведенные автором принципы могут составить базу экологической безопасности в Украине. Следует принимать превентивные средства для того, чтобы сохранять экологическую безопасность Украины, также нужны организационные мероприятия, в частности, создание новых экологических структур и увеличение численности их компетентных работников.

Ключевые слова: экологическое право загрязнения окружающей среды, экологический вред, экологическая безопасность, Украина.

Interpretacje indywidualne przepisów prawa podatkowego – uregulowania zawarte w ordynacji podatkowej

Prawo podatkowe jest jedną z bardziej skomplikowanych dziedzin prawa. W razie wątpliwości dotyczących znaczenia przepisów prawa podatkowego każdy zainteresowany ma możliwość skorzystania z interpretacji indywidualnych celem uniknięcia szkody wynikającej z błędnie dokonanej przez siebie interpretacji prawa podatkowego.

Słowa kluczowe: prawo podatkowe, przepis prawa podatkowego, interpretacje indywidualne,

Przedstawienie problemu naukowego i jego znaczenie. Nie ulega wątpliwości, iż prawo podatkowe jest jedną z bardziej skomplikowanych dziedzin prawa. Trudność stosowania tych regulacji wynikają także z tego, iż ustawy podatkowe ulegają bardzo częstym zmianom, co jest zazwyczaj wynikiem zmieniającej się polityki fiskalnej Państwa i poszukiwania metod na zwiększenie wpływów środków pieniężnych w czasie spowolnienia gospodarczego.

Wskazana zmienność przepisów, która niejednokrotnie skutkuje brakiem korelacji pomiędzy różnymi uregulowaniami, jak również nie zawsze prawidłowa technika ustawodawcza skutkuje wieloma wątpliwościami w zakresie interpretacji przepisów prawa podatkowego. Dokonanie błędnej interpretacji przepisów i na przykład odprowadzenie podatku nieprawidłowej wysokości skutkuje sankcjami finansowymi, które niejednokrotnie mogą nawet doprowadzić do bankructwa podatnika.

Treść główna i uzasadnienie wyników badania. Słusznie wskazuje J. Głuchowski [1, s. 13], iż podatek jaki obowiązana jest płacić każda jednostka, powinien być ściśle określony, a nie dowolny. Termin płatności, sposób zapłaty, suma, jaką należy zapłacić – wszystko to powinno być wyraźnie określone, a więc jasne dla podatników, a także dla każdej innej osoby. Tam gdzie jest inaczej, wskazuje J. Głuchowski, naraża się podatnika na samowolę administracji podatkowej. Nieokreślona wysokość opodatkowania sprzyja woluntaryzmowi i korupcji.

Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku ordynacja podatkowa [2] przewiduje możliwość wydawania przez Ministra właściwego do spraw finansów publicznych interpretacji przepisów prawa podatkowego. Wiąże się to z zapisem zawartym w treści art. 14 a ustawy, wedle którego Minister właściwy do spraw finansów publicznych dąży do zapewnienia jednolitego stosowania przepisów prawa podatkowego przez organy podatkowe oraz organy kontroli skarbowej, dokonując w szczególności ich interpretacji, z urzędu lub na wniosek, przy uwzględnieniu orzecznictwa sądów oraz Trybunału Konstytucyjnego lub Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości.

Wyraźne sformułowanie prawa do dokonywania interpretacji urzędowej prawa podatkowego przez ministra właściwego do spraw finansów publicznych po raz pierwszy nastąpiło dopiero w ustawie Ordynacja podatkowa. Jednak instytucja urzędowej wykładni prawa podatkowego funkcjonuje w praktyce już od okresu międzywojennego [3, s. 57].

Minister właściwy do spraw finansów publicznych wydaje interpretacje tzw. ogólne i indywidualne. Kwestie związane z wydawaniem interpretacji ogólnych są uregulowane przede wszystkim w art. 14 a ordynacji podatkowej, z uwagi jednak na zakres niniejszego opracowania nie zostaną one szerzej omówione.

Interpretacje indywidualne, zgodnie z treścią art. 14 b można zdefiniować, jako interpretacje przepisów prawa podatkowego dokonane przez Ministra właściwego do spraw finansów publicznych, na skutek pisemnego wniosku podmiotu zainteresowanego, dotyczące indywidualnej sprawy tego podmiotu. Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 11 stycznia 2011 roku wskazał, iż interpretacje przepisów prawa podatkowego stanowią formę wyrażenia stanowiska, w jaki sposób należy interpretować oraz stosować przepisy prawa podatkowego w indywidualnej sprawie, w sytuacji faktycznej, w której znajduje się lub może znaleźć się osoba zainteresowana. Jej istotą jest dokonanie podatkowej kwalifikacji konkretnego lub abstrakcyjnego stanu faktycznego opisanego przez wnioskodawcę. Mimo tego, iż interpretacje indywidualne nie są formalnie wiążące dla organów orzekających w sprawach podatkowych, to zastosowanie się do nich przez podmiot, którego dotyczą rodzi jego ochronę prawną, która musi być w prawie i postępowaniu podatkowym przestrzegana i uwzględniana [4].

Minister właściwy do spraw finansów publicznych w celu usprawnienia obsługi wnioskodawców skorzystał z wynikającej z art. 14 b §6 ordynacji możliwości upoważnienia podległych mu organów do wydawania interpretacji indywidualnych w jego imieniu i w ustalonym zakresie [5]. Po zmianie rozporządzenia, która weszła w życie 1 kwietnia 2011 roku [6] do wydawania indywidualnych interpretacji są upoważnieni Dyrektorzy Izby Skarbowych w: Bydgoszczy, Katowicach, Łodzi, Poznaniu i Warszawie.

Interpretacje indywidualne mogą również być wydawane przez wójtów, burmistrzów (prezydentów miast), ale także starostów, czy marszałków województw. Jak stanowi art. 14 j organy te wydają interpretacje indywidualne stosownie do swej właściwości. A. Kabat słusznie stwierdza, iż sformułowanie «stosownie do swojej właściwości» oznacza, że uprawniony do wydania interpretacji jest organ, który w przypadku wszczęcia postępowania podatkowego w sprawie będącej przedmiotem interpretacji byłby organem podatkowym właściwym w tej sprawie, przy czym chodzi to o właściwość rzeczową i miejscową [7].

Jak wskazano wyżej interpretacja indywidualna może dotyczyć przepisów prawa podatkowego, jednak tylko prawa podatkowego materialnego. Minister Finansów nie może dokonać urzędowej interpretacji przepisów normujących postępowanie w sprawach podatkowych [8]. W ustawie ordynacja podatkowa znajduje się w art. 3 pkt 2 definicja ustawowa określenia przepisy prawa podatkowego, stanowi ona, iż przepisami tymi są: przepisy ustaw podatkowych, postanowienia ratyfikowanych przez Rzeczpospolitą Polską umów o unikaniu podwójnego opodatkowania oraz ratyfikowanych przez Rzeczpospolitą Polską innych umów międzynarodowych dotyczących problematyki podatkowej, a także przepisy aktów wykonawczych wydanych na podstawie ustaw podatkowych.

W treści art. 14b wskazano, iż interpretacja indywidualna może być wydana na wniosek podmiotu zainteresowanego. Za Wojewódzkim Sądem Administracyjnym w Lublinie wskazać można, iż zainteresowany to każda osoba, która chce uzyskać interpretację przepisów prawa podatkowego w celu wyjaśnienia i/lub ułożenia swoich interesów w sferze prawa podatkowego. Osobą legitymowaną do wystąpienia o wydanie interpretacji indywidualnej może być wyłącznie osoba, u której wystąpił lub może wystąpić określony stan faktyczny, który może powodować określone konsekwencje w zakresie prawa podatkowego [9]. Podobnie orzekł Naczelny Sąd Administracyjny w wyroku z dnia 5 kwietnia 2012 roku [10].

Wskazanie we wniosku indywidualnej sprawy stanowi niezbędny warunek do uznania konkretnego podmiotu za zainteresowanego w znaczeniu przyjętym w art. 14 b ustawy [11].

Interpretacja indywidualna może dotyczyć jedynie indywidualnej sprawy danego zainteresowanego podmiotu. Ustawodawca nie ustanowił jednak definicji normatywnej określenia sprawa indywidualna. W literaturze przedmiotu zauważa się jednak, iż organy podatkowe prezentują stanowisko zgodnie z którym sprawę indywidualną należy rozumieć szeroko jako zobowiązanie podatkowe w konkretnym podatku. Konsekwentnie w sytuacji, gdy toczy się np. kontrola podatkowa mająca za przedmiot prawidłowość wywiązania się z obowiązków podatkowych w zakresie podatku dochodowego od osób prawnych, organu podatkowe uznają za niedopuszczalne wnioski o interpretację przepisów ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych, niezależnie od tego jakiego konkretnie stanu prawnego dotyczy wniosek i czy przepis o którego wykładnię zwraca się podatnik, płatnik lub inkasent był zastosowany w okresie objętym kontrolą [12, s. 290].

Wniosek o interpretację indywidualną może dotyczyć zaistniałego stanu faktycznego lub zdarzeń przyszłych. W ustawie również w tym przypadku brak jest definicji pojęcia zdarzenie przeszłe. W orzecznictwie sądowo administracyjnym wskazuje się, iż nie jest uzasadnione wąskie rozumienie tego pojęcia, ograniczone jedynie do zdarzeń pewnych, czy planowanych [13].

Dla skuteczności wniosku o wydanie indywidualnej interpretacji niezbędne jest uiszczenie opłaty w wysokości 40 zł. Zgodnie z art. 14 f ordynacji podatkowej kwotę tę należy wpłacić w terminie 7 dni od dnia złożenia wniosku o wydanie interpretacji indywidualnej. Początkiem tego terminu jest dzień, w którym nastąpiło złożenie wniosku o wydanie interpretacji. Paragraf 2 art. 14 f ordynacji podatkowej stanowi, iż w przypadku wystąpienia w jednym wniosku o wydanie interpretacji indywidualnej odrębnych stanów faktycznych lub zdarzeń przyszłych pobiera się opłatę od każdego przedstawionego we wniosku odrębnego stanu faktycznego lub zdarzenia przyszłego. W ordynacji podatkowej, a dokładniej w art. 14 b § 7, znalazła się delegacja ustawowa dla ministra właściwego do finansów publicznych do wydania rozporządzenia w przedmiocie sposobu uiszczenia opłaty wyżej wymienionej opłaty. Wypełnieniem tego upoważnienia jest rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 20 czerwca 2007 roku w sprawie wzoru wniosku o wydanie interpretacji przepisów prawa podatkowego oraz sposobu uiszczenia opłaty od wniosku [14].

Rolą organu i istotą jego postępowania w sprawie urzędowej interpretacji jest ocena stanowiska strony, nie zaś swobodne wyrażenie poglądów przez organ na tle przedstawionego stanu faktycznego [15, s. 50]. Wynika to także z art. 14 b § 3 ordynacji podatkowej, zgodnie z którym składający wniosek o wydanie interpretacji indywidualnej obowiązany jest do wyczerpującego przedstawienia zaistniałego stanu faktycznego albo zdarzenia przyszłego oraz do przedstawienia własnego stanowiska w sprawie oceny prawnej tego stanu faktycznego albo zdarzenia przyszłego.

Kiedy w ocenie organu przedstawiony stan faktyczny albo zdarzenie przyszłe nie są wyczerpująco przedstawione, wówczas organ wzywa wnioskującego do uzupełnienia tego braku [16, s. 46]. Jeśli przedstawiony we wniosku stan faktyczny albo opis zdarzenia przyszłego nie pozwala na dokonanie prawidłowej oceny stanowiska wnioskodawcy, a wezwany do uzupełnienia wniosku w tym zakresie podatnik wniosku nie uzupełnił, wniosek pozostawia się bez rozpoznania (art. 14 g) [17]. Następuje to w formie postanowienia, na które przysługuje zażalenie.

Warunkiem wydania interpretacji indywidualnej jest nie tylko formalne złożenie oświadczenia, co do okoliczności wskazanych w art. 14 b § 4, ale także to, aby te okoliczności nie istniały. Organ opiera swą wiedzę w tym zakresie głównie na oświadczenie wnioskodawcy, jednak, gdy z urzędu będzie miał wiedzę na temat tego, że faktyczne zaistniały wymienione w przepisie okoliczności, wówczas nie może wydać interpretacji indywidualnej. Okolicznościami, które uniemożliwiają wydanie interpretacji indywidualnej są:

- sytuacja, gdy elementy stanu faktycznego objęte wnioskiem o wydanie interpretacji w dniu złożenia wniosku są przedmiotem toczącego się postępowania podatkowego, kontroli podatkowej, postępowania kontrolnego organu kontroli skarbowej – fakt rozstrzygnięcia sprawy co do jej istoty w decyzji lub postanowieniu organu podatkowego lub organu kontroli skarbowej.

Może zdarzyć się również tak, że jedynie pewne elementy stanu faktycznego w dniu złożenia wniosku o interpretację są przedmiotem toczącego się postępowania podatkowego, kontroli podatkowej, postępowania kontrolnego organu kontroli skarbowej albo w tym zakresie sprawa została rozstrzygnięta co do jej istoty w decyzji lub postanowieniu organu podatkowego lub organu kontroli skarbowej, wówczas nie wydaje się interpretacji indywidualnej w zakresie tych elementów stanu faktycznego.

Pisemny wniosek zainteresowanego o wydanie indywidualnej interpretacji powinien być ujęty w ramy formularza stanowiącego wzór tego wniosku. Zgodnie z delegacją ustawową zawartą w art. 14 b § 7 ordynacji podatkowej minister właściwy do spraw finansów publicznych określił, w drodze rozporządzenia, wzór tego wniosku, który zawiera dane identyfikujące wnioskodawcę oraz dane wskazane w § 2–5 art. 14 b. Wzór wniosku został określony w tym samym rozporządzeniu, w którym minister wskazał sposób uiszczenia opłaty od wniosku (załącznik do wskazanego wyżej rozporządzenia Ministra Finansów z dnia 20 czerwca 2007 roku).

Odnosząc się pokrótce do formularza oznaczonego symbolem ORD-IN – tj. wniosku o wydanie indywidualnej interpretacji wskazać należy, iż w pierwszych rubrykach tego formularza oznaczyć należy organ, do którego jest kierowany wniosek, to znaczy określić, do którego z upoważnionych przez ministra dyrektorów izb skarbowych wniosek jest kierowany. Oczywiście nie ma tutaj miejsca na swobodę wnioskującego w zakresie wyboru któregoś z dyrektorów, lecz właściwość organu jest powiązana z miejscem zamieszkania lub siedzibą wnioskodawcy.

W części A2 należy zaznaczyć, czy formularz jest składany w celu pierwszego złożenia wniosku, czy też po to, aby uzupełnić wniosek uprzednio złożony.

Następna część formularza to pola, które pozwalają na wskazanie niezbędnych danych wnioskodawcy (część B). W części D należy przedstawić dane pełnomocnika wnioskodawcy, jeżeli oczywiście taki występuje. W tym przypadku koniecznym jest załączenie do wniosku pełnomocnictwa. Do kwestii związanych z pełnomocnictwem należy stosować przepisy działu IV ordynacji podatkowej – postępowanie podatkowe.

W części C znajduje się miejsce na podanie nazwy i adresu ewentualnie nazw i adresów Naczelnika lub Naczelników Urzędu Skarbowego oraz Urzędu Celnego, które są właściwe dla wnioskodawcy ze względu na sprawę będącą przedmiotem interpretacji indywidualnej, której dotyczy omawiany wniosek.

W części E należy wskazać, czy wniosek dotyczy stanu faktycznego, który zaistniał, czy też zdarzenia przyszłego, jak również należy podać liczbę zaistniałych stanów faktycznych lub zdarzeń przyszłych, co jak wskazano wyżej ma wpływ na wysokość należnej opłaty od wniosku.

Kolejne pola to miejsca na zaznaczenie rodzaju sprawy, a mianowicie, którego z podatków dotyczy wniosek oraz wskazanie konkretnych przepisów prawa podatkowego, które mają być przedmiotem

interpretacji. W tym miejscu zaznaczyć należy, iż pod pojęciem przepis prawny rozumiemy jednostkę redakcyjną tekstu prawnego, a więc konkretny artykuł, paragraf, ustęp, czy punkt aktu prawa powszechnie obowiązującego (np. ustawy, czy rozporządzenia).

W części F znajduje się miejsce na podanie kwoty opłaty, wskazanie sposobu jej uiszczenia oraz sposobu zwrotu nienależnej opłaty. Nienależna opłata jest wówczas, gdy jej kwota przewyższa iloczyn opłaty ustawowej (kwoty 40 zł) i sumy zaistniałych stanów faktycznych oraz zdarzeń przyszłych, których dotyczyć ma interpretacja. Według treści art. 14 f §2 a zwrot nienależnej opłaty powinien nastąpić nie później niż w terminie 7 dni od dnia zakończenia postępowania w sprawie wydania interpretacji.

Najważniejsza część wniosku to części G oraz H formularza. W części G należy przedstawić wyczerpująco stan faktyczny (stany faktyczne), zdarzenie (zdarzenia) przeszłe, pytanie (pytania) przyporządkowane do stanu faktycznego lub zdarzenia przyszłego, natomiast w części H znajduje się miejsce na przedstawienie własnego stanowiska wnioskodawcy, co do przedstawionych w części G kwestii i pytań.

W przypadku, gdy z uwagi na objętość rubryk G i H nie jest możliwe przedstawienie wszystkich niezbędnych kwestii, wówczas należy załączyć do omawianego formularza ORD-IN załącznik lub załączniki oznaczone symbolem ORD-IN/A.

W części J należy zawrzeć oświadczenia, o których mowa w art. 14 b § 4 ustawy 29 sierpnia 1997 roku ordynacja podatkowa.

Wniosek – formularz powinien być oczywiście podpisany przez wnioskodawcę lub osobę upoważnioną do działania w jego imieniu.

Interpretacja indywidualna powinna być wydana bez zbędnej zwłoki, jednak nie później niż w terminie 3 miesięcy od dnia otrzymania wniosku przez właściwy organ. Uchybienie temu terminowi skutkuje tym, iż uznaje się, że w dniu następującym po dniu, w którym upłynął termin wydania interpretacji, została wydana interpretacja stwierdzająca prawidłowość stanowiska wnioskodawcy w pełnym zakresie. Opisany wyżej skutek wynika z regulacji zawartej w art. 14 o ordynacji podatkowej.

Prawna forma działania właściwego organu w tym zakresie to postanowienie. Elementy jakie powinna zawierać interpretacja indywidualna są wskazane w art. 14 c. Zgodnie z jego treścią należą do nich:

- ocena stanowiska wnioskodawcy wraz z uzasadnieniem prawnym tej oceny, przy czym możliwe jest odstępianie od uzasadnienia prawnego, jeżeli stanowisko wnioskodawcy jest według organu prawidłowe w pełnym zakresie.

- w przypadku negatywnej oceny stanowiska wnioskodawcy wskazanie prawidłowego stanowiska wraz z uzasadnieniem prawnym.

- pouczenie o prawie wniesienia skargi do sądu administracyjnego [18].

Bardzo istotnym elementem interpretacji dokonanej przez organ jest jej uzasadnienie prawne. Za Wojewódzkim Sądem Administracyjnym w Szczecinie należy wskazać, iż prawidłowe uzasadnienie prawne interpretacji indywidualnej winno zawierać przytoczenie przepisów prawa, na których organ oparł swoje stanowisko (wraz z podaniem ich treści), wyjaśnienie znaczenia tych przepisów, w kontekście podanego przez stronę stanu faktycznego, ze wskazaniem jego znamion, istotnych dla zakresu stosowania powołanych przepisów. Sąd zaznaczył także, iż zakres oceny stanu faktycznego, zawartego we wniosku o wydanie interpretacji, wyznacza też treść zadanego przez wnioskodawcę pytania [19].

Po otrzymaniu przez wnioskodawcę interpretacji indywidualnej od jego woli zależne jest to, czy zastosuje się do treści tej interpretacji. Wnioskodawca ma prawo kwestionować interpretację wnosząc skargę do sądu administracyjnego.

Faktem jest jednak to, iż żaden przepis prawa nie obliguje wnioskodawcy do zastosowania się do interpretacji. W sytuacji jednak, gdy wnioskujący o wydanie interpretacji zastosuje się do jej treści, wówczas z mocy art. 14 k ordynacji nie może to powodować dla niego szkody. Wprawdzie ustawodawca nigdzie nie zdefiniował zawartego w treści art. 14 k określenia «nie może szkodzić», jednak doktryna stoi na stanowisku, iż pojęcie to należy rozumieć szeroko, zarówno jako zapobieganie powstaniu szkody, jak i jej naprawienie, rozumiane jako wyrównanie wszelkich szkód [20].

Wydana interpretacji indywidualna może zostać zmieniona, skutki tej zmiany nie mogą jednak szkodzić podmiotowi, który zastosował się do interpretacji przed dokonaniem jej zmiany. Szczegółowe uregulowania dotyczące zmiany wydanej interpretacji indywidualnej, jak również konsekwencji i gwarancji dla wnioskodawcy z tego wynikających zawarte zostały w treści art. 14 e, 14 k, 14 m, 14 n ordynacji podatkowej.

Podsumowanie. Dodać również należy, iż interpretacje indywidualne wraz z informacją o dacie doręczenia są niezwłocznie przekazywane organom podatkowym właściwym ze względu na zakres spraw będących przedmiotem interpretacji oraz właściwemu organowi kontroli skarbowej. Interpretacje indywidualne wraz z wnioskiem o wydanie interpretacji, po usunięciu danych identyfikujących wnioskodawcę oraz inne podmioty wskazane w treści interpretacji, są niezwłocznie zamieszczane w Biuletynie Informacji Publicznej.

Występowanie w polskim systemie prawnym możliwości uzyskania interpretacji indywidualnych należy ocenić pozytywnie. W razie wątpliwości dotyczących znaczenia przepisów prawa podatkowego każdy zainteresowany ma możliwość skorzystania z tego instrumentu prawnego celem uniknięcia szkody wynikającej z błędnie dokonanej przez siebie interpretacji prawa podatkowego. Postulując uproszczenie systemu podatkowego należy mieć nadzieję, iż pozostając w systemie prawnym uregulowania dotyczące interpretacji przepisów prawa podatkowego będą coraz rzadziej stosowane w praktyce.

Źródła i literatura

1. Głuchowski J. Zarys Polskiego prawa podatkowego / J. Głuchowski, J. Patyk. – Warszawa : Lexis Nexis, 2009.
2. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 roku ordynacja podatkowa // Tekst jedn. Dz. U. z 2012 r. – Poz. 749.
3. Kulicki J. Zasady, tryb i skutki prawne interpretacji prawa podatkowego / J. Kulicki // Informacje. – Nr 1128. Kancelaria Sejmu, Biuro Studiów i Ekspertyz. – Luty 2005. – S. 1 za Z. Ofiarski, Prawo podatkowe. – Warszawa : Lexis Nexis, 2006.
4. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 11 stycznia 2012r., sygn. akt II FSK 1294/10, opubl. w programie komputerowym Legalis.
5. Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 20 czerwca 2007r. w sprawie upoważnienia do wydawania interpretacji przepisów prawa podatkowego. – Dz. U. z 2007 r. – Nr 112. – Poz. 770 z późn. zm.
6. Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 1 marca 2011r. zmieniające rozporządzenie w sprawie upoważnienia do wydawania interpretacji przepisów prawa podatkowego. – Dz. U. z 2011 r. – Nr 58. – Poz. 298.
7. Kabat A. w: Komentarz do art. 14j ordynacji podatkowej / w: B. Gruszczyński, M. Niezgódka-Medek, R. Hauser, A. Kabat, S. Babiarz, B. Dauter // Ordynacja podatkowa. Komentarz, opubl. w programie komputerowym Lex Polonica.
8. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Łodzi z 13 października 2011 r., sygn. akt I SA/Łd 1046/11, opubl. w programie komputerowym Legalis.
9. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Lublinie z 30 września 2011 r., sygn. akt I SA/Lu 436/11, opubl. w programie komputerowym Legalis.
10. Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z 5 kwietnia 2012 r., sygn. akt I FSK 1070/2011, opubl. LexPolonica nr 3917138 oraz <http://orzeczenia.nsa.gov.pl>.
11. Babiarz S. w: Komentarz do art. 14b ordynacji podatkowej w: B. Gruszczyński, M. Niezgódka-Medek, R. Hauser, A. Kabat, S. Babiarz, B. Dauter // Ordynacja podatkowa, op. cit.
12. Nalinowski D. (red.), Dąbrowski A., Szkot E., Blak Ł., Postępowanie przed organami skarowymi / D. Nalinowski (red.), A. Dąbrowski, E. Szkot, Ł. Blak. – Warszawa, 2007.
13. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Bydgoszczy z 7 lipca 2010 r., sygn. akt I SA/Bd 440/10, opubl. w programie komputerowym Legalis.
14. Rozporządzenie Ministra Finansów z dnia 20 czerwca 2007 roku w sprawie wzoru wniosku o wydanie interpretacji przepisów prawa podatkowego oraz sposobu uiszczenia opłaty od wniosku // tekst jedn. Dz.U. z 2013. – Poz. 188.
15. Dźwigala G. Wiążące interpretacje prawa podatkowego – problemy postępowania / G. Dźwigala // «Przegląd Podatkowy. – 2004. – Nr 11.
16. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z 25 października 2012 r., sygn. akt I SA/Po 627/12, opubl. Monitor Podatkowy rok 2012. – Nr 12. – S. 46.
17. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Gliwicach z 14 grudnia 2009 r., sygn. akt I SA/Gl 304/09, opubl. w programie komputerowym Legalis.
18. W postanowieniu z dnia 9 lipca 2009 roku, wydanym w sprawie I SA/Sz 424/09, Wojewódzki Sąd Administracyjny w Szczecinie wskazał, że jakkolwiek w przepisach ordynacji podatkowej brak jest uregulowania potwierdzającego wprost prawo wnioskodawcy do zaskarżenia wydanej interpretacji indywidualnej, to w sposób pośredni prawo to wyraża art. 14c § 3 ordynacji podatkowej.
19. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Szczecinie z dnia 18 maja 2011 r, sygn. akt I SA/Sz 188/11, opubl. w programie komputerowym Legalis.
20. Kabat A. w: Komentarz do art. 14b ordynacji podatkowej w: B. Gruszczyński, M. Niezgódka-Medek, R. Hauser, A. Kabat, S. Babiarz, B. Dauter // Ordynacja podatkowa, op. cit.

Ясюк Є. Індивідуальні інтерпретації положень закону про податок – урегулювання на основі податкового статуту. Податкові закони зазнають частих змін, що є зазвичай результатом фінансової політики держави й

пошуку методів збільшення вливання грошових ресурсів під час сповільнення розвитку економіки. Указана змінюваність положень, яка часто є наслідком відсутності узгодженості між різними врегулюваннями, а також не завжди правильна законодавча техніка породжують багато сумнівів у сфері інтерпретації положень закону про податок. Здійснення помилкової інтерпретації положень і сплата податку в неналежному обсязі тягне за собою фінансові санкції, які можуть навіть призвести до банкрутства платника податків. Наявність у польській правовій системі можливості отримання індивідуальних інтерпретацій слід оцінити позитивно. У разі виникнення сумнівів, щодо значення положень закону про податок кожен зацікавлений має можливість скористатися цим юридичним інструментом із метою уникнення шкоди, заподіяної внаслідок неправильної інтерпретації закону про податок.

Ключові слова: податкове право, норма податкового права, фінансова політика держави, індивідуальні інтерпретації.

Jasiuk E. Individual Interpretations of Law Provisions About a Tax are a Settlement on the Basis of Tax Charter. Tax laws are the subject to frequent changes, which is usually the result of fiscal policy and search of the methods of increasing infusion of financial resources during the slowdown of the economy. The specified provisions of such variability, which is often the consequence of the lack of coherence between different settlements and not always correct legal technique generate a lot of doubts in the field of interpreting the law on tax. Making a false interpretation of such provisions and payment of tax in the amount of ill entail financial penalties may even lead to bankruptcy of the taxpayer. The present possibility of obtaining individual interpretations in the Polish legal system should be evaluated positively. In case of doubt about the meaning of the law on tax each concerned party has the opportunity to take advantage of such legal instrument in order to avoid damage caused by misinterpretation of the law on tax.

Key words: tax law, the rate of tax, state fiscal policy, individual interpretations.

УДК 352.07(477)

J. Niczyporuk

On the Need of Regional Development of Ukraine

Generally it is possible to assume that a regional development is a growth of the economic potential of the country, resulting in the improvement in the standards of living of residents of the region and an increase in its competitiveness. The regional development constitutes the task of the self-government of the province in Poland. One should assume that the regional development will also become an element of reforming the legal system of Ukraine.

Key words: region, regional development, self-government of the province, Ukraine.

Formulation of Scientific Problem and its Meaning. The regional development constitutes the issue at present about the great importance which results above all from the accession of Poland to the European Union, but should also pose a challenge for Ukraine.

The Basic Material and Justification of the Results of the Study. The very term «region» is elusive, and it is the subject of the research of many fields of study. This is definitely an interdisciplinary notion which was moulded along with the development of civilization and economic and cultural development. The term «region» comes from Latin «region», «regionis» and denotes movement in a set direction, land, circuit, surroundings [1, p. 3]. Most often term «region» is determined very generally as the collection of features pointing to, relatively homogeneous area, differing from the precinct with natural and purchased features [2, p. 147].

In particular, region is a unit of the organization of the state territory, irrespective of political form (federation, unitary state, state with the autonomy), of relatively large surface and quite considerable population numbers constituting area comparatively uniform from an economic, public, cultural point of view, in frames which the independent, economic and cultural social policy taking the specificity into account for being conducted by the vocation for it for territorial institutions [3, p. 60]. Under the organizational-legal account, due to the political form of the state, in which regions are arranged, we distinguish: federal regions – the divided authority of the state is all in the federal state between distinguished structures of that federation, in contrast with the unitary state, which is located in the structure of central authorities (federal regions appear for example in Germany); self-government regions – which are distinguished to the purpose of the

independent performance of the civil service on determined territory by self-government individuals appointed for that purpose of the highest level in the unitary state, and are separate entities equipped with the regulatory and civil law personality (self-government regions are appearing for example in Poland); autonomous regions – are most often found in a varied state, where is committing legislative competence has an autonomy, in other words authorities of the autonomy (autonomous regions appear for example in Spain) [1, p. 5].

In Poland the region has self-government character, namely is associated with the system of self-government. The local self-government is sharing in exercising the official authority. The mechanism of this participation is finding peculiar legal grounds. Even though the local self-government is a legal notion, however doesn't have his legal definition unfortunately. Nature of the local self-government is usually presented in the organisational aspect and political [4, p. 155]. From an organizational point of view it is a form of the decentralization of the civil service, however the political perspective has significant participation in the executive branch [5, p. 70]. The decentralization is characterized by a lack of the hierarchical compliance, rejecting professional and personal relations as well as assigning quite separate competence on all rungs which leads to its connecting with the system of precedence and compliances [6, p. 96].

In practice it means that decentralised individuals have a legal personality and above them supervision is being exercised. The local self-government usually reflects the system of self-government units. Therefore in the constitutional understanding it is about functional units of the local self-government, next the statutory understanding is booked for subjective units of the local self-government. Because they are regarded as functional units of the local and regional self-government, while communes, districts and provinces are subjective units of the local self-government. The ranking of self-government units allows for presenting connections existing between them.

That being so communes and districts are units of the local self-government; however a province is representing the regional unit of the local self-government. Mainly they subjective understanding is used of self-government units, and more exactly saying a commune, a district and a province are used as detailed terms. Legal grounds of the concept in Poland are found in the self-government region in the Constitution of the Republic of Poland [7]. Since we have self-government regional and local units which are already specifically distinguished on statutory land. In case of the regional self-government it is on statutory land about self-government of the province, which is a regional self-government in the subjective understanding [8]. Self-government of the province is a regional self-governing community and a respective territory [8].

Inseparably associated with the region are the terms of 'regionalism' and 'regionalization'. Most often 'regionalism' describes the existing link between the certain community and territory inhabited by this community [9, p. 19]. In particular 'regionalism': is an effect of internal diversifying, of specific regional moves – most often social-cultural – assumed by social groups inhabited in the state for the regional identity; it seems essential, that determined regional bonds affect articulating and settling local or regional matters which simultaneously offers the possibility of satisfying individual needs; it is an element of the internal legal order of the state, fragment of the constitutional organization of the society and as such is accepted and supported through central authorities [9, p. 22–23].

Amongst distinctive features of the regionalism one most often enumerates: tying the community to its territory; belief that this territory has positively assessed properties; belief that the living community in this area forms or created certain values, comprising its own culture; subjective identification with this community and culture [10, p. 22–23]; expressing tying for one's family sides, the positive assessment of their features and the identification with the community and with the culture in public various actions. Next term 'regionalization' is a legal-political phenomenon which constitutes the element of the system of European countries. 'Regionalization' is understood as outlining regions in the defined objective and based on specific premises or as the way of organization of the performance of tasks public [3, p. 59].

One should now point at the regional development which must of course be an ambiguous term too. For the typical definition of the regional development it is possible probably to regard the growth of the economic potential of the region, resulting in the improvement in the standards of living of residents of the region and described in a statement that it is the increase in competitiveness [11, p. 93]. In Poland setting, administration the self-government of the province constitutes the regional development. Public tasks of the province create the system of regional tasks which farther needs to open the catalogue of these tasks implementing a conjecture for the benefit of the civil service of the province. Then the scope of action of the

province includes only a performance of tasks public about regional meaning, not-reserved for all other government administration authorities in the province.

Regional tasks serve the of civilization development of the province, therefore are addressed to organizational units of the economic nature, and most indirectly aiming at meeting the needs of self-governing communities [12, p. 90]. The province performs own tasks, determined by acts of provincial character, peculiarly however setting in the scope: of public education, higher education; of the promotion and the health care; culture of both the conservation and the care of monuments; of welfare; of supporting the family and the system of the substitute care; of pro-family policy; of modernization of the countryside; of spatial planning; environmental protections; of water management, in it of the fire protection, in particular equipping and maintaining provincial fire stores; of the public transport and public roads; of the physical culture and the tourism; protection of consumer rights; defence; of public safety; counteractions for the unemployment and the mobilization of the local labour market; activities in the telecommunications; protecting of employee claims in case of the employer insolvency. In that case they are already doctrinally underlining, from the task own provinces actually include four grouped kinds of matters: the forming and keeping the spatial order; stimulating the economic activity; preserving the cultural and natural legacy; the maintenance and the expansion of the technical and social infrastructure about provincial meaning [12, p. 94–95].

The regional development is taking place in the end of multidimensional process, including the social-cultural, environmental, infrastructure, in economic and spatial dimension. The building blocks of this process are among others: the growth in the economy and increase associated with it in stores of the work; the improvement in conditions and an improvement in the standard of living of residents of the region; increase in attraction of investing; the technological development (innovation); the restructuring and the diversification of the economic activity; development of services and of social stores; increase in the professional mobility and social; development of infrastructure institutional; improvement of the quality of the state of the natural environment [10, p. 22–23].

Supporting by the state of the regional development is aimed at: development of individual areas of the country, improvement of the quality and of living conditions of residents and the level of meeting the needs of self-governing communities; creating conditions for raising the competitiveness of self-governing communities; levelling differences in the scope of the development of individual areas of the country and levelling chances of citizens of the state irrespective of the domicile, as well as reducing the backwardness of areas underdeveloped and having least beneficial conditions for the development [13]. Amongst factors of the regional development they are: needs of regional and local communities; resources and advantages of the natural environment; stores of the work; infrastructure investing; existing economic potential; the local market and outside markets; financial capital, especially investment; the level of the learning, techniques and cultures; modern production engineering; investment areas and local benefits; international relations and the bilateral cooperation [13].

A development of the province is included in important tasks of the self-government of the province. Here the self-government body of the province determines the development strategy of the province, considering the following objectives in particular: cultivating the Polish national identity and the development and the forming of the national, civil and cultural awareness residents, as well as looking after and developing the local identity; stimulating the economic activity; raising the level of the competitiveness and innovations of the economy of the province; keeping the value of the cultural environment and natural at taking needs of future generations into account; the forming and keeping the spatial order [8]. In the development strategy of the province a not-violating period beyond the period embraced currently is implemented with binding mid-term development strategy of the country.

The development strategy of the province contains: diagnosis of the social-economic situation of the province; determining strategic objectives of the development policy of the province; setting the directions of action taken by the self-government body of the province for reaching strategic objectives of the development policy of the province. The development strategy of the province is taking into account goals of the mid-term development strategy of the country, the national strategy of the regional development, and more than regional appropriate strategies as well as is consistent with the land use plan of the province. Self-government of the province, every time within 9 months of the effective term of the resolution on accepting or the upterm of the strategy or the plan, is adapting the development strategy of the province to them. The self-government body of the province is conducting the development policy of the province which he comprises: creating conditions of the economic development, including creating the labour market, the

maintenance and the expansion of the social and technical infrastructure of provincial meaning; recruiting and the joining of financial means: public and private, in the destination of the execution of tasks from the scope of the public utility; supporting and the conduct of operations for picking the level of education of citizens up; rational using natural resources and the forming of the natural environment, according to the principle of the sustainable development; the promotion of the development of the learning of both the cooperation between the sphere of the learning and the economy, supporting the technological progress and the innovation; the promotion of the development of the culture and taking care above the cultural legacy and his rational using; promotion of advantages and the development potential of the province; supporting and the conduct of operations for the social integration and the counteraction for social exclusion [8].

Conclusions and Perspectives for Further Researchs. The development strategy of the province is realized by provincial programs and the regional operational programme. The self-government of the province can appeal for funding partially provincial implementations of programmes and the regional operational programme with means of the budget and centres coming from the budget of the European Union and other centres coming from foreign sources. Performance of tasks connected with the regional development in the province is involved in a self-government body of the province. Self-government of the province, at formulating the development strategy of the province and the implementation of a policy of his development, is cooperating in particular from: with units of the local local self-government from the area of the province and with the economic self-government and professional; with government administration, particularly with the province governor; with other provinces; with non-governmental organizations, higher education institutions and research individuals. Performing these tasks the self-government of the province can also cooperate with international organizations and regions of other states, especially neighbouring.

Sources and Literature

1. Cybulska R. Kontrakt wojewódzki, Studium administracyjnoprawne. Monografie prawnicze / R. Cybulska. – Warszawa : Wydawnictwo C. H. Beck, 2012.
2. Dolnicki B. Samorząd terytorialny / B. Dolnicki. – Wydanie 5. – Warszawa : Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2012.
3. Elżanowski M. Region jako instytucja prawnoustrojowa / M. Elżanowski, M. Maciołek, P. Przybysz // Państwo i Prawo. – 1990. – Nr 8. – P. 60.
4. Izdebski H. Administracja publiczna zagadnienia ogólne / H. Izdebski, M. Kulesza. – Warszawa 1999.
5. Niczyporuk J. Jednostki samorządu terytorialnego / (w:) Prawo administracyjne ustrojowe. Podmioty administracji publicznej / pod. red. J. Stelmasiaka, J. Szreniawskiego, Oficyna, Bydgoszcz. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2002.
6. Niczyporuk J. Dekoncentracja administracji Publicznej / J. Niczyporuk. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2006.
7. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. Nr 78, poz. 483, z późn. zm.).
8. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1590, z późn. zm.).
9. Właźlak K. Rozwój regionalny jako zadanie administracji publicznej / K. Właźlak. – Warszawa : Wolters ; Kluwer, 2010.
10. Miszczuk A. Regionalizacja administracyjna III Rzeczypospolitej. Koncepcje teoretyczne a rzeczywistość / Miszczuk A.. – Lublin : Wydawnictwo UMCS, 2003.
11. Kundera J. Leksykon polityki regionalnej Unii Europejskiej / J. Kundera, W. Szmyt. – Warszawa, 2008.
12. Niczyporuk J. Zadania samorządu terytorialnego / (w:) Prawo samorządu terytorialnego / pod. red. M. Chmaja, Difin. – Warszawa, 2013.
13. Ustawa z dnia 12 maja 2000 r. o zasadach wspierania rozwoju regionalnego (Dz. U. Nr 48, poz. 550, z późn. zm.).

Нічипорук Я. Про потребу регіонального розвитку України. Регіональний розвиток є питанням величезного значення, що виникає, насамперед, у зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу, але також повинно стати викликом для України. У цілому можна вважати, що регіональний розвиток – це зростання потенціалу економіки країни, він передбачає покращення стандартів життя мешканців регіону й зростання його конкурентоспроможності. Регіональний розвиток у Польщі – завдання самоврядування воєводства. Слід пам'ятати, що регіональний розвиток також стане елементом реформування системи правосуддя України. У Польщі регіон має самоврядний характер, тобто пов'язаний із системою одиниць територіального самоврядування. Територіальне самоврядування бере участь у реалізації публічної влади. Механізм цієї участі має специфічні юридичні підстави. Хоч територіальне самоврядування – це юридичне поняття, однак воно не має свого законодавчого визначення. Суть територіального самоврядування розкривається через організаційний і політичний аспекти.

Ключові слова: регіон, регіональний розвиток, самоврядування регіону, Україна.

Ничипорук Я. О необходимости регионального развития Украины. Региональное развитие является вопросом огромного значения, возникает прежде всего в связи со вступлением Польши в Европейский Союз,

но также должно стать вызовом для Украины. В целом можно считать, что региональное развитие является ростом потенциала экономики страны, оно предусматривает улучшение стандартов жизни жителей региона и рост его конкурентоспособности. Региональное развитие является в Польше задачей самоуправления воеводства. Следует помнить, что региональное развитие также станет элементом реформирования системы правосудия в Украине. В Польше регион имеет самоуправляемый характер, т. е. связан с системой единиц территориального самоуправления. Территориальное самоуправление участвует в реализации публичной власти. Механизм этого участия имеет специфические юридические основания. Хотя территориальное самоуправление является юридическим понятием, однако оно не имеет своего законодательного определения. Суть территориального самоуправления раскрывается через организационный и политический аспекты.

Ключевые слова: регион, региональное развитие, самоуправление региона, Украина.

РОЗДІЛ VI

Трибуна молодих учених

УДК 343.97:343.261-052

*І. Колб,
І. Пришко*

Щодо змісту сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язаної із забезпеченням особистої безпеки засуджених

Протидія злочинності в місцях позбавлення волі, зокрема забезпечення права засуджених на особисту безпеку, і процес розвитку кримінально-правової політики вимагає внесення відповідних коректив у здійснення оперативно-розшукової політики. Проаналізовано особливості, які характерні для сучасної оперативно-розшукової політики України в установах позбавлення волі та які пов'язані із забезпеченням права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку.

Ключові слова: кримінально-виконавче право, відбування покарання, боротьба зі злочинністю, забезпечення особистої безпеки засуджених, Державна кримінально-виконавча служби України.

Постановка наукової проблеми та її значення. Постановка зазначеного питання в цій роботі та в такій площині є необхідною умовою вироблення й обґрунтування пропозицій, спрямованих на вдосконалення діяльності оперативних підрозділів Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України), зокрема із забезпечення права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку. З іншого боку, ураховуючи, що досі щодо змісту оперативно-розшукової політики в установах виконання покарання (УВП) в науці ґрунтовних досліджень не проведено та не існує одностайності думок з означеної проблематики, визначення цього питання в якості предмета вивчення із цього дослідження є вкрай важливим завданням.

Формулювання мети та завдань статті. Дослідження системи правових, організаційних, тактичних та психологічних заходів, спрямованих на забезпечення особистої безпеки засуджених як складових частин змісту сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю в установах відбування покарання – **мета** цієї статті.

Завдання статті: 1) з'ясування впливу кримінально-правової політики на забезпечення особистої безпеки засуджених; 2) аналіз оперативно-розшукової політики та оперативно-розшукової діяльності в установах позбавлення волі; 3) напрацювання пропозицій і рекомендацій із метою внесення коректив у здійснення боротьби зі злочинністю, пов'язаної із забезпеченням особистої безпеки засуджених.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Із прийняттям Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [1] і КВК України (ст. 104 «Оперативно-розшукова діяльність у колоніях») та закріпленням у цих нормативно-правових актах правових й організаційних засад здійснення оперативно-розшукової діяльності (ОРД) оперативними підрозділами УВП, зазначена діяльність у місцях позбавлення волі набула легітимного характеру та стала важливим засобом реалізації оперативно-розшукової політики й невід'ємною частиною кримінально-виконавчої діяльності, зокрема в частині забезпечення права засуджених на особисту безпеку. У зв'язку з цим варто погодитись із науковцями (К. К. Горяїнов, В. С. Овчинський, Г. К. Синілов, А. Ю. Шумилов), які вважають, що оперативно-розшукова політика є складником кримінальної політики, тобто політики держави у сфері боротьби зі злочинністю [2, с. 89]. Остання, складаючи один з елементів внутрішньої політики держави, визначає основні напрями, цілі та

засоби впливу на злочинність у місцях позбавлення волі через формування кримінального, кримінально-процесуального й кримінально-виконавчого законодавства та практики їх застосування, а також за допомогою розробки й реалізації заходів, спрямованих на запобігання злочинності, у тому числі формами, силами та засобами ОРД [3, с. 32].

Як свідчить історія, оперативно-розшукова політика й практика її реалізації є старими, як світ, і вони завжди сприймалися людьми як таємне висліжування та пошук злочинців [4, с. 7]. Зокрема, перша інформація про її існування, що зібрана О. М. Бандуркою, наводиться в релігійних джерелах [5, с. 10–11]. Так, у Біблії (Книга Старого Завіту. Четверта книга Мойсея. Глава 13, ст. ст. 3, 18–30, 1990) розповідається про те, що Мойсей послав декількох своїх прихильників (дванадцять спостерігачів) на землю Ханаан для того, щоб вони встановили, яка чисельність її жителів, оборона міст, родючість ґрунту тощо. Через сорок днів посланці повернулись і, доповівши про результати розвідки, підкріпили свою розповідь зразками землі Ханаанської.

Проте, як показує практика, оперативно-розшукова політика, як і інші види політики у сфері протидії злочинності, завжди була похідною від кримінально-правової політики й тісно взаємопов'язана з нею [6, с. 82; 16]. Унаслідок цього перенос акценту на ті чи інші сторони протидії злочинності в місцях позбавлення волі, зокрема з питань, пов'язаних із забезпеченням права засуджених на особисту безпеку, і процес розвитку кримінально-правової політики вимагає внесення відповідних коректив у здійснення оперативно-розшукової політики. Так, прийняття Закону України від 15 квітня 2008 року «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [7] та нового КПК обумовили в сучасних умовах й видозміну змісту оперативно-розшукової політики в УВП, а саме: каральний (репресивний) характер ОРД усе більше замінюється на профілактичний зміст оперативно-розшукових заходів у цьому контексті та охорону законних прав засуджених [8].

У цілому оперативно-розшукова політика України орієнтує суб'єктів її реалізації на протидію злочинності за допомогою спеціальних оперативно-розшукових засобів. При цьому, як зазначають науковці (О. Ф. Долженков, А. Ф. Душко, І. П. Козаченко), зміст оперативно-розшукової політики не зводиться тільки до правотворчості, сюди входить також і правозастосувальна діяльність [9, с. 12]. Зокрема, зміст оперативно-розшукової політики України визначається завданнями, які стоять перед цим видом політики у сфері протидії злочинності (у цьому випадку – в УВП), а також принципами, на яких вона ґрунтується. Останні мають специфічний характер – вони відображають загальні керівні засади кримінально-правової політики в галузі оперативно-розшукового права, які, будучи закріпленими в нормах права, стають принципами ОРД [10, с. 11]. Крім цього, здійснення оперативно-розшукової політики передбачає виявлення та обґрунтування соціальної обумовленості законопроектів і чинних норм оперативно-розшукового законодавства України. При такому підході оперативно-розшукова політика має бути тісно пов'язана із законодавчою та правозастосувальною практикою, складати основу формування оперативно-розшукових заходів і максимально відповідати реальним потребам суспільства й держави. Таким чином у загальних рисах формується та реалізується оперативно-розшукова політика України у цілому й у сфері протидії злочинності (у цьому випадку – щодо забезпечення права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку).

Узагальнення різноманітних доктринальних джерел дало можливість вивести таке визначення оперативно-розшукової політики України в УВП у контексті предмета цього дослідження, а саме: «Це відповідний напрям правотворчої діяльності держави й правозастосувальної діяльності оперативних підрозділів УВП і вироблення та застосування оперативно-розшукових заходів щодо протидії злочинам із боку осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, та забезпечення права засуджених на особисту безпеку». При цьому слід зауважити й погодитись із фахівцями з означеної тематики (Є. А. Дідоренко, А. С. Кириченко, Б. Г. Розовський) із тим, що є два аспекти проведення ОРД у цьому напрямі, а саме: правовий (на практиці він являє собою правове регулювання цієї діяльності та безпосереднє застосування правових норм у процесі її здійснення) і процесуально-виховний (організація й тактика здійснення гласних і негласних ОРЗ та застосування оперативних й оперативно-технічних засобів) [11, 24].

Водночас заслуговує на увагу й інший підхід, автором якого є Д. Й. Никифорчук, а саме: введення в новому КПК України інституту негласних слідчих (розшукових) дій дасть змогу розв'язати низку проблемних питань, що нині існують у чинному законодавстві та практиці правоохоронної

діяльності, зокрема зблизить ОРД та кримінальний процес [12, с. 4]. Це, зі свого боку, обумовлює основні особливості, характерні для сучасної оперативно-розшукової політики України в УВП та пов'язані із забезпеченням права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку, а саме:

а) регламентація загальних питань здійснення ОРД, яка здійснюється відкритими нормативно-правовими актами, основними з яких є Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність в колоніях»;

б) чітке визначення суб'єктів ОРД в УВП (працівники оперативних підрозділів) та їх компетенції;

в) регламентація законом переліку оперативно-розшукових заходів;

г) залучення громадськості та окремих осіб до надання сприяння оперативним підрозділам УВП;

г) вимоги суворого дотримання законності в діяльності суб'єктів ОРД в УВП (ст. 19 Конституції України, ст. 5 КВК України, ст. 4 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» й ін.);

д) обмеження конституційних прав засуджених у процесі здійснення ОРД тільки на підставі закону та в установленому порядку [13, с. 90].

Як у свій час Ф. Лист визначив кримінально-правову політику як самостійну гілку науки кримінального права [14, с. 7], так і в сьогоденні оперативно-розшукову політику в УВП слід, як видається, віднести до предмета дослідження теорії ОРД, яка поряд з іншими питаннями має вивчати й оперативно-розшукову політику, що реалізується окремим визначенням у законі правоохоронним органом. При такому підході реалізація оперативно-розшукової політики в УВП матиме суттєвий вплив на теорію ОРД, а на окремих стадіях може мати вирішальне значення для визначення певних напрямів подальшого розвитку оперативно-розшукової науки у сфері забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина, зокрема права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку в УВП. Так, зміни оперативно-розшукової політики, що привели до прийняття законодавства про ОРД, у тому числі ст. 104 КВК України «Оперативно-розшукова діяльність в колоніях», вивели теорію оперативної роботи (розшукової, агентурної та ін.) за межі виключно секретної категорії й легалізували появу нового розділу у вітчизняній науці — теорії ОРД в УВП [15].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Виходячи з того, що в законодавстві з питань ОРД реалізуються на сьогодні загальні завдання — цілі оперативно-розшукової політики в УВП (ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 104 КВК України ін.), варто, у зв'язку з цим, здійснити системні заходи, обумовлені змістом сучасної кримінально-правової політики, які спрямовані на вдосконалення системи заходів життєдіяльності у виправних колоніях.

Оперативно-розшукова політика України в УВП (у контексті предмета цього дослідження) — це відповідний напрям правотворчої діяльності держави й правозастосувальної роботи оперативних підрозділів УВП із вироблення та застосування оперативно-розшукових заходів щодо протидії злочинам із боку осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, та забезпечення права засуджених на особисту безпеку.

Оперативно-розшукова політика має бути тісно пов'язана із законодавчою й правозастосувальною практикою, складати основу формування оперативно-розшукових заходів і максимально відповідати реальним потребам суспільства й держави. До основних особливостей, що характерні для сучасної оперативно-розшукової політики України в установах позбавлення волі та які пов'язані із забезпеченням права засуджених до позбавлення волі на особисту безпеку, автори відносять: а) регламентацію загальних питань здійснення оперативно-розшукової діяльності, яка здійснюється відкритими нормативно-правовими актами; б) чітке визначення суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань та їх компетенції; в) регламентацію законом переліку оперативно-розшукових заходів; г) залучення громадськості та окремих осіб до надання сприяння оперативним підрозділам в установах виконання покарань; г) вимоги суворого дотримання законності в діяльності суб'єктів оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань; д) обмеження конституційних прав засуджених у процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності тільки на підставі закону та в установленому порядку.

Джерела та література

1. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303.

2. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горянова, В. С. Овчинского, Г. К. Сенилова, А. Ю. Шумилова. – [2-е изд., доп. и перераб.] – М. : ИНФРА – М, 2004. – 768 с.
3. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-виконавчої політики України : монографія / П. Л. Фріс ; за заг. ред. М. В. Костицького. – К. : Атіка, 2005. – 124 с.
4. Долженков А. Ф. Оперативно-розыскная деятельность как государственно-правовая форма борьбы с преступностью / А. Ф. Долженков, Ф. К. Душко [и др.]. – Одесса : ОГУ, 1994. – 164 с.
5. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник / О. М. Бандурка. – Х. : Вид-во нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – Ч. 1. – 336 с.
6. Сучасна кримінально-виконавча політика України : монографія. – 2-ге вид., виправл. та переробл. / за заг. ред. О. Г. Колба. – Луцьк : П. П. Іванюк В. П., 2008. – 210 с.
7. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15 квітня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236.
8. Становлення системи негласного розслідування у кримінально-процесуальному законодавстві України : матеріали круглого столу (Київ, 07.10.2011 р.). – К. : ФОП Ліпкан О. С., 2011. – 168 с.
9. Долженков О. Ф., Оперативно-розшукова діяльність як правоохоронна функція кримінальної міліції / О. Ф. Долженков, Ф. К. Душко, І. П. Козаченко. – Одеса : НДРВВ ОІВС, 2000. – 172 с.
10. Давыдов Я. Оперативно-розыскная деятельность : конспект лекций / Я. Давыдов. – М. : Приор-издат, 2005. – 224 с.
11. Дидоренко Е. А. Процессуальный статус ОРД в уголовном судопроизводстве / Е. А. Дидоренко, А. С. Кириченко, Б. Г. Розовський. – Луганск : РИО ЛНВД, 2000. – 187 с.
12. Негласні слідчі (розшукові) дії : [курс лекцій] / Д. Й. Никифорчук, С. І. Ніколаюк, О. І. Козаченко та ін. ; за заг. ред. Д. Й. Никифорчука. – К. : НАВС, 2012. – 138 с.
13. Сліпченко В.І. Перспективи реформування оперативно-розшукової діяльності (в контексті розробки нового КПК України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.corp-lguvd.ua/d120108.html>.
14. Лист Ф. Задачи уголовной политики. Преступления как социально-патолоическое явление / Ф. Лист. – М. : ИНФРА – М, 2004. – 188 с.
15. Богатирьов І. Г. Діяльність оперативних підрозділів установ виконання покарань щодо виявлення осіб, схильних до вчинення злочину / І. Г. Богатирьов // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ : зб. наук. пр. – 2006. – № 4(30). – С. 275–281.
16. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика України : автореф. ... дис. д-ра юрид. наук / 12.00.08. – К. : КНУВС, 2006. – 36 с.

Колб И., Пришко И. Относительно содержания современной политики в области борьбы с преступностью, связанной с обеспечением личной безопасности осуждённых. Противодействие преступности в местах лишения свободы, в частности обеспечение права осуждённых на личную безопасность, и процесс развития криминально-правовой политики требует внесения соответствующих корректив в осуществление оперативно-розыскной политики. Оперативно-розыскную политику в учреждениях лишения свободы следует отнести к предмету исследования теории оперативно-розыскной деятельности. К основным особенностям, что характерны для современной оперативно-розыскной политики Украины в учреждениях лишения свободы и которые связаны с обеспечением права осуждённых к лишению свободы на личную безопасность, авторы относят: а) регламентацию общих вопросов осуществления оперативно-розыскной деятельности, которая осуществляется открытыми нормативно-правовыми актами; б) чёткое определение субъектов оперативно-розыскной деятельности в учреждениях выполнения наказаний и их компетенции; в) регламентацию законом перечня оперативно-розыскных мероприятий; г) привлечение общественности и отдельных личностей к предоставлению содействия оперативным подразделениям в учреждениях выполнения наказаний; г) требования строгого соблюдения законности в деятельности субъектов оперативно-розыскной деятельности в учреждениях выполнения наказаний; д) ограничение конституционных прав осуждённых в процессе осуществления оперативно-розыскной деятельности только на основании закона и в установленном порядке.

Ключевые слова: криминально-исполнительное право, отбывание наказания, борьба с преступностью, обеспечение личной безопасности осужденных, Государственная криминально-исполнительная служба Украины.

Kolb I., Pryshko I. To the Content of Contemporary Policy of the Fight Against Crime Connected with the Providing the Prisoners' Personal Security. In order to combat the crime in prisons, in particular to ensure prisoners' rights to personal security, and to develop criminal justice policy it is obligatory to provide appropriate adjustments to the implementation of operational policies. Operatively-search policy in penitentiaries should be attributed to the subject of the study of the theory of operational activities. The main features that characterize modern operational policy of Ukraine in penitentiaries are associated with the provision of law sentenced to imprisonment for personal security. Among them the authors defines: a) the general regulation on the implementation of operational activities is

open regulations; b) a distinct definition of entities of operational activities in penal institutions and their competencies; c) regulation law list search operations; d) public participation and individuals to assist operational units penal institutions; g) requirements for strict observance of legality in the activity of operational activities in penal institutions; e) limit the constitutional rights of prisoners in the course of operational activities only by law and in accordance with the established procedure.

Key words: crime prevention, to protect the personal safety of prisoners, penal law, punishment, the State Penitentiary Service of Ukraine.

УДК 347.631

Ю. Коренга

Одностороння відмова від договору сурогатного материнства

У статті вивчено доктринальне осмислення інституту односторонньої відмови від договору сурогатного материнства батьками-замовниками. Дослідження проведено в контексті порівняльного аналізу відмови від цивільно-правових договорів загалом та договорів сурогатного материнства зокрема. Вивчено питання юридичної можливості таких дій та їх правові наслідки.

Ключові слова: сурогатне материнство, сурогатна мати, договір сурогатного материнства, батьки-замовники, одностороння відмова від договору.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання про односторонню відмову від договору та розірвання договору достатньо активно досліджується в науці цивільного права. Проте вивчення проблеми односторонньої відмови від договору сурогатного материнства є нагальним у сучасних правових дослідженнях.

Мета статті – обґрунтувати можливість здійснення таких дій батьками-замовниками та способи юридичного реагування на ці обставини.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Досліджено такі роботи вітчизняних учених-юристів, як «Категорія відмови в цивільному праві» І. В. Спасибо-Фатеевої, «Одностороння відмова від договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів» Т. В. Боднара й «Одностороння відмова від договору в контексті проблеми правових наслідків порушення зобов'язання» П. А. Меденцева.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. І. В. Спасибо-Фатеева досить ґрунтовно вивчала питання відмови в цивільному праві [1]. Науковець указує, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) оперує поняттями «відмова від договору», «відмова від правочину», «відмова від зобов'язання», має місце й відмова від тих або інших дій і деякі інші випадки відмов. Правова природа «відмови» залишається недостатньо дослідженою, а механізм її застосування – невизначеним і суперечливим.

Розглядаючи це питання в контексті зв'язку із сурогатним материнством, вважаємо, що не варто розмежовувати відмову від правочину та припинення договору, адже в цьому розрізі вказані поняття не розмежовуються, вини вибудовують логічну послідовність. При відмові від договору сурогатного материнства сторони проходять такі стадії:

- 1) відмова (від правочину);
- 2) розірвання (договору);
- 3) припинення (зобов'язання);

Інститут відмови від договору здавна відомий у цивілістиці та активно застосовувався на практиці, однак його суть не була чітко окресленою й залишається надалі до певної міри не визначеною. Чинний ЦК України передбачає такі основні види односторонньої відмови від договору, як: 1) санкція за порушення умов договору другою стороною; 2) право на вчинення односторонньої відмови без застосування заходів цивільно-правової відповідальності; 3) безпідставна відмова від договору за відсутності порушень умов договору другою стороною з покладенням на сторону, що відмовилася, негативних правових наслідків, передбачених договором або законом [2, с. 23].

Видова належність односторонньої відмови від договору впливає на визначення правової природи останньої. На думку Т. В. Боднар, оскільки не будь-яка одностороння відмова від договору є способом самозахисту цивільних прав та інтересів, для визнання за односторонньою відмовою способу самозахисту цивільних прав необхідні такі передумови: по-перше, наявність порушення, невизнання або оспорування цивільного права особи; по-друге, одностороння відмова має виходити від особи, чиє право порушене, не визнається або оспорується; по-третє, наслідком застосування односторонньої відмови є захист порушеного, невизнаного або оспоруваного права особи способом, установленим договором або законом [3, с. 42].

Т. В. Боднар розглядає односторонню відмову від договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. Водночас дослідниця зазначає, що правовими наслідками односторонньої відмови від договору в одних випадках є зміна договору й припинення договору (у контексті ст. 16 ЦК України – зміна правовідношення та припинення правовідношення).

Автор звертає увагу на те, що ЦК України (ч. 3 ст. 651) передбачає різні правові наслідки односторонньої відмови від договору в разі його порушення: у разі відмови від договору частково – зміну умов договору; у разі відмови від договору в повному обсязі – розірвання договору. Отже, в обох випадках односторонньої відмови маємо справу зі способами захисту порушених цивільних прав, передбаченими, відповідно, п. 6 і 7 ч. 2 ст. 16 ЦК України – зміною правовідношення та припиненням правовідношення, які в разі їх застосування стороною договору набувають характеру способів самозахисту. Проте лише цими двома способами самозахист цивільних прав й інтересів у випадку односторонньої відмови від договору не обмежується. Способами самозахисту в зазначеному випадку можуть бути: а) припинення дії, яка порушує право (п. 3 ч. 2 ст. 16 ЦК України); б) відновлення становища, яке існувало до порушення (п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК України); примусове виконання обов'язку в натурі (п. 5 ч. 2 ст. 16 ЦК України) [114, с. 40].

Як бачимо, Т. В. Боднар розглядає односторонню відмову від договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів. Водночас вона зазначає, що правовими наслідками односторонньої відмови від договору в одних випадках є зміна договору й припинення договору (у контексті ст. 16 ЦК України – зміна правовідношення та припинення правовідношення). На перший погляд, може скластися враження, що тут існує певна помилка, адже правовими наслідками одних способів захисту є інші способи захисту. Проте, на нашу думку, жодної помилки тут немає, оскільки, по-перше, захист цивільних прав може здійснюватися через учинення не лише однієї, а й кількох юридично значущих дій; по-друге, цивільне право дає змогу використовувати кілька способів для захисту одного порушеного права. Крім того, тут потрібно звернути увагу на таке. Власне відмова від договору сурогатного материнства за своєю правовою природою в одних випадках може розглядатися як захід оперативного впливу, який суб'єкт договірної правовідношення може застосувати без звернення до компетентних органів, тобто як захід самозахисту, в інших випадках (коли відбувається взаємна відмова сторін від договору через укладення правозмінювального або правоприпинювального правочину) відмова від цього договору буде одним із засобів зміни або припинення договірної зобов'язання.

Відповідно до п. 2 ст. 214 ЦК України, особи, які вчинили дво- або багатосторонній правочин, мають право відмовитися від нього за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом. Як зазначається в коментарі до ЦК України, відмова від договору допускається за взаємною згодою сторін, а також у випадках, передбачених законом. Але слід ураховувати, що, згідно зі ст. 651 ЦК України, відмова від договору (розірвання договору) можлива й на інших підставах. Зокрема, у самому договорі можуть бути передбачені підстави, за яких договір може бути припинений в односторонньому порядку за ініціативою однієї зі сторін. Наприклад, у договорі може бути застережене право особи відмовитися від договору, якщо він не виконується відповідно до встановлених строків, боржник не виконує окремих умов договору тощо. У випадку розбіжностей оцінки сторонами достатності підстав для односторонньої відмови від договору спір вирішується судом. Варто звернути увагу на те, що свобода відмови від договору зберігається в тому разі, якщо його умови виконані сторонами повністю [4, с. 220]. Відповідно до цього коментаря, звернемося до статті 651 ЦК України. Пункт перший визначає, що в разі порушення зобов'язання однією стороною друга має право частково або в повному обсязі відмовитися від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законодавством.

Є. О. Харитонов дає таке роз'яснення цієї статті. За загальним правилом не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язання. Проте в деяких випадках, передбачених законом, зобов'язання може припинитися за волевиявленням однієї зі сторін. Так, відповідно до статті 611 ЦКУ, одностороння повна або часткова відмова від зобов'язання є одним із можливих наслідків порушення зобов'язання. За своєю правовою природою одностороння відмова є засобом захисту постраждалої сторони, але не є мірою відповідальності. Право на одностороннє припинення зобов'язання, як правило, зумовлене порушенням іншою стороною своїх обов'язків. Так, зобов'язання за договором підяду може припинитися у зв'язку з відмовою замовника від договору, якщо підрядник не приступає вчасно до виконання договору або виконує роботу так повільно, що закінчення її в строк стає явно неможливим, а також якщо підрядник не усуне недоліки в роботі в установлений замовником строк. Підрядник, зі свого боку, може відмовитися від договору, якщо замовник, незважаючи на своєчасне й обгрунтоване застереження з боку підрядника, у відповідний строк не змінить указівок про спосіб виконання роботи або не усуне інших обставин, які загрожують міцності або придатності виконуваної роботи. Отже, одностороння відмова від виконання зобов'язання може застосовуватися незалежно від вини порушника, але лише у випадках, установлених договором або законом. Одностороння відмова від зобов'язання відбувається внаслідок самого факту її здійснення й не потребує звернення до суду.

Відмова (повна або часткова) постраждалої сторони від зобов'язання не звільняє порушника від відповідальності (відшкодування збитків, моральної шкоди, сплати неустойки), якщо сторона, яка порушила зобов'язання, є винною в його порушенні [5, с. 607–608]

До особливостей договору про надання послуг належить можливість односторонньої відмови від виконання договору. Тому варто проаналізувати можливість відмови від виконання договору батьками-замовниками та їх цивільно-правову відповідальність за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань за договором. Отже, можна допустити той факт, що сурогатна матір не-сумлінно виконувала свої обов'язки (надала неправдиву інформацію про стан свого здоров'я, відмовлялася виконувати приписи лікаря, свідомо створювала загрозу для життя та здоров'я плода – палила, уживала алкоголь, наркотичні речовини тощо) або ж у самому договорі були передбачені підстави щодо відмови від нього, то батьки-замовники мають юридичну можливість здійснити таку дію. Проте компенсація витрат сурогатній матері у випадку відмови від договору не є відповідальністю в цьому випадку. Указані дії можна визначити як повернення сторін у початкове положення, коли в силу неможливості повернути стороні отримане в натурі іншою стороною виникає зобов'язання виплати грошової компенсації. Цивільний кодекс не уточнює обставин, за наявності яких замовник має право вчинити такі дії. Наприклад, відсутня вказівка на період часу, протягом якого відсутня така відмова. Очевидно, що вона може бути здійснена в будь-який час як до початку надання послуги, так і в процесі її здійснення.

Як указує А. А. Мірошник, такий підхід є правильним, адже не можна примусити особу використати ту послугу, яка їй не потрібна [6, с. 25]. Однак у випадку сурогатного материнства з такою позицією важко погодитися, адже відшкодування фактично понесених витрат сурогатній матері у випадку відмови генетичних батьків від народженої для них дитини навряд чи можна розглядати як адекватний спосіб захисту прав виконавця.

Випадків відмови батьків-замовників від новонародженого в Україні не було, проте в Російській Федерації в одній із клінік репродуктивної медицини мав місце подібний випадок. Як зазначають автори тез щодо програми сурогатного материнства, «на прохання генетичних батьків у зв'язку зі зміною соціальних обставин та згодою сурогатної матері вагітність останньої була перервана на 10 / 11 неділі вагітності» [6, с. 26.].

Висновки й перспективи подальшого дослідження. Отже, якщо звернутися до норм права, то зобов'язання генетичних батьків забрати дитину, котра народжена сурогатною матір'ю, не визначено на законодавчому рівні, тому відмова генетичних батьків від дитини вкладається в рамки поняття «відмова від договору», за яку відповідальність не наступає.

Джерела та література

1. Спасибо-Фатеева І. В. Категорія відмови в цивільному праві / І. В. Спасибо-Фатеева // Проблеми цивільного права [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/varnu/2011_3/9Spasibo.pdf

2. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 896 с.
3. Боднар Т. В. Одностороння відмова від договору як спосіб захисту цивільних прав та інтересів / Т. В. Боднар // Міжнародна науково-практична конференція «Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Одеса, 30 трав. 2008 р.) / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Астропринт, 2008. – С 38–42.
4. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. – Х. : ТОВ «Одісей», 2007. – 1200 с.
5. Мирошник А. А. Возмездное оказание услуг в гражданском праве России : дис. ... канд. юрид. наук : спец. : 12.00.03. / А. А. Мирошник. – Саратов, 2003 – С. 25.
6. Ісакова Е. В. Досвід реалізації програми «Сурогатне материнство»/ Е. В. Ісакова, В. С. Корсак // Проблеми репродукції. – 2001. – № 3. – С. 26.

Коренга Ю. Односторонний отказ от договора суррогатного материнства. В работе детально изучен институт одностороннего отказа от договора суррогатного материнства родителями-заказчиками. Исследование проводится в контексте сравнительного анализа отказа от гражданско-правовых договоров в целом и договоров суррогатного материнства в частности. Анализируются вопросы юридической возможности таких действий и их правовые последствия, ведь обязательства генетических родителей забрать ребёнка, рожденного суррогатной матерью, не определены на законодательном уровне. Поэтому отказ генетических родителей от ребёнка укладывается в рамки понятия «отказ от договора», за которую ответственность не наступает. Поэтому разработка возможных оснований отказа от договора является ключевым механизмом в решении проблемы нарушения договорных условий суррогатного материнства и установлении механизмов защиты детей, рождённых с помощью данной программы.

Ключевые слова: суррогатное материнство, суррогатная мать, договор суррогатного материнства, родители-заказчики, односторонний отказ от договора.

Korenga I. Unilateral Termination of the Contract of Surrogacy. Paper is devoted to a detailed study of the Institute of unilateral rejection of surrogacy contract father's customers. Research conducted in the context of comparative analysis of non-civil contracts in general and in particular surrogacy contracts. Analyzes the legal possibility of such actions and their legal consequences. After all obligations of genetic parents to take the child born by a surrogate mother is not defined in law. The denial genetic parents of the child is placed in the scope of an «abandonment of the contract», for which responsibility is not provided. Therefore, the development of possible reasons for the refusal of the contract is the key to solving the problem of violation of contractual terms and conditions of surrogacy and the establishment of mechanisms for the protection of children born with the help of this program.

Key words: surrogacy, surrogate mother, surrogate motherhood contract, fathers contracting, unilateral refusal to contract.

УДК 343.5:343.163

A. Kiełtyka

Ochrona ofiar przemocy domowej w działalności prokuratury

Przemoc w rodzinie występuje często i jest trudna do zwalczania. Szczególnego znaczenia nabierają wszelkie formy pomocy, która może być udzielana jej ofiarom. Przewiduje je między innymi ustawa z 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Przepisy tej ustawy, a także innych aktów prawnych umożliwiają prokuraturze, podejmowanie szeregu działań w interesie ofiar przemocy.

Słowa kluczowe: ofiara przemocy domowej, przeciwdziałanie przemocy, prokuratura

Przedstawienie problemu naukowego i jego znaczenie. Prawo karne, którego realizacja wiąże się zasadniczymi celami działalności prokuratury [1], od dawna nastawione było na ściganie przestępstw związanych z przemocą w rodzinie. Samo uznanie, że przemoc w rodzinie jest przestępstwem, nie było jednak wystarczające do jej zapobiegania. Niezbędne stało się udoskonalenie systemu prawnego, który zapewniałby nie tylko ściganie sprawców, ale również ochronę ofiar przemocy.

«Uznając, że przemoc w rodzinie narusza podstawowe prawa człowieka, w tym prawo do życia i zdrowia oraz poszanowania godności osobistej, a władze publiczne mają obowiązek zapewnić wszystkim

obywatelom równe traktowanie i poszanowanie ich praw i wolności, a także w celu zwiększania skuteczności przeciwdziałania przemocy w rodzinie», w dniu 29 lipca 2005 r. uchwalono ustawę o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie [2]. Ustawa przede wszystkim określiła: zadania w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie; zasady postępowania wobec osób dotkniętych przemocą w rodzinie oraz zasady postępowania wobec osób stosujących przemoc w rodzinie [3].

Ustawa z dnia 29 lipca 2005 r., pomimo stosunkowo krótkiego okresu obowiązywania, została kilka razy poważnie znowelizowana [4]. Istotnego znaczenie nabierają także wprowadzone w ostatnim czasie zmiany innych przepisów, powiązanych ze stosowaniem ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, przede wszystkim: Kodeksu karnego, Kodeksu postępowania karnego, Kodeksu karnego wykonawczego, Kodeksu postępowania cywilnego, Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, ustawy o Policji, ustawy o pomocy społecznej, ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych, ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

Treść główna i uzasadnienie wyników badania. Powszechnie przyjmuje się, że zjawisko przemocy w rodzinie (zwanej także przemocą domową) stanowi jedną z najcięższych form naruszenia praw człowieka, w tym prawa ofiary do bezpieczeństwa i do niepoddawania się przemocy. Skala tego zjawiska jest ogromna i trudna do określenia. Po części odzwierciedlają ją publikowane statystyki policyjne i sądowe, wyniki prowadzonych badań opinii publicznej a także powszechnie dostępna wiedza czerpana z mediów.

Liczba ofiar przemocy domowej, według procedury «Niebieskiej Karty», w 2011 r. to 113 546 osób (w 2010 r. – 134 866, a w 2009 r. – 132 796 osób); w tym 70 730 kobiet (w 2010 – 82 102), 10. 718 mężczyzn (w 2010 – 12 651), 32 098 małoletnich do 18. roku życia (w 2010 – 40 113).

Liczbę sprawców przemocy domowej w 2011 r. oceniono na 71 914 osób (w 2010 r. – 83 390 osób), w tym 68 248 mężczyzn (w 2010 – 79 204), 3 471 kobiet (w 2010 r. – 3 981) i 195 nieletnich (w 2010 r. – 205).

W 2011 r. Policja przeprowadziła 610 941 interwencji domowych (w 2010 – 586 062, w 2009 r. – 573 834), w tym 92 495 dotyczących przemocy w rodzinie (w 2010 r. – 83 488, a w 2009 r. – 81 415).

Jak wiadomo ścisły związek z przemocą w rodzinie ma nietrzeźwość sprawców. Liczba sprawców przemocy domowej będących pod wpływem alkoholu w 2011 r. to 45 274 osób (w 2010 r. – 54 030, w 2009 r. – 54 201). Do izb wytrzeźwień, w związku ze stosowaniem przemocy w rodzinie, przewieziono w 2011 r. 9 965 osób (w 2010 r. – 12 789), a do policyjnych pomieszczeń dla zatrzymanych do wytrzeźwienia 21 201 osób (w 2010 – 23 846).

Policja kierowała liczne informacje o ujawnionych przypadkach przemocy do różnego rodzaju instytucji i organizacji; w 2011 r. – 101 830 w tym: do ośrodków pomocy społecznej – 42 811, do gminnych komisje rozwiązywania problemów alkoholowych – 25 213, do organizacji pozarządowych – 8876 [5].

Liczba wszczętych postępowań przygotowawczych o przestępstwo z art. 207 § 1–3 k.k. w 2011 r. to 29 958 (w 2010 r. to 30 534, w 2009 r. – 33 267, 2008 r. – 34 206, 2007 r. – 34 979, 2006 r. – 39 723, 2005 r. – 37 457, 2004 r. – 37 507, 2003 r. – 38 378, 2002 r. – 37 606, 2001 r. – 36 337, 2000 r. – 35 255, 1999 r. – 32 037. Za przestępstwo z art. 207 § 1 k.k. w 2010 r. skazano 13 569 osób (w 2009 r. – 14 506 osób).

Wiele przypadków przemocy w rodzinie kończy się tragicznie, co trzecie zabójstwo popełnione w Polsce jest skutkiem tzw. konfliktu w rodzinie (na przykład w roku 2010 na 686 zabójstw uważa się, że 235 z nich miało związek z przemocą domową).

Statystyki kryminalne są źródłem informacji wyłącznie o przestępczości ujawnionej. Poza nimi pozostaje cały szereg przestępstw, z różnych powodów, nieujawnionych. «Ciemna liczba przestępstw» występuje i to w niemałym zakresie w odniesieniu do czynów przeciwko rodzinie. Wśród różnych powodów nie informowania policji o zaistniałym przestępstwie wymienia się decyzję samej ofiary, która może współczuć sprawcy (np. jeśli sprawcą jest osoba jej znana, spokrewniona z nią czy też zaprzyjaźniona) bądź też przeciwnie, obawiać się jej późniejszej reakcji (np. strach przed zemstą). W przypadkach np. znęcania się nad członkiem rodziny, ofiara może czasami nie mieć świadomości, że dane zdarzenie jest przestępstwem [6].

Każde państwo jest zobowiązane zapobiegać aktom przemocy, także tym dokonywanym w rodzinie, i chronić ofiary tej przemocy. Sytuacja prawna pokrzywdzonego («ofiary») – także przemocy w rodzinie – stała się przedmiotem wielu międzynarodowych uregulowań. Warto tu wspomnieć o rezolucji 40 / 34 Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 29 listopada 1985 r., którą przyjęto Deklarację podstawowych zasad sprawiedliwości dla ofiar przestępstw i nadużyć władzy [7]. Deklaracja definiuje «ofiary» jako osoby, które indywidualnie lub zbiorowo poniosły uszczerbek na zdrowiu fizycznym lub psychicznym, doznały zaburzeń emocjonalnych, strat materialnych lub istotnego naruszenia swoich podstawowych praw w wyniku działania

lub zaniechania będącego naruszeniem ustaw karnych obowiązujących w państwach członkowskich. Konkretna osoba staje się ofiarą niezależnie od tego, czy sprawca został ujawniony, zatrzymany, oskarżony lub skazany i niezależnie od więzi rodzinnej łączącej sprawcę i ofiarę. Pojęcie «ofiara» obejmuje również, jeżeli zachodzi taka potrzeba, najbliższą rodzinę lub osoby pozostające na utrzymaniu bezpośredniej ofiary i osoby, które doznały krzywdy w sytuacji zagrożenia lub zapobiegnięcia wiktylizacji.

Ofiary przestępstw winny być właściwie traktowane i mieć zapewniony dostęp do sprawiedliwości bez względu na rasę, kolor, płeć, wiek, język, religię, obywatelstwo, przekonania polityczne i inne, wierzenia lub praktyki kulturowe, majątek, urodzenie lub status rodzinny, pochodzenie etniczne lub społeczne i inwalidztwo. Powinny być one traktowane ze współczuciem i względami dla ich godności. Są uprawnione do dostępu do mechanizmów sprawiedliwości i do odpowiedniego zadośćuczynienia za doznaną krzywdę. Powinno się umożliwić ofiarom przestępstw zadośćuczynienie w sposób szybki, sprawiedliwy, niekosztowny i dostępny oraz szczegółowo informować je o takich możliwościach. Przestępcy powinni dokonać sprawiedliwej restytucji na rzecz ofiar, ich rodzin lub osób pozostających na utrzymaniu. Państwo powinno dążyć do zapewnienia materialnej kompensacji co najmniej ofiarom, które doznały ciężkiego uszkodzenia ciała lub uszczerbku na zdrowiu w wyniku poważnych przestępstw, a także rodzinie, zwłaszcza tym osobom, pozostającym na utrzymaniu ofiar, które poniosły śmierć lub które dotknęło kalectwo w wyniku przestępstwa. Ofiary powinny otrzymywać niezbędną pomoc materialną, medyczną, psychologiczną i socjalną ze środków rządowych, społecznych lub lokalnych.

Pracownicy Policji, wymiaru sprawiedliwości, służby zdrowia i pomocy społecznej powinni być przeszkoleni w celu uczulenia ich na potrzeby ofiar oraz muszą posiadać wiedzę o tym jak zapewnić im odpowiednią i niezwłoczną pomoc.

Udział prokuratury w zwalczaniu przypadków przemocy w rodzinie i związana z tym ochrona ofiar, był i nadal pozostaje duży. Przede wszystkim najdalej idącym przypadkiem przemocy w rodzinie jest z pewnością przestępstwo znęcania się fizycznego lub psychicznego. Wejście w życie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie wpłynęło na sposób wykładni przepisu art. 207 k.k., przy uwzględnieniu wprowadzonego przez ustawę kontekstu prawno – człowieka [8].

Według danych statystycznych przestępczości w Polsce w 2010 r. skazano ogółem 412 930 osób (w 2009 r. – 410 269 osób). Natomiast za przestępstwo z art. 207 § 1 k.k. osądzono ogółem 16 239 osób (w 2009 r. – 17 413). Za przestępstwo z art. 207 § 1 k.k. w 2010 r. skazano 13 569 osób, z tego wymierzono:

- 193 kar grzywny samoistnej (w roku 2009 – 229),
- 712 kar ograniczenia wolności (w roku 2009 – 637),
- 12 664 kar pozbawienia wolności (w roku 2009 – 13 640), w tym:
- 1 603 bezwzględnych,
- 11 061 z warunkowym zawieszeniem ich wykonania.

Nadto: w 2010 r. uniewinniono 432 osoby oskarżone o przestępstwa z art. 207 k.k. (w roku 2009 – 501). W stosunku do 1 304 osób warunkowo umorzono postępowanie karne (w roku 2009 – 1365). Wobec 927 osób umorzono postępowanie (w roku 2009 – 1034).

W literaturze podkreśla się znaczący wpływ prokuratury na strukturę orzecznictwa w zakresie przestępstw z art. 207 § 1 k.k. Coraz bardziej popularny w ostatnich latach konsensualny sposób kończenia spraw sądowych, poprzez zastosowanie instytucji wniosku prokuratora o wydanie wobec sprawcy wyroku skazującego i orzeczenie uzgodnionej z oskarżonym kary lub środka karnego bez przeprowadzenia rozprawy (art. 335 § 1 k.p.k.), a także wniosku oskarżonego o wydanie wyroku skazującego i wymierzenie mu określonej kary lub środka karnego bez przeprowadzenia postępowania dowodowego (art. 387 § 1 k.p.k.) ma znaczący wpływ na kształt orzecznictwa sądów powszechnych [9].

Na zakres przestępczości w omawianym zakresie ma również wpływ aktywność ustawodawcy. Ze stosowaniem przemocy w rodzinie ma związek, dodany do Kodeksu karnego z dniem 6 czerwca 2011 r. art. 190a dotyczący przestępstwa stalkingu [10]. Polega ono przede wszystkim na uporczywym nękanii innej osoby i wzbudzaniu poczucie zagrożenia lub istotnym naruszaniu jej prywatności [11].

W przypadku przestępstw przeciwko rodzinie znaczenia – także dla ochrony praw pokrzywdzonych – nabiera możliwość stosowania instytucji przewidzianych art. 39 k.k., 41a k.k., 67 k.k. i 72 k.k.

Art. 39 k.k. wymienia wśród środków karnych m. in.: obowiązek powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zakaz kontaktowania się z określonymi osobami, zakaz zbliżania się do określonych osób lub zakaz opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu [12].

Dodatkowo wprowadzono do kodeksu karnego nowy – samodzielny – środek karny w postaci nakazu opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym (art. 39 pkt 2e k.k.). Nakaz nie pozbawia sprawcy jego własności, a jedynie uniemożliwia czasowe i faktyczne korzystanie z niego. Niepodporządkowanie się nakazowi wyczerpuje znamiona występuku z art. 244 k.k. [13].

Zakazy i nakaz mogą być stosowne wobec skazanego łącznie lub odrębnie i spełniają przede wszystkim funkcje ochronną i zabezpieczającą. Z jednej strony chodzi o ochronę osób pokrzywdzonych, z drugiej o oddziaływanie prewencyjne na sprawcę [14].

Sąd może orzec obowiązek powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zakaz kontaktowania się z określonymi osobami, zakaz zbliżania się do określonych osób, zakaz opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu lub nakaz opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym w razie skazania za przestępstwo przeciwko wolności seksualnej lub obyczajności na szkodę małoletniego lub inne przestępstwo przeciwko wolności oraz w razie skazania za umyślne przestępstwo z użyciem przemocy, w tym przemocy przeciwko osobie najbliższej (art. 41a § 1 k.k.).

Sąd orzeka te obowiązki w razie skazania na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania za przestępstwo przeciwko wolności seksualnej lub obyczajności na szkodę małoletniego (art. 41a § 2 k.k.).

Sąd może orzec obowiązek powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zakaz kontaktowania się z określonymi osobami, zakaz zbliżania się do określonych osób lub zakaz opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu na zawsze w razie ponownego skazania sprawcy w warunkach określonych w art. 41a § 2 k.k. (art. 41a § 3 k.k.).

Określone obowiązki (wymienione w art. 72 § 1 pkt 1–3, 5–6 a, 7 a lub 7 b k.k.) można nałożyć również przy warunkowym umorzeniu postępowania karnego (art. 67 § 3 k.k.).

Przepis art. 72 § 1 k.k. określa obowiązki skazanego w razie warunkowego zawieszenia wykonania orzeczonej kary, m. in.: przeproszenie pokrzywdzonego; wykonywanie ciężącego na nim obowiązku łżenia na utrzymanie innej osoby; powstrzymanie się od nadużywania alkoholu lub używania innych środków odurzających; poddanie się leczeniu, w szczególności odwykowemu lub rehabilitacyjnemu, albo oddziaływaniom terapeutycznym; uczestnictwo w oddziaływaniach korekcyjno-edukacyjnych; powstrzymanie się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach; powstrzymanie się od kontaktowania się z pokrzywdzonym lub innymi osobami w określony sposób lub zbliżania się do pokrzywdzonego lub innych osób; opuszczenie lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym.

Pozycja ofiary przestępstwa (pokrzywdzonego) była od dawna w centrum zainteresowania prokuratury. Warto tu chociażby wymienić wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 20 lutego 2009 r. w sprawie działań na rzecz pokrzywdzonego [15]. Wydanie tych wytycznych było zainspirowane m. in. zaleceniami zawartymi w Decyzji ramowej Rady 2001 / 220 / WSiSW z dnia 15 marca 2001 r. w sprawie pozycji ofiar w postępowaniu karnym [16].

Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, chroniąc między innymi ofiary tej przemocy, nałożyła na organy prokuratury określone i ważne zadania, często stanowiące istotną nowość w stosunku do poprzednio obowiązujących uregulowań prawnych.

Przede wszystkim wprowadzony do ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie nowy art. 8a [17] nałożył na Prokuratora Generalnego obowiązek opracowywania i wydawania, co najmniej raz na dwa lata, wytycznych dotyczących zasad postępowania powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Przepis ten podkreśla rolę prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie, która do tej pory również była znacząca i wynikała głównie z realizacji przepisów ustawy o prokuraturze oraz prawa karnego.

Według art. 10 ust. 1 i 2 ustawy o prokuraturze Prokurator Generalny kieruje działalnością prokuratury osobiście bądź przez zastępców Prokuratora Generalnego, wydając zarządzenia, wytyczne i polecenia. Akty te nie mogą dotyczyć treści czynności procesowych. Natomiast zgodnie z art. 29 ust. 1 ustawy o prokuraturze wytyczne Prokuratora Generalnego w zakresie postępowania przygotowawczego są wiążące dla wszystkich organów uprawnionych do prowadzenia postępowania przygotowawczego. Wytyczne podlegają zaopiniowaniu przez Krajową Radę Prokuratury – art. 24 pkt 16 ustawy o prokuraturze [18].

Wydawanie wytycznych, co do zasady, jest uzależnione od uznania Prokuratora Generalnego i jest jego wyłączną prerogatywą. Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie (art. 8 a) nakłada jednak na Prokuratora Generalnego obowiązek ich wydania. W następstwie prac nad wytycznymi dotyczącymi zasad

postępowania prokuratury w zakresie przeciwdziałania przemocy w rodzinie przedstawiano kolejne projekty. Odnosiły się przede wszystkim do postępowania przygotowawczego, w którym prokurator odgrywa rolę dominującą (*dominus litis*). Bardzo obszerny i szczegółowy był projekt wytycznych z dnia 21 lutego 2011 r. [19]. Obowiązujące wytyczne Prokuratora Generalnego z dnia 21 grudnia 2011 r. [20] są zdecydowanie mniej szczegółowe od wcześniejszych projektów. Oprócz przepisów ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, uwzględniają szereg międzynarodowych aktów prawnych podnoszących się do przemocy domowej [21].

Wytyczne określają w 25 punktach zadania dla powszechnych jednostek organizacyjnych prokuratury oraz pozostałych organów uprawnionych do prowadzenia postępowań przygotowawczych. Przy sporządzaniu protokołu przyjęcia ustnego zawiadomienia o przestępstwie oraz przy pierwszym przesłuchaniu pokrzywdzonego w sprawach dotyczących przestępstw związanych z przemocą w rodzinie – niezależnie od pisemnego pouczenia o prawach pokrzywdzonego w postępowaniu karnym – pokrzywdzonemu udziela się dodatkowych informacji i pouczeń dotyczących jego uprawnień wynikających z ustawy z dnia 29 lipca 2005 r., w tym w szczególności dotyczących form pomocy wskazanych w art. 3 ust. 1 pkt 1 – 6 ustawy. Prokurator informuje pokrzywdzonego o wszelkich formach pomocy udzielanej osobom pokrzywdzonym przemocą w rodzinie realizowanych w ramach gminnych i powiatowych systemów przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Powinien poinformować o działalności najbliższego ośrodka pomocy, oraz działających organizacji pozarządowych. Wykazy odpowiednich placówek winny być dostępne we wszystkich prokuraturach. Pokrzywdzonego należy precyzyjnie poinformować o jego uprawnieniach jako strony postępowania przygotowawczego, głównie o prawie inicjatywy dowodowej i prawie ustanowienia pełnomocnika. Pouczenia pokrzywdzonego obejmować winny także prawo do odmowy składania zeznań i konsekwencje takiego stanowiska. Prokurator winien niezwłocznie reagować na wszelkie przejawy użycia gróźb lub przemocy wobec świadków oraz pokrzywdzonych (wyjaśnienie okoliczności, wszczęcie postępowania karnego). Świadka poucza się o możliwości zastrzeżenia danych dotyczących miejsca zamieszkania – art. 191 § 3 k.p.k. Nawet w przypadku skorzystania przez pokrzywdzonego z prawa odmowy składania zeznań, należy dążyć do pełnego wyjaśnienia okoliczności sprawy. Przesłuchanie pokrzywdzonego przestępstwem związanym z przemocą w rodzinie powinno być bardzo szczegółowe i w miarę możliwości przeprowadzone tylko raz. W najpoważniejszych sprawach czynność taką winien przeprowadzić osobiście prokurator. W przypadku przestępstw przeciwko wolności seksualnej, przesłuchanie co do zasady powinna przeprowadzić osoba tej samej płci. Zawsze należy rozważyć udział w przesłuchaniu biegłego psychologa. Podczas przesłuchania pokrzywdzonego należy ustalić czy była wszczęta procedura «Niebieskiej Karty», zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 13 września 2011 r. w sprawie procedury «Niebieskiej Karty» oraz wzorów formularzy «Niebieska Karta» [22]. Dokumentację «Niebieskiej Karty» dołącza się do akt postępowania. W przypadku zaistnienia takiej potrzeby prokurator inicjuje procedurę «Niebieskiej Karty». W przypadku doznania przez pokrzywdzonego obrażeń ciała uzyskuje się opinię biegłego lekarza. Podejmuje się także decyzję w przedmiocie wykorzystania jako dowodów dokumentów zawierających tajemnicę lekarską. Występuje się także do sądu o zezwolenie na przesłuchanie osoby zobowiązanej do zachowania tajemnicy lekarskiej. Prokurator informuje sąd rodzinny o ujawnionych nieprawidłowościach w funkcjonowaniu rodziny, a w szczególności o przejawach demoralizacji małoletniego. Prokurator podejmuje także czynności przewidziane w art. 23 k.p.k. lub 572 k.p.c. Prokuratorzy winni dokonywać analizy akt postępowań karnych celem wykorzystania możliwości złożenia wniosku o kompensatę państwową na zasadach określonych w ustawie z dnia 7 lipca 2005 r. o państwowej kompensacie przysługującej ofiarom niektórych przestępstw. W sprawach związanych z przemocą w rodzinie prokuratorzy winni korzystać z możliwości sygnalizacji przewidzianej art. 19 k.p.k. Przesłuchanie małoletniego pokrzywdzonego w wieku poniżej 15 lat, w sprawach o przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności oraz przeciwko rodzinie i opiece, winno odbywać się w trybie określonym w art. 185 a k.p.k. Przesłuchanie małoletniego świadka w wieku poniżej 15 lat, w sprawach o przestępstwa popełnione z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej lub o przestępstwa przeciwko wolności seksualnej i obyczajności winno być dokonane na zasadach określonych w art. 185b k.p.k. Przy przesłuchaniu małoletniego poniżej 15 lat, będącego osobą najbliższą dla podejrzanego, należy czuwać nad prawidłowym i zrozumiałym pouczeniem go przez sąd o prawie odmowy składania zeznań. Należy dążyć, by przesłuchanie odbywało się w warunkach przyjaznych dla dziecka. W toku postępowań karnych związanych z przemocą w rodzinie, w których pokrzywdzonymi są małoletni, a z ujawnionych okoliczności postępowania wynika, że przedstawiciele ustawowi nie mogą w

należyty sposób wykonywać ich praw w prowadzonym postępowaniu, należy wystąpić do sądu o ustanowienie kuratora w trybie art. 99 k.r. i op. W przypadku ustalenia w toku prowadzonego postępowania istnienia bezpośredniego zagrożenia życia lub zdrowia dziecka w związku z przemocą w rodzinie, należy niezwłocznie poinformować właściwego pracownika socjalnego, w celu uruchomienia procedury określonej w art. 12 a ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. W każdej sprawie prowadzonej przeciwko podejrzanemu o przestępstwo związane z przemocą w rodzinie, w przypadku braku przesłanek do zastosowania tymczasowego aresztowania, należy rozważyć zasadność zastosowania środka zapobiegawczego określonego w art. 275 a k.p.k. We wnioskach dotyczących wymiaru kary i środków karnych w sprawach dotyczących przestępstw związanych z przemocą w rodzinie, a także w przypadku kierowania w tych sprawach wniosków o warunkowe umorzenie postępowania karnego, każdorazowo należy wnosić o orzeczenie właściwych środków karnych wyszczególnionych w art. 39 k.k. oraz obowiązków określonych w art. 72 k.k. Ze szczególną ostrożnością należy podejmować decyzje o skierowaniu spraw dotyczących przestępstw związanych z przemocą w rodzinie do postępowania mediacyjnego. Prokuratorzy w toku postępowań sądowych w sprawach o przestępstwa związane z przemocą w rodzinie winni wykazywać szczególną aktywność procesową, a zwłaszcza reagować na przejawy naruszania godności pokrzywdzonego. W razie konieczności i przy spełnieniu ustawowych wymogów, należy wnioskować o wyłączenie jawności rozprawy oraz przesłuchanie świadka po opuszczeniu sali sądowej przez oskarżonego. W przypadku uzyskania informacji, że skazany za przestępstwo z użyciem przemocy lub groźby bezprawnej wobec osoby najbliższej lub innej osoby małoletniej, mieszkającej wspólnie ze sprawcą, w okresie próby rażąco narusza porządek prawny, ponownie używając przemocy lub groźby bezprawnej względem tych osób, należy w każdym przypadku złożyć do sądu wnioski o zarządzenie wykonania kary w trybie art. 75 § 1 a k.k. Kierownicy jednostek organizacyjnych prokuratury lub inni wyznaczeni prokuratorzy powinni nawiązywać współpracę z organami administracji rządowej, samorządowej oraz organizacjami pozarządowymi, w celu przeciwdziałania przemocy w rodzinie. Współdziałanie w ramach form przewidzianych w ustawie o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, w tym w ramach zespołów interdyscyplinarnych oraz grup roboczych nie może naruszać niezależności prokuratury. Postępowanie karne z zakresu przestępstw związanych z przemocą w rodzinie winni prowadzić lub nadzorować prokuratorzy o odpowiednim doświadczeniu zawodowym, specjalizujący się w powyższej problematyce.

Podsumowanie. Rozwiązania ustawodawcze dają obecnie szerokie możliwości ochrony ofiar przemocy w rodzinie i zapewnienia im bezpieczeństwa. Pośród licznych organów uprawnionych i zobowiązanych do pomocy ofiarom przemocy domowej znaczącą rolę odgrywają powszechne jednostki organizacyjne prokuratury. To od inwencji i zaangażowania poszczególnych prokuratorów zależy czy uregulowania prawne zostaną w pełni wykorzystane w interesie ofiar przemocy w rodzinie.

Źródła i literatura

1. Prokuratura, po ostatnich zmianach ustawy z dnia 20 czerwca 1985 r. o prokuraturze (tj. Dz. U. z 2011 r., Nr 270, poz. 1599 ze zm.), jest zaliczana do organów ochrony prawnej. Do głównych jej zadań należy strzeżenie praworządności oraz czuwanie nad ściganiem przestępstw (art. 2 ustawy o prokuraturze). Szczególnie istotne zmiany w ustroju prokuratury nastąpiły z dniem 31 marca 2010 r., kiedy to dokonano rozdziału funkcji Ministra Sprawiedliwości i Prokuratora Generalnego (ustawą z dnia 9 października 2009 r. o zmianie ustawy o prokuraturze oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 178, poz. 1375 ze zm.).
2. Z preambuły do ustawy z dnia 29 lipca 2005 r. (Dz. U. Nr 180, poz. 1493 ze zm.).
3. Obszerne opracowania na ten temat: Spurek S., Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Praktyczny komentarz. – Wolters Kluwer, 2011; Kiełtyka A., Ważny A. Ustawa o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Komentarz. – LexisNexis, 2012.
4. Ustawą z dnia 5 listopada 2009 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego, ustawy – Kodeks karny wykonawczy, ustawy – Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 206, poz. 1589 (art. 9.): w ustawie z dnia 29 lipca 2005 r. o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie uchylono wówczas art. 14; ustawą z dnia 22 stycznia 2010 r. o zmianie ustawy o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie oraz niektórych innych ustaw, Dz. U. Nr 28, poz. 146 (art. 16): zmieniono treść art. 9 ust. 2 ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie; ustawą z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw Dz. U. Nr 125, poz. 842 dokonano bardzo obszernej nowelizacji ustawy: zmiany brzmienia art. 3, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, dodano przepisy art. 6 a, 8 a, 9 a – 9 d, 10 a – 10 f, 11 a, 12 a – 12 d oraz uchylono art. 13; ustawą z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej Dz. U. Nr 149, poz. 887, (art. 225): zmieniono treść

- art. 12a ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie. Szczególnie istotne były zmiany dokonane tą ostatnią ustawą. Dotyczyły nie tylko ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie.
5. Dane statystyczne Komendy Głównej Policji.
 6. Błachut J. Kryminologia / J. Błachut, A. Gaberle, K. Krajewski Kryminologia. – Gdańsk, 2001. – S. 226.
 7. Bieńkowska E. Ofiara przestępstwa w dokumentach międzynarodowych / E. Bieńkowska, L. Mazowiecka. – Wolters Kluwer, 2009. – S. 71–72.
 8. Czarkowska M. Przedmiot ochrony przestępstwa znęcania się w kontekście przemocy wobec kobiet w rodzinie / M. Czarkowska // Prokuratura i Prawo. – 2011. – №10. – S. 37–38.
 9. Lewoc M. Temida a przemoc domowa. Orzecznictwo sądów powszechnych w 2010 roku / M. Lewoc // Niebieska Linia. – 2011. – № 2.
 10. Art. 1 pkt 2 ustawy z dnia 25 lutego 2011 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny (Dz. U. Nr 72, poz. 381).
 11. M. in.: Kosińska J. Prawnokarna problematyka stalkingu / J. M. in.: Kosińska // Prokuratura i Prawo. – 2008. – № 10. – S. 33–40; Gruszczyńska B., Marczewski M., Ostaszewski P., Siemaszko A., Woźniakowska-Fajs D. Stalking w Polsce. Rozmiary – formy – skutki. Raport z badania na temat uporczywego nękania (w:) Stosowanie prawa. Księga Jubileuszowa z okazji XX-lecia Instytutu Wymiaru Sprawiedliwości / A. Siemaszko (red.). – Warszawa, 2010. – S. 815; Olszewska W. Paragraf na stalkera / W. Olszewska // Na wokandzie. – 2010. – № 3. – S. 13–14.
 12. Stefański R. A. Środek karny w postaci obowiązku powstrzymania się do przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, zakazu kontaktowania się z określonymi osobami lub zakazu opuszczania określonego miejsca pobytu / R. A. Stefański // Przegląd Sądowy. – 2006. – № 6. – S. 65.
 13. Stefański R. A. Środek karny nakazu opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym / R. A. Stefański // Prokuratura i Prawo. – 2011. – № 2. – S. 5–20.
 14. Wróbel W. Polskie prawo karne. Cześć ogólna / W. Wróbel, A. Zoll. – Kraków, 2010. – S. 448–450.
 15. PR I 800-4/09.
 16. Dz. Urz. WE L 82 z 22 marca 2001 r.
 17. Art. 8 a ustawy został dodany przez art. 1 pkt 6 ustawy z dnia 10 czerwca 2010 r. zmieniającej ustawę o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie z dniem 1 sierpnia 2010 r.
 18. Mitera M. Ustawa o prokuraturze. Komentarz / M. Mitera, M. Rojewski, E. Rojowska. – Warszawa, 2011. – S. 63.
 19. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pk.gov.pl
 20. Nr PG VII G 021/11, pozytywnie zaopiniowane w dniu 1 grudnia 2011 r. przez Krajową Radę Prokuratury.
 21. Wymienia się: Rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (85)4 w sprawie przemocy domowej z 26 marca 1985 r., Rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (85)11 w sprawie pozycji ofiary w prawie i procesie karnym z 28 czerwca 1985 r., Rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (90)2 w sprawie reakcji społecznych na przemoc w rodzinie z 15 stycznia 1990 r., Rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy nr R (97)13 odnoszącą się do zastraszania świadków i prawa do obrony z 10 września 1997 r., Rekomendację Komitetu Ministrów Rady Europy Rec. (2006) 8 w sprawie pomocy dla ofiar przestępstw z 14 czerwca 2006 r.
 22. Dz. U. Nr 209, poz. 1245.

Келтика А. Охорона жертв домашнього насилля в діяльності прокуратури. Насилля в сім'ї часто має місце й із ним важко боротись. Особливе значення мають усілякі форми допомоги, яка може надаватися жертвам насильства. Це, зокрема, передбачає закон від 29 липня 2005 р. про протидію насиллю в сім'ї. Положення цього закону, а також інших нормативних актів надають можливість прокуратурі вчиняти низку дій в інтересах жертв насилля. Законодавчі рішення тепер дають широкі можливості для охорони жертв насилля в сім'ї й забезпечення їм безпеки. Серед численних уповноважених державних органів, діяльність яких спрямовується на надання допомоги жертвам домашнього насилля, значну роль відіграють органи прокуратури. Тож від активності та зацікавленості окремих прокурорів залежить, чи будуть повністю використані юридичні норми в питаннях захисту жертв насилля в сім'ї.

Ключові слова: жертва домашнього насилля, протидія насиллю, прокуратура

Kieltyka A. Protecting Victims of Domestic Violence in the Activities of Prosecutors. Domestic violence occurs frequently and it is difficult to eradicate. Particularly important, any form of assistance, that may be provided to victims. It provides for, inter alia, the Act of 29 July 2005 on the prevention of domestic violence. The provisions of this Act and other acts allow prosecutors to take a series of actions in the interests of victims of this kind of violence. Legislative decisions give now an wide opportunities for the guard of victims of violence in families and providing to them of safety. Among the numerous authorized agents of public organs, activity of that heads for the grant of help to the victims of domestic violence a meaningful role is played by the organs of office of public prosecutor. Therefore from activity and personal interest of separate public prosecutors depends or legal norms will be in a complete measure used in the questions of defence of victims of violence in family.

Key words: victim of domestic violence, counteraction of violence, prosecutor.

Наші автори

- Андрушак О.** – кандидат юридичних наук, провідний спеціаліст-юрисконсульт Управління охорони здоров'я Волинської обласної державної адміністрації.
- Батюк О.** – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Бобровник С.** – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри теорії держави та права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, академік Академії наук вищої освіти України.
- Булавина С.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Гламазда П.** – кандидат юридичних наук, головний спеціаліст юридичного відділу апарату Волинської обласної державної адміністрації.
- Гороть А.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Гусак А.** – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Демчук А.** – старший викладач кафедри цивільного права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дуда О.** – кандидат юридичних наук, старший слідчий Солом'янського РУ ГУВС у м. Києві.
- Духневич А.** – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Журавська З.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Іванніков І.** – доктор юридичних наук, доктор політичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Південного федерального університету (Російська Федерація).
- Келтика А.** – заступник апеляційного прокурора в м. Жешові, викладач Національної школи судочинства та прокуратури в м. Кракові, ад'юнкт кафедри права та адміністрації Жешовської політехніки.
- Климчук Т.** – старший викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Коваленко І.** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Колб І.** – здобувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права Національної академії внутрішніх справ.
- Колб О.** – доктор юридичних наук, професор, директор ННІ права та психології, академік Української технологічної академії.
- Колб С.** – юрисконсульт приватного підприємства (м. Луцьк).
- Копетюк М.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Коренга Ю.** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Кравчук В.** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Крикунов О.** – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Крисюк Ю.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Куренда Л.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Лаба О.** – кандидат юридичних наук, доцент, декан юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Лук'янчиков Є.** – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри інформаційного та підприємницького права Національного технічного університету України «КПІ»

- Нинюк М.** – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Онщенко Н.** – завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент НАПрН України.
- Пришко І.** – здобувач Національної академії внутрішніх справ.
- Прокопчук К.** – аспірант Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Решетник Л.** – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри трудового, господарського та екологічного права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Самчук-Колодяжна З.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Сокол М.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового, господарського та екологічного права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Степанов О.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ.
- Ширшикова Р.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Юхимюк О.** – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Яворська О.** – доктор юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Яцишин М.** – доктор юридичних наук, професор, проректор з наукової роботи, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Czech E. K.** – dr. hab, Zakład Prawa Ochrony Środowiska i Nauki Administracji Publicznej, Wydział Prawa Uniwersytetu w Białymstoku.
- Furtak-Niczyporuk M.** – dr nauk. med., Katedra i Zakład Zdrowia Publicznego, Uniwersytet Medyczny w Lublinie.
- Niczyporuk J.** – prof., dr hab., Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

ЗАПРОШУЄМО ВАС ДО СПІВПРАЦІ! «ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС» НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ ЮРИДИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

«Історико-правовий часопис» готується до випуску у 2013 року як періодичне друковане наукове видання для подальшого внесення його ВАК України до переліку наукових фахових видань.

Звертаємо увагу авторів на те, що наукові статті, опубліковані в цьому журналі, після внесення його до переліку наукових фахових видань України, будуть зараховані під час захисту дисертаційних робіт, присвоєння вчених звань як апробація результатів наукових досліджень.

Статті студентів у науковому журналі публікуються тільки за наявності співавтора з науковим ступенем.

Вимоги до оригіналів статей, поданих до «Історико-правового часопису»

Приймаються для редагування й друку наукові статті, огляди, рецензії тощо українською мовою, за необхідності – англійською, польською, російською, білоруською. Усі матеріали розглядає редакційна колегія журналу.

Обсяг: стаття – до 0,5 авт. арк., 8–12 сторінок тексту.

У редколегію слід подати:

1. Текст наукової статті в електронному вигляді з дотриманням таких вимог:

Послідовність структурних елементів статті: ліворуч – УДК (кегль 12), у наступному рядку, праворуч – ім'я та прізвище автора (напівжирний шрифт, 12 кегль). Через рядок – назва статті (напівжирний шрифт, 14 кегль). Після назви статті через один рядок потрібно подати анотацію (250–300 знаків) та ключові слова (5–6 слів чи словосполучень) українською мовою (12 кегль, слово «анотація» не пишеться). Через рядок – основний текст, через рядок після основного тексту – джерела та література (12 кегль), через рядок після цього – розширені анотації статті російською й англійською мовами (кожна – не менше 850 знаків) разом із зазначенням імені та прізвища автора й перекладом назви та ключових слів.

Вимоги до набору статті. Основний текст рукопису потрібно друкувати через інтервал 1,5 без перенесень, 14 кеглем, шрифт – Times New Roman. Параметри сторінки: ліве поле – 2,5 см, праве – 1,5 см, верхнє та нижнє – 2 см. Абзацний відступ – 1,25 см (прохання – не створювати абзацний відступ за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску).

Обов'язкове розрізнення знаків дефіс (-) та тире (–), а також використання лапок такого формату: «» («текст»).

Виділення фрагмента тексту можливе курсивом (підкреслення не допускається).

Бібліографічні покликання потрібно оформляти так: на одне джерело – [1, с. 4], на кілька джерел – [4, с. 55; 10, с. 15]. Можливе посилання й без зазначення сторінки, якщо йдеться про джерело загалом.

Стаття обов'язково має містити такі положення:

- постановка наукової проблеми та її значення;
- аналіз досліджень цієї проблеми;
- мета й завдання статті;
- виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження;
- висновки та перспективи подальшого дослідження.

Назву рисунка розміщують після самого рисунка, під ним (зліва) – слово «Рис. №», виділяється напівжирним прямим; назва рисунка – курсивом.

Використовуючи таблиці, саме слово «Таблиця» потрібно розмістити справа й виділити курсивом; нижче (у центрі) – назву таблиці прямим напівжирним шрифтом. Таблиці нумеруйте арабськими цифрами.

Через один рядок після основного тексту – Джерела та література, розширені анотації російською й англійською мовами. Над анотаціями потрібно зазначити ім'я та прізвище автора, назву

статті російською й англійською мовами, під анотаціями – ключові слова. Оформляти бібліографію потрібно згідно з «Бюлетенем ВАК України» № 3, 2008 р. та на основі ДСТУ ГОСТ 7. 1 : 2006; ДСТУ ГОСТ 7. 80 : 2007; ГОСТ 7.80-200, ІДТ; ГОСТ 7.11-2004.

Статті, оформлені з порушенням вимог, не будуть розглянуті.

2. Відскановану та належно завірену рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), наукового консультанта (для докторантів), рецензію від фахівця з науковим ступенем в електронному вигляді.

3. До статті окремим файлом потрібно додати інформацію про автора (українською, російською чи англійською мовами):

– прізвище, ім'я, по батькові;

– науковий ступінь, місце роботи, посада;

– домашня адреса (або ж адреса для листування), e-mail, мобільний чи робочий телефон.

Назва відповідного файла повинна відповідати прізвищу автора за зразком: franko_statja; franko_recenzia; franko_avtor.

Указані матеріали окремими файлами направляти на електронну пошту: ipcsnu2013@gmail.com

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати та проводити відбір статей. Відхилені рукописи авторам не повертають. Статті, оформлені з порушенням вимог, не будуть розглянуті.

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен, а також правильність перекладу покладено на авторів статей.

Матеріали будуть надруковані мовою оригіналу (українською, російською, англійською).

Вартість публікації наукової статті в оригіналі та реквізити редколегія повідомляє після прийняття рішення про рекомендацію статті до друку. Одноосібні статті докторів наук та іноземних науковців друкуються безкоштовно.

Кожен автор, колектив авторів отримає один примірник журналу після його опублікування.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Онiщенко Н.

Деякі умови забезпечення політико-правової реформи в Україні (теоретично-правовий аналіз)	3
--	---

Яцишин М.

До питання про організаційно-структурну побудову та підпорядкування радянської пенітенціарної системи (історико-правовий огляд)	8
--	---

Бобровник С.

Компроміс, консенсус, згода: співвідношення	13
---	----

Андрущак О.

Історико-правовий досвід трансформації виправно-трудового законодавства в кримінально-виконавче	19
--	----

Булавіна С.

Правові основи діяльності українських громадських культурно-освітніх організацій та товариств Волині у 20–30 роках ХХ ст.	23
---	----

Гламазда П.

Посилення каральної спрямованості законодавства Української Держави доби Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)	29
---	----

Крисюк Ю.

Деякі аспекти злочину й покарання доби Київської Русі	34
---	----

Куренда Л.

Дослідження деформації професійної правосвідомості юриста	37
---	----

Лаба О.

Міжнародна практика заходів, спрямованих на зміцнення довіри між державою та організаціями громадянського суспільства	42
--	----

Юхимюк О.

Знання про норми права як необхідна умова їх дотримання	47
---	----

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ, АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бевзенко В.

Історія становлення й розвитку вітчизняного інституту адміністративної юстиції	52
--	----

Гороть А., Прокопчук К.

Генезис польсько-українських міждержавних економічних відносин	58
--	----

Климчук Т.

Принципи законотворчої діяльності	63
---	----

Коваленко І.

Загальні поняття адміністративного примусу та особливості його застосування міліцією	67
--	----

Кравчук В.

Поняття конституційної правосуб'єктності	71
--	----

Ширшикова Р.

Сутнісно-функціональний аналіз категорій громадського порядку та громадської безпеки	74
--	----

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛІСТИКИ

Яворська О., Демчук А.

Медіація в сімейних спорах	79
----------------------------------	----

Духневич А.

Регулювання міжнародної торгівлі сільськогосподарськими товарами в рамках Світової організації торгівлі	83
--	----

Решетник Л.

Окремі правові питання розвитку екологічного страхування життя та здоров'я громадян від негативного впливу джерел підвищеної екологічної небезпеки	88
---	----

Самчук-Колодяжна З.	
З історії розвитку договору найму (оренди) земельних ділянок	93
Сокол М.	
Колективний трудовий спір та конфлікт: відмінності понять	98

РОЗДІЛ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАЧЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС І КРИМІНАЛІСТИКА

Колб О., Колб С.	
Заходи контролю й нагляду за діяльністю персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України щодо дотримання законності.....	103
Лук'янчиков Є.	
Щодо поняття криміналістичної характеристики злочинів.....	107
Гусак А.	
Мета, принципи та завдання ювенальної юстиції.....	113
Дуда О.	
Процесуальні особливості збирання відомостей, що характеризують особу підозрюваного	118
Журавська З., Батюк О.	
Злочинність в установах виконання покарань: основні детермінанти	122
Копетюк М.	
Особливості забезпечення безпеки осіб у досудовому кримінальному провадженні.....	126
Крикунов О.	
Особливості судового слідства в справах про застосування примусових заходів медичного характеру	131
Степанов О.	
Гене́за та зміст засади публічності в кримінальному процесі	135

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Иванников И.	
Русская эмигрантская юридическая мысль XX в.	140
Czech E.	
Polish Experience in Usage of the Polluter Pays Principle Exemplified by Article 22 Paragraph 2 Point 1 of the Act on Prevention of Environmental Damage and their Compensation, and the Possibility of their Application in Reformation of Ukrainian Law	146
Furtak-Niczyporuk M.	
Strengthening the Ecological Security of Ukraine.....	150
Jasiuk E.	
Interpretacje indywidualne przepisów prawa podatkowego – uregulowania zawarte w ordynacji podatkowej.....	154
Niczyporuk J.	
On the Need of Regional Development of Ukraine	159

РОЗДІЛ 6. ТРИБУНА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

Колб І., Пришко І.	
Щодо змісту сучасної політики у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язаної із забезпеченням особистої безпеки засуджених	164
Коренга Ю.	
Одностороння відмова від договору сурогатного материнства	168
Kiełtyka A.	
Ochrona ofiar przemocy domowej w działalności prokuratury	171
Наші автори	178
Інформація для авторів	180

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС

№ 2

2013

Упорядники:

О. Крикунов, О. Старчук, І. Шевчук, Л. Шевчук, О. Юхимюк

Переклад з англійської мови:

Л. Гусак, А. Мандрик, О. Яциняк, Н. Яцишина

Редактор і коректор: *Г. О. Дробот*

Технічний редактор: *Л. М. Козлюк*

Відповідальність за достовірність фактів, покликань, власних імен,
а також правильність перекладу покладено на авторів статей.

Оригінал-макет виготовлено на юридичному факультеті Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки (43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 30)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ 20053-9853Р від 07.06.2013 р.
Українською, російською, польською, англійською мовами.

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13; тел./факс +38(0332)24-10-07;
телефон редколегії (0332)24-04-11; електронна адреса: ipcsnu2013@gmail.com
Засновник і видавець – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
(43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4513 від 28.03.2013 р.

Формат 60×84^{1/8}. Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк цифровий.
Обсяг 20,0 ум. друк. арк., 20,57 обл.-вид. арк. Наклад 100 пр. Зам. 243.

Виготовлювач – Вежа-Друк (43021, м. Луцьк, вул. Бойка, 1).
Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України
ДК № 4607 від 30.08.2013 р.